

Леанід Даінека

Жалезныя жалуды

Мінск
Юнацтва
1993

Мастак: А. Ю. Кажаноўскі

Дайнека Л.

Жалезныя жалуды. – Mn.: Юнацтва, 1993 - 301 с., іл., 21 см (Б-ка прыгод і фантастыкі)

ISBN: 5-7880-0694-5

Гэты твор — свайго роду працяг серыі раманаў: «Меч князя Вячкі» і «След ваўкалака». Жалуды, адлітвы з жалеза, — гэта сімвал, талісман, які новагародскія браталюбы слалі ўсім дастаслаўным мужам як свяшчэнны знак, заклік да яднання ў барацьбе супроть нашэсця Залатой Арды і Тэўтонскага Ордэна, супроть ворагаў, якія імкнуліся распаліць міжусобныя войны, заклік агульнымі сіламі ўсталяваць адзіную магутную дзяржаву.

Падзеі, якія разгорталіся ў пачатку — сярэдзіне XIII стагоддзя ў час дзейнасці князёў Міндоўга, Ізяслава, Далібара, Войшалка, і адлюстраваны ў рамане.

Некалькі слоў пра тое, як з'явілася гэта кніга

Была Чорная Русь, была Чырвоная, ёсьць
Русь Белая, але ніколі не было і (дай, неба!)
ніколі не будзе Русі Шэрай.

З перадуманага

- Хто пасадзіў вас, дубы Панямоння?
— Пярун і Пяркунас.

Невядомы беларускі паэт XVI стагоддзя

Кожнаму насельніку цудоўнага беларускага
краю ўласціва любіць даўніну сваёй зямлі,
цікавіцца ёю.

*Зміцер Леанардаў.
«Полацка-Віцебская старына»,
выпуск II, 1916 г.*

Усё пачалося з таго, што мне і майм калегам-пісменнікам нарэзалі ў чыстым полі па чатыры соткі зямлі і прапанавалі зрабіцца садаводамі-аматарамі. Я, парайшыся з жонкаю і сынамі, згадзіўся. Не тое, каб было ў мяне дужа шмат часу, але я ўспомніў, што я — сялянскі сын, ажы́у ува мне сялянскі патрыятызм, які (вось дзіва!) ластаўчыным нявынішчаным гняздом ляпіўся ў душы. А мне ўжо гадоў дваццаць, калі не болей, здавалася, што я стопрацэнтны гараджанін. «І Парыж калісьці быў вёскаю», — бадзёра сказаў я сам сабе, купіў новую вострую рыдлёўку, апрануўся папрасцей і пaeхаў электрычкаю на сваю фазэнду. Дадому прышёгся позна ўвечары. Балела спіна, смылелі далоні. Жонка са шкадаваннем пазірала на мяне. «Ці ёсьць у нас родзічы або знаёмыя сярод палярных лётчыкаў?» — звышбадзёра спытаўся я ў яе. «Навошта табе?» — не зразумела, разгубілася жонка. «Ды праз год трэба заказваць грузавы самалёт. Завалім Нарыльск беларускім агуркамі і клубніцамі».

Гэта, вядома, быў жарт. Але капаніне на невялічкім участку захапіла мяне і ўсіх маіх сямейцаў. Мы, як, дарэчы, і нашы суседзі, паступова пачалі адчуваць сябе антэямі, якім дaes сілу адзін толькі дотык да роднай зямлі. А я ж капаўся на ўчастку цэлае лета, бо вырашыў уласнымі рукамі заліць падмурак пад хату.

Трэба зазначыць, што сыны ў мяне з фантазіяй. «Добра было б выкапаць зараз паўнюткі гаршчок золата», — сказаў аднойчы малодшы сын, выціраючы з ілба гарача-салёны пот. «Золата? На

гэтым полі?» — іранічна глянулі на яго старэйшы і сярэдні мае сыны. Юныя няверы мелі рацыю. У свой час гэта зямля стваралася не для золата. Калісці ледавік, як няўмоліны магутны бульдозер, прыпойз сюды са Скандинавіі і страціў сілу, пакінуўшы пасля сябе безліч марэнных узгоркаў. Не адну рыдалёўку разбіў я з сынамі аб камяні. «Добра было б выкапаць тут старадаўнюю берасцянную грамату, — не здаваўся малодшы. — Да Заслаўя адсюль два кіламетры, а Заслаўю — тысяча гадоў». Пры гэтых словаах ягоныя апаненты прыціхлі і спарній налеглі на рыдалёўкі. А я з нечаканым сорамам адчуў, што яшчэ тыдзень-другі, і садавод накаўціруе ўва мне пісьменніка, які, як пішуць крытыкі-ўсяведы, «распрацоўвае гістарычную тэматыку». Я ж і сапраўды капаюся ў святой зямлі! Амаль тысячу гадоў назад тут магла хадзіць Рагнеда! Ізяслаў мог ехаць следам за маці на рахманым нетаропкім коніку! Будучы полацкі князь быў яшчэ дзіцем, і яму давалі адпаведнага каня!

Назаўтра ў нашым сямейным катлаване, які мы капалі ўжо месяц, пачалі адбывацца цуды. «Знайшоў!» — крикнуў раптам старэйшы сын, укленчыў і голымі рукамі пачаў разграбаць рыжы вільготны жвір. «Нейкая жоўтая папера! Нейкія старадаўнія пісьмёны!» — усхвалявана залапаталі два астатнія мае жэўжыкі. Ах, манюкі! Ах, мілыя сабачаняты! Вось чаму яны ўвесь вечар круціліся ўчора, як змоўшчыкі, каля газоўкі — рыхтавалі, капцілі «старадаўнью паперу», а сёння падкінулі яе ў катлаван. Класічны прыклад навукова-археалагічнай фальсіфікацыі! Было ўжо такое, сынкі, не раз было. Нядайна я даведаўся, напрыклад, што ёсць вучоныя, якія катэгарычна адмаўляюць існаванне ўсёй антычнасці, гэта значыць не вераць у старадаўнюю Грэцыю і Рым, ва ўсе гэтыя цудоўныя статуі, будынкі, фрэскі. Маўляў, іх «падрабілі» тытаны Адраджэння. Шмат жа давялося б ім падрабляць! Але як бы там ні павярнулася, я быў удзячны сынам за своечасовы напамінак, што зямля, на якой мы будавалі сваю хату, не магла быць і не была бясплоднай у гістарычным плане. Гісторыю і экзотыку мы, беларусы, шукаем звычайна ў Францыі, чытаючы Дзюма, у Англіі і Шатландый, чытаючы Вальтера Скота. Але яшчэ Сенека сказаў: «Радзіму любяць не за тое, што яна вялікая, а за тое, што яна радзіма».

Так з садавода-аматара я зноў ператварыўся ў белетрыста. І ўсе мае думкі ўладна прыщыгнуў, прывабіў да сябе паўночна-заходні кут Беларусі. Сапраўды, мы шмат ведаем, шмат чыталі пра Полацк і Мінск. А што мы ведаем (прабач, Заслаў) пра Навагрудак? Толькі тое, што там ёсць замак Міндоўга і што ў тым краі нарадзіўся і тую цудоўную зямлю да самай смерці апяваў Адам Міцкевіч, называючы

яе «Літвою». У галаве ў мяне, як стрэмка, засела: Навагрудак, Навагрудак... Я не раз бываў там, бачыў залітую месячным святым Свіцязь, кратай рукою халодныя валуны Міндоўгавага замка. Здалёку руіны замка нагадваюць зубы, іклы нейкай дагістарычнай жывёліны, якая ў страшэннай напрузе хоча выпнуць з-пад зямлі галаву.

Мяне зацікавіла сама назва горада. Чаму — Навагрудак? Гэта вынік паланізацыі, тлумачылі мне. Слова «гарадок» пад уплывам польскай мовы пачало вымаўляцца як «грудак». Але я паспрабаваў не згадзіцца. А чаму гэта назва не магла пайсці ад старадаўняга беларускага слова «груд», «грудок», што азначае ўзышанае месца, бугор? Прыйші аднекуль аднойчы людзі, убачылі прыгожае высокое месца, новы груд, і заклалі горад, сказаўшы: «Хай пад божым сонцем будзе новы град на новым грудзе». Але, калі я перачытаў беларуска-літоўскія летапісы, давялося адмовіцца ад сваёй, здавалася б, такай аргументаванай і смелай думкі. Усе летапісцы называлі горад «Новогородком», а жыхароў горада — «новогорожаны», «новогорожане». Значыць, усё-такі не «груд», а «горад», «гарадок».

Вельмі хвалявала мяне, вельмі прымушала працаваць маю думку і фантазію тая акалічнасць, што ў свой час Навагрудак быў сталіцай Вялікага княства Літоўскага. Дарэчы, у «Большом советском энциклопедическом словаре» аб гэтым не сказана. І, дарэчы, нельга прайсці міма такога факта: наша навука тую беларуска-літоўскую дзяржаву, сталіцай якой быў Навагрудак, упартая называе Вялікім княствам Літоўскім, а летапісцы называлі яе Вялікім княствам Літоўскім, Рускім і Жамойцкім.

Адным словам, я захварэў Навагрудкам. Гэта было як шыфр, як таемны сігнал — Навагрудак, або Наваградак, як называе ёння гэты горад мясцовы люд. Варта было пачуць, прачытаць гэта слова, і адразу бачыўся Нёман, бацька-Нёман, як заве яго народ, адразу далятаў гром лютых сечаў, хруст дзідаў, іржанне коней, крыкі вояў. Мне здавалася, я чую нямоўчыні шум бору, шолах бясконцага дажджу, бачу крыжыкі птушак на небасхіле. Куды ляцяць вольныя птушкі? Хто іх чакае? Можа, яны стукнуць у акенца, прарэзанае ў супровой каменнай сцяне. Бледны дзявочы твар свеціцца ў цемры акенца. Даўно заснуй горад. Наўкола — змрок, халадэча... Толькі не спяць вартавыя і закаханыя. Чуйна прыслухоўваеца дзяўчына — вось-вось павінен прагучыць тупат конскіх капытоў. Сядміцу назад малодшая дружына пайшла ў наезд за Нёман, каб мячом і дзідаю пералічыць рэбры ў крыжакоў. Прывязі, прывязі каканага, конь, а не залітае цёплай крывёю сядло.

Па даверлівасці і нявопытнасці я расказаў аб сваіх

«навагрудскіх мроях» аднаму вядомаму, хоць яшчэ і маладому, журналісту.

— Кінь, стары, — хіхікнуўшы, сказаў гаспадар жоўтага партфеля. — Навошта табе ўсё гэта? Навагрудак, Літва, крыжакі... Ты ж не Адам Міцкевіч. Пішы пра сучаснасць. Хочаш, паедзем у Салігорск. На радыё нарысок пра шахцёраў заказалі. А гісторыя... — ён махнуў рукою. — Пустое ўсё гэта, неперспектывнае.

Я тады змоўчаў, але падумаў, маючи на ўвазе гэтага звышупэўненага рыцара сучаснай тэматыкі: «Дрэнная тая птушка, якая брудзіць уласнае гняздо». І мне ўспомніліся слова мудрага чалавека: «Час і наша жыццё, як страла, ляцяць у адным кірунку, уперад. Назад мы можам рухацца толькі памяццю».

Чаму мы ў большасці сваёй не ведаем імёнаў уласных прадзедаў? Вы скажаце, што мы не шляхцюкі, не дваране, што рабочыя або сяляне з-за сваёй сацыяльнай забітасці і прыніжанасці не мелі магчымасці цікавіцца сваім радаслоўным генеалагічным дрэвам. Што ж, у гэтым ёсць рацыя. Але кітайская і в'етнамская сяляне, калі іх спытаць, упэўнена назавуць імя любога свайго продка, які жыў тысяччу гадоў назад. Значыць, трэба вучыцца гістарычнай памяці. Іншага шляху няма, калі мы хочам застацца народам.

Думаючы пра ўсё гэта, адчынію жалезныя дзвёры памяці, бяру ў руку пяро.

Частка першая

I

У лютую чэрвенскую спёку прывалокся з-за Нёмана калека. У яго не было левай рукі і правай нагі. Замест іх з дзіравага запыленага радна тырчалі кароценькія чырвоныя кульцяпкі. Мухі, чорныя і сінія, роем насіліся над ім, садзіліся на непакрытую спатнелую галаву, нават на бровы і вейкі, нібыта быў ён ужо мерцвяком.

Яму адчынілі браму новагародскага замка, і ён адразу ж упаў, уткнуўся тварам у гарачую зямлю, заплакаў. Крыававаты дубовы дручок, на які ён абапіраўся, ляжаў побач. Мухі з прагнасцю абляпілі дручок, смакталі чалавечы крыававы пот.

Усе дзівіліся, як мог адолець такі калека такую доўгую цяжкую дарогу. З адной нагою і з адной рукою толькі на палацах ляжаць, а гэты, калі верыць яму, прыйшоў з правага нёманскага берага.

Новагараджане, усхвалявана перагаворваючыся, стойліліся вакол прыхадня, чакалі, пакуль ён адыхаеца і можна будзе распытаць яго. Нехта здагадаўся прынесці карэц з халоднай вадою. Калека, не ўстаючы з зямлі, доўга піў, аж нешта шчоўкала ў ягоным

горле.

— Ты хто? — не вытрымаў, прысеў побач з ім на кукішкі новагародскі меднік Бачыла.

— Чалавек, — ледзьве варушачы языком, адказаў калека.

— Бачу, што чалавек, — зазлаваў меднік. — Але хто цябе так абкарнаў, як бярозу пры дарозе?

Бачыла быў чалавек вельмі цікаўны, гаваркі. Нездарма новагараджане жартавалі, што калі меднік гаворыць, у яго агонь з рота скача. Бачыла аж працінаў калеку зялёнымі, як маладая трава, вачамі.

— Хто ты? — насядаў ён. — Скажы.

— Слізкі ж у цябе язык, — не вытрымала ўдавіца Мархва. Мужа яе, дружынніка Астаха, у мінулым сонцевароце забілі тэўтоны.

Бачыла, як шылам кальнуў, зірнуў на ўдавіцу, хацеў ударыць гняўлівым словам, але ў натоўпе прашумела:

— Далібор ідзе... Далібор...

Княжыча Далібора ўсе пабойваліся. Было яму толькі васемнаццаць сонцеваротаў, але постаць меў карчавіту, далоні каляныя, чэпкія, твар нахмурана-суроўы, а вочы няусмешлівыя. Чорныя валасы густой грываю спадалі на загарэлую да цемнаты шыю. Далібор уладным позіркам як бы рассунуў перад сабой натоўп, спытаўся, узяўшы руکі ў бокі, у прыхадня:

— Адкуль ты і што табе трэба ў Новагародку?

Ен зайды стараўся гаварыць «па-княжаму» — Наваградак называў Новагародкам.

Калека ўздрыгнуў, выгінаючыся ўсім тулавам, няўклодна сеў на пясок. Хацеў устаць перад княжычам, але не змог, не хапіла сілы, і ён сказаў, седзячы:

— Як вада да вады, так і кроў да кроў дарогу знайдзе.

— Калі я цябе зразумеў, ты з Новагародскай зямлі? — строга звёў чорныя бровы Далібор.

— Сысунком-млекасосцам купала мяне маці ў Нёмане, а завуся я Валасачом. Нагу ж і шуйцу¹ нямчыны мне адцялі, — хуценъка адказаў калека. Ен пазіраў то на Далібора, то на людзей, што маўкліва абкружалі княжыча і яго. Страх ліпей у самай глыбіні зренак. Нібы чакаў знявечаны Валасач, што вось зараз, праз міг, адбудзецца нешта дужа непажаданае, прыкрае. І сапраўды, ўдавіца Мархва (а яна па ўзросту была самай старэйшаю з новагараджан, што сабраліся тут) раптам войкнула і аж прыкрыла абсіверанай даланёю вочы.

¹ Шуйца — левая рука.

— Дык гэта ж вяшчун з Цёмнай гары, — спалохана і разгублена прамовіла яна. — Як я яшчэ зялепухай-дзэўчынёхаю была, ён на Цёмнай гары сядзеў, святое вогнішча паліў. Бацька князя Ізяслава, князь Васілька, прагнаў яго за Нёман, у пушчу. И яго старцоў-ведуноў прагнаў. Дванаццаць старцоў жыло на гары. Праўда ж, ты — вяшчун?

Пры гэтых словах удавіцы Валасач з палёгкаю ўздыхнуў, нібы скінуў з плячэй і душы камень-жарнавік. Лагодная ўсмешка ўспыхнула на твары.

— Пазнала. Вяшчун я, — з нейкай задаволенасцю сказаў Валасач і глянуў на Даібора. — Твой дзед знішчыў наша капішча. Зверзверам быў твой дзед. А зараз, княжыч, загадай мне прынесці кавалачак хлеба і жменьку вады. Чалавек датуль жыве, пакуль есці хоча.

Ен засміяўся. И ўжо ні кропелькі страху не было ў позірку.

— Ты, — аж задыхнуўся ад гневу Даібор і нават узмахнуў кулаком. — Камар балотны. Чарвяк падземны. Як смееш майго дзеда, новагародскага князя, сваім брудным языком бэсціць?

— Загадай жа, княжыч, адсекчы мне астатнюю руку і нагу, — спакойна сказаў Валасач, — або загадай прынесці хлеба.

Даібор пры словах калекі гнеўна пачырванеў, крута павярнуўся, амаль пабег у бацькаў церам. Бачыла-меднік, што цікаўна стаяў у княжыча за спіною, не паспей адскочыць убок і схапіў поўху. Меднік цёр вуха, а Даібор, шпарка крочачы ў церам, чуў, як былы вяшчун казаў новагараджанам:

— Прыйпоўз паміраць на родную зямліцу. У кожнага з жывых такое будзе. Але не гэта страшна мне. Страшна тое, новагараджане, што сіла вялікая і злая ідзе на нас. Жамойту тэўтон падмяў пад сябе. Ідзе сюды. Нікога не шкадуе.

«Я загадаю кінуць яго ў вір галавою, — задыхаючыся, думаў Даібор. — Не, няхай цемрука раздзяруць на кавалачкі сабакі. У бацькавых пастухоў добрыя псяюхі».

Разгневаны княжыч пад адкрытай, засланай мяdzведжымі і барсуковымі шкірамі галерэй, узбег на другі ярус церама і вока ў вока сутыкнуўся з маці і братам Някрасам.

— Глебачка, — ласкова сказала княгіня Мар'я і пагладзіла сына па чорнавалосай галаве, — чаму ты такі невясёлы?

Хрысціянскае імя ў яго было Глеб, ён не любіў гэта імя, але маці ўпартая называла яго толькі Глебам, Глебачкам, бо князь (а яна вельмі хацела, каб яе сын стаў некалі новагародскім князем) не можа не быць хрысціянінам.

— Дажыў да старых капытоў, а разуму не мае, — злосна

выдыхнуў Далібор, усё яшчэ ўспамінаючы дзёрзкага калеку.

— Пра што ты гаворыш, Глеб? — не зразумела маці.

— Там, каля замкавай сцяны, ляжыць прыблуда-калека, — стомленым голасам адказаў Далібор. — Агідны, мокры... Мухі з усяго Новагародка злячеліся да яго.

— Даўк у яго ж адзін капыт, а не два, — весела выгукнуў Някрас, малодышы Далібараў брат, і кпліва, як падалося Далібору, засмияўся. «Ужо быў там, бачыў», — здагадаўся Далібор, глянуўшы ў цёмна-арэхавыя шчаслівия вочы свайго вельмі прыгожага брата. Сябе Далібор лічыў непрыгожым і не вельмі каб перажываў раней, ды на васемнаццатым сонцавароце жыцця пакутліва пачаў разумець, што ў мужчыне жанчына шукае не толькі сілу, багацце, знаны род, але і лепасць твару. Нашто ўжо маці — заўсёды ласкавая, усмешлівая з ім, Даліборам-Глебам, — але і яна больш прывячае прыгажуну Някраса, у хрышчэнні Нікадзіма. Цяжка жыць на белым свеце, адчуваючы, што цябе родныя табе людзі любяць не на ўсё сэрца, не на ўсю душу. Яны хаваюць гэта, яны абсыплюць цябе плацункамі, але не-не дый мільгане ў позірку раптоўная халоднасць — так у зацішку цёпла га маёвага лесу побач з яркімі вяёлымі кветкамі надарае ўбачыць вастразубы камячок нерасталага лёду. Чуў жа Далібор, як маці, разгневаная нечым, сказала пра яго: «Касавура гэты...» Ен і сапраўды, калі злое, калі што-небудзь не ўпадабае, упартая схіле лабатую галаву, касавурыць блакітным вокам з-пад шырокага калматага брыва.

— Глеб, Нікадзім, — устрывожана глянула на сыноў княгіня, — пра якога калеку вы гаворыце?

— Ды ляжыць там адзін каля сцяны. Смокча гразь, — весела сказаў Някрас. Яго светла-русыя даўгаватыя валасы на канцах злёгку кучараўліся, адлівалі цёмным золатам.

— Навошта такога пусцілі на дзядзінец? — захвалявалася княгіня. Яна, як з самага свайго дзяцінства помніў Далібор, не магла пераносіць, трываць рознае людское калецтва, чалавечую кроў. Неяк прызналася сынам, што маленъкаю дзяўчынкаю ў начной апачывальні, калі яшчэ жыла ў Менску, бачыла жахлівую Маўку. У той Маўкі прыгожы белы твар, але няма спіны. Маўка нахілілася над маленъкай князёўнай, пацалавала халоднымі губамі і рагітам рэзка крутнулася, і ўбачыла змярцвелая князёўна ўсе яе ўнутранасці, усе вантробы, убачыла, як прутка сціскаецца і расціскаецца сэрца, як дыхаюць лёгкія, як трапечуць сіне-чырвоныя жылы... З таго часу палахлівая яна, як асінавы ліст, што ўздрыгвае нават ад птушынага свісту.

— Пойдзем, матуля, глянем на яго, — шырока ўсміхаючыся,

прапанаваў Някрас. Княгіня пацямнела ў твары, з нейкім болем і шкадобай зірнула на малодшага сына, моцна сціснула цвёрдыя вусны.

— Не пайду, — адказала пасля маўчання. — Трэба, каб добрый людзі дагледзелі яго, накармілі, напаілі... Загадай чаляднікам, Глебачка, — павярнулася яна да Далібара.

— Добрых людзей мышы пaelі,— выгукнуў між tym Някрас і, шпарка збегшы па галерэі, накіраваўся да гарадской сцяны, дзе ўсё гусцеў натоўп. Далібор пайшоў за братам. Княгіня глядзела, як зыркае чэрвеньскае сонца няшчадна лье гарачыя прамяні на галовы яе сыноў, чорнавалосую і русавалосую, перахрысціла іх услед.

Валасачу ўжо прынеслі карчажку з халоднай вадой, удавіца Мархва разаслала на зямлі белы абрус, клапатліва пакладала на яго хлеб, печанае мяса. Валасач з вялікім смакам еў, піў ваду і пачуваў сябе дужа шчаслівым чалавекам.

— Пэўна, багацзем зрабіўся ты ў чужых землях? — седзячы на кукішках каля Валасача, пацікавіўся меднік Бачыла.

— Э, які багацей з валачая²? — з хрустам абрэзыаючы свіную костку, адказаў Валасач. — Па маёй адзежы вош вашаняйт водзіць. Хочаш, адну табе дам.

Ен памкнуўся рукою да сваёй загарэлай расхлістанай грудзіны. Меднік, як уджалены пчалою, ірвануўся ад калекі. Натоўп зарагатаў.

Валасач, задаволены сабою, старанна абрэзы костку, высмактаў з яе мозг, потым штурнуў сабакам. Тыя пакаціліся клубком, толькі пыл закурэў.

— Нельга есці мазгі жывёліны, бо дурнем будзеш, — рагушча прабіўшыся праз натоўп, сказаў Валасачу Някрас.

— Княжычы прыйшлі,— усклікнуў калека. Здавалася, што ён вельмі ўзрадаваўся. Ен выцер сухім кулаком губы, потым растапыранай пяцярнёй пачаў шкрабці свою грудзіну. Далёка не кожны асмеліўся б рабіць такое ў прысутнасці княжычаў. Някрас грэбліва зморшчыўся, чмыхнуў носам, сказаў:

— Балотам смярдзіш... Мы ў Новагародку не любім такіх. Трэба загадаць нарэзаць свежай лазы, спусціць табе парткі і даць добрага прачуханца, добрую лазню. Згодзен на такое?

— Лёгка ўсё бязбройнае, голое падпарадкоўваецца зброі,— усміхнуўся ў адказ Валасач. Новагараджане, што заціхлі пры з'яўленні княжычаў, навастрылі вушы. Дзіўныя слова гаварыў гэты прыхадзень, гэты былы вяшчун.

² Валачай — валацуга.

— І ці далёка ты хадзіў за Нёман? — стрымліваючы злосць, спытаў Далібор. Ен глядзеў на тоўстых мух, якія віліся над галаўою калекі, глядзеў з агідай.

— На слабога каня болей мух садзіцца, — перахапіўшы ягоны позірк, прамовіў Валасач. — А хадзіў я далёка, ой далёка. Асабліва, калі маладзейшы быў і дзве нагі было. Пабачыў зямліцу. Вялікая яна, аж да мора. А за тым морам народ-жабаед жыве. Жаб травяных есь, як мы явавічыну.

Пры гэтых словах усе новагароджанкі і некаторыя з мужчын зморшчыліся.

— Вялікая зямля, — вёў сваё Валасач. — Лясоў, балот-дрыгавін уга колькі. Быў я ў аўкштатаў у градзе Кернаве, быў я ў літоўскага князя Мяндога, які ў сваёй Варуце ў лясах каля ракі Руты сядзіць.

— У кунігаса Міндоўта быў? Які ён? — хуценька запытала Далібор. Голос у княжыча ўздрыгнуў, і ўсе зауважылі гэта. Але княжыч і не хаваў сваёй усхваляванасці. Апошнім часам і ад бацькі, князя Ізяслава, і ад новагародскіх баяр і купцоў неаднойчы чуў ён гэта імя: Мяндог... Міндоўт... Нешта ад глухога яловага лесу, над якім стогне навальніца, было ў гэтым слове.

— Калі твой дзед, князь Васіль, знішчыў наша капішча, пайшоў я з надзейнымі людзьмі на ўсход ад Наваградка, — з ахвотаю пачаў расказваць Валасач. — Там у пушчах літва сядзіць. Чаму да літвы пайшоў? А куды яшчэ ісці было? Не да нямчынаў жа, што прусаў у рабстве чорным трymаюць і на жамойтаў пруць. І ў Пінск або Галіч ісці не выпадала — там татары, як крумкачы-мертваклюі, кружыліся. Пайшоў я да літвы. Пайшоў таму, што народ гэты і тварам і звычаем на нас падобны. І веру дзядоў-прадзедаў яны моцна шануюць. У іх Пяркунас. У нас Пярун.

— У нас Хрыстос, — рашуча сказаў Далібор.

— Няхай сабе будзе і ён, — адразу згадзіўся Валасач, не панізіўшы і не павысіўшы голас. — Але я са сваімі людзьмі пайшоў да Пяркунаса святы агонь, святы зніч паліць. Пайшоў да святых дрэў, да зялёных дубоў.

— Цябе самога трэба спаліць, як струхлелы корч, — перапыніў яго Някрас.

Былы вяшчун пільна зірнуў на прыгожага княжыча, нешта шапнүў сам сабе.

— Што шэпчаш? — уз'юшыўся Някрас.

— З Перуном размаўляю, — адказаў Валасач.

— Брудны абрубак! — закрычаў светлавалосы княжыч і затупаў нагамі. — Гэта Хрыстос цябе пакараў! Глеб, — звярнуўся ён да брата,

— пойдзэм да бацькі, возьмем дружыннікаў, каб гэтага цемрука зашылі разам з яго блявоцінай у мяшок і ў Нёман завалаклі. Не! У суседдзе балота, бо ў Нёмане вада гніць пачне.

Ен наўмысна прыпомніў хрысціянскае імя брата — Глеб, хоць у цераме, дома, звычайна зваў яго Даліборам. Далібору край як хацелася даведацца пра кунігаса Міндоўта, неахвотна згадзіўся ён з малодшым братам, памкнуўся за ім, але былы вяшчун працяў Далібора вострым позіркам, павольна расчэпліваючы губы, сказаў:

— Як ты ні старайся, ніколі не зможаш змяніць колер сваіх вачэй.

Дзеля чаго сказаў ён такія слова? Што меў на ўвазе?

Княжыч Далібор пільна пазіраў на Валасача, напружана ўдумваючыся ў пачутыя слова. Вешчуны, былья або ённяшнія, дарма слоў на вецер не кідаюць — усё ў іх узважана, адмерана, усё мае патаемны сэнс, трэба толькі дужа захацець. Сказаная ж у святым пісанні, што на адно сонца глядзяць усе жывыя людзі і некалі, праз вякі, павінны сталкавацца, паразумецца між сабою.

— Адзінаўладцам літоўскім хоча зрабіцца Міндоўт, — пасля кароткага маўчання загаварыў Валасач, напэўна ж, здагадаўшыся, якіх слоў чакае ад яго княжыч Далібор. — Ліцвіны Міндоўгавы ідуць у бой У мяждзведжых шкурах і равуць, як мяждзведзі. Не хацеў бы я яшчэ раз глянуць у вочы Міндоўту. Ен, кунігас, карае жахлівай смерцю ўсіх сваіх сяброў маладосці, каб астатняя літва думала, што ён не нарадзіўся ад смяротнай жанчыны, а як кавалак гарачага жалеза ўпаў з нябёс. Сын у яго ёсць, Войшалкам клічуць. Ен і сапраўды —вой шалёны, сэрца мае суровое, як у свайго бацькі. Але бачыў я аднойчы, як ён плакаў, схаваўшыся ў лесе.

Далібор прагна слухаў пакалечанага вешчуна і быццам бачыў непраходную пушчу, дзе ўладарыць Міндоўт з Войшалкам, звярыныя сцежкі, засыпаныя мяккім лісцем і расой, залатыя іскры ручаёў.

— Пойдзэм, Далібор, — тузануў брата за рукаў ільнянай кашулі Някрас. Далібор скамянуўся, са шкадаваннем пайшоў следам за Някрасам.

— Не хоча пакланіцца Міндоўту літва, але што паробіш, — казаў наўздағон ім Валасач. — Кланяцца моцнаму нас навучыла маланка. У чистым полі ў лютую навальніцу ўпадзеш на зямлю — і ты жывы.

Княжычы, не азіраючыся на вешчуна, шпаркім крокам рушылі да церама. Натоўп перад імі разломваўся, развальваўся на дзве палавіны, быццам бярозавы кругляк, у які ўпэўнена і лёгка ўваходзіць дубовы клін. Вельмі непадобныя былі княжычы. Грубая чарната валасоў Далібора, ягоная камлюковатая постаць, вялізныя жылістыя

рукі рэзка адрозніваліся ад шаўкавістай русяvasці і гнуткасці малодшага брата. Не ведаўшы іх, можна было падумаць, што не з аднаго ж і таго мацярынскага лона з'явіліся яны на божы свет. Дарэчы, балбатлівя доўгія языкі, а іх, як усюды, хапала і ў Новагародку, казалі, што ў свой час княгіня Мар'я мела салодкі грэх з адным з галіцкіх князёў. Вядома, такое казалі на пачцівай адлегласці ад князя Ізяслава, а то адразу загадаў бы набіць жалезных цвікоў у язык. Як бы то ні было, а браты-княжычы моцна сябравалі і адзін за аднаго не задумваючыся перарэзалі б глотку любому нядобрачыліўцу.

Свайго бацьку, князя Ізяслава, яны сустрэлі на двары церама ў акружэнні купцоў і залатароў з вакольнага горада. Разам з князем быў новагародскі ваявода Хвал, высокі, магутнаплечы, са светла-жоўтымі, заўсёды як бы трохі мокрымі валасамі. Купцы і залатары пачціва пакланіліся княжычам і прыщілі. Ваявода Хвал злётку кіунуў галавою. Князь Ізяслаў, убачыўшы сыноў, перапыніў сваю вельмі ажыўленую гаворку з купцамі і залатарамі, спытаў:

— Глеб і Нікадзім, вучыў вас сёння ляшскі настаўнік рукапашнаму бою?

На людзях ён ужываў толькі хрысціянскія імёны сыноў.

— Вучыў,— адказаў Далібор.

— А ты чаму маўчиш, Нікадзім? — незадаволена звярнуўся князь да малодшага сына.

— Вучыў,— паспешліва прамовіў Някрас і пачырванеў.

Ізяслаў, строга звёўшы густыя русыя бровы, падышоў да яго ўпрытык, сказаў, узяўшы сына за плячук:

— Даносілі мне чалядзіны, што няма ў цябе належнага старання ў войскіх справах, што з вялікай неахвотаю бярэш у дзясніцу сваю меч. Праўда гэта?

Нікадзім маўчаў. Князь Ізяслаў са злосцю глядзеў на доўгія сынавы валасы, што жаноча вісел-віліся ўздоўж ружовых шчок, на ягоную далікатную шыю, на вузкае падбароддзе, абсыпанае юначымі прышчыкамі. Вось гэтыя прышчыкі, такія безабаронна-пяшчотныя, гэта не надта загарэлая скура, калі ўвесь горад пёкся пад сонцам, гэтыя бясхмарна-блакітныя прыгожыя вочы давялі князя да шаленства. «Ззяе, як вясновы ручай», — падумаў пра сына Ізяслай і, каб не ўдарыць яго зняважлівым словам прылюдна, бо меў за сабой такі грэх, сашчаміў кісці рук, хруснуў пальцамі. Някрасам па настойлівай просьбe княгіні Мар'і назвалі малодшага сына, схаваўшы пад такім імем прыгажуна. Доўга не знайдзе яго смерць, бо будзе шукаць непрыгожага.

— Да літвы паедзеши, Глеб, да Міндоўга. Праз сядміцу паедзеши з

ваяводам Хвалам, — строга сказаў старэйшаму сыну князь і адварнуўся. А сыны глядзелі на яго з замілаваннем, бо моцна любілі, хоць кожны пасвойму. Ізяслай быў апрануты ў сініе тонкай воўны карзно з чырвонымі разводамі на грудзях. На правым плячы карзно зашпільвалася вялікай срэбнай фібулай і давала волю правай руцэ. Левая рука хавалася пад крысом. Зялёную ядвабную кашулю з касым выразам, з якога вылувалася магутная загарэлая шыя, цесна падпяразваў шырокі скураны пас. На ім зіхцелі рознакаляровыя металічныя бляшкі. На галаве ў новагародскага князя, хоць займала дых спёка, горда сядзела шапка з ярка-чырвонага сукна, аблямаванага светлым сабалінным футрам. Князь без шапкі не князь.

— Бацюжна, — трохі павагаўшыся, прамовіў Далібор, — вяшчун Валасач вярнуўся. Нагі і руکі не мае. Гаворыць, што нямчыны аддяляі.

Гэта навіна, як заўважыў Далібор, здзівіла і адначасна ўзрадавала князя. Незразумела толькі было, чаго ён радуецца. У хрысціянскі горад вярнуўся паганец, і ўжо кіпяць, як мухі, каля яго людзі. Зноў могуць слабыя духам перавярнуцца ў паганства.

— Прыпоўз паміраць, — лагодным голасам сказаў Ізяслай і, зняўшы шапку, трохі астудзіў ад ліпучага поту галаву.

Усе яны, князь Ізяслай з сынамі, ваявода Хвал, купцы і залатары, пайшлі туды, дзе на самым санцапале сядзеў Валасач.

— Князь ідзе, — спалохана шапнou вешчуна меднік Бачыла. — Пакруцішся ты зараз у яго, як бяроста на агні.

Але той і краем вуха не павёў. Сядзеў, шкроб пяцярнёй сваю грудзіну. Пэўна, столькі грозных і вялікіх людзей бачыў на сваім вяку, што патроху адвык іх баяцца.

Новагараджане адступіліся ад Валасача, далі праход князю.

— Ці ты гэта? — спытаў Ізяслай.

— Я, прыснапамятны князь. Як ты яшчэ ўпоперак лаўкі ляжаў, мяне твой бацька, князь Васіль, прагнаў з Наваградской зямлі, — адказаў Валасач.

— Чаго ж ты хочаш ад мяне?

— Хачу кончыць свой век на радзіме.

— А не байшся мяне?

— Кажуць, што ты князь акрутны³, але, бачыць неба, я не баюся цябе.

Такі адказ спадабаўся Ізяславу, і ён урачыста прамовіў:

— Бойся толькі бога, бо ўсе мы, і князі, і рабы, У божых руках. Ты быў віновен перад вечнай памяці бацькам май, але я здымаю з

³ Акрутны — грозны, жорсткі.

цябе віну. Вяртайся на Цёмную гару і сядзі там да самай смерці сваёй. Можаш там агонь запаліць у гонар свайго Перуна.

Натоўп, як уражаны маланкаю, знямеў, а потым загаманіў на ўвесь рот, на ўвесь голас, і невядома было, ухваляюць або ганяць новагараджане княжую волю. Ды князь Ізяслав не вельмі каб прыслухоўваўся да гаваруной. На сённяшні дзень ён моцна сядзеў у сядле, чэпкай рукой трymаў баяр, купцоў і ўвесь пасадскі люд. Новагародская зямля шырокая рассунула свае межы, абапіраючыся на Нёман, вадзяны ход у Варажскага мора. Купцы з усёй Русі і амаль з усёй Еўропы прывозілі свае тавары і свае кашалькі са срэбрам у Новагародак. Гэта ў Палацку веча дакрыгчалася да таго, што палацкая князі сядзелі як вераб'i ў каноплях, баяліся дыхнуць без згоды веча. І што гэта дало? Страціў Палацк вусце Дзвіны, усе свае багатыя землі над Дзвіною. Лівы і латыгола, якія былі вечнымі даннікамі Палацка, ператварыліся ў тэўтонскіх рабоў. Кожны, хто мае меч і сілу, нясе гэты меч у Палацк і там гаспадарыць. У Новагародку зусім не такое. Тут калі князь, дык князь, калі халоп, дык халоп. Тут усе жывуць па ўставах князя Ізяслава Васількавіча, нястомнага ў сечы і ў працы нашчадка менскіх Глябовічаў. Як жа не быць нястомнім яму, князю, калі, куды ні кінь вокам, акружаюць Новагародскую зямлю моцныя вастразубыя суседзі. Татары прыйшлі са стэпаў, разбурылі столны Kieў, накінулі на выю аркан многім і многім народам і ўвесь час падціскаюць, трывожаць з поўдня. Спіш і, здаецца, чуеш, як грымяць калыты іхніх коней. З Варажскага мора, з прускіх земляў жалезнай гарой навальваюцца тэўтонскія рыцары. У іхніх атрадах ёсьць рыцары-ключи, што нясуць у бой сцягі, на якіх крывей ворагаў намаляваны ключы ад божага неба. Князь Канрад Мазавецкі, пэўна, ужо не раз пракляў той дзень, калі запрасіў рыцараў з Паноніі, дзе яны ваявалі супраць уграў, да сябе пад бок, каб кінуць іх на прусаў. Рыцары, як тая амяла, усмакталіся-ўпіліся і ў прускую, і ў польскую зямлю. Але і сам Канрад, як толькі выпадае магчымасць, вядзе сваіх ляхаў на Валынь, на суседніх язвягаў. Сонцеварот назад разам з князем Данілам Раманавічам Галіцкім і кунігасам літоўскім Міндоўгам ударыў Ізяславу па Канраду.

— Навошта, бацюхна, вешчуна ласку сваю княжацкую дорыш?

— занепакоена спытаў Даібор. Ен, як і Някрас, думаў, што загадае бацька біць прыблуду свежай лазой, гнаць у каршэнь, ды атрымалася неспадзянка.

— Няхай сядзіць на Цёмнай гары, — гледзячы ў чорныя вочы сыну, сказаў Ізяслав. — Трэба нашай Новагародской зямлі з Міндоўгам пабраціства ўзяць.

Сёння ен самы моцны і пакуль што самы ўдачлівы кунігас у Літве. Міндоўг, як і ўсе яго аднапляменнікі, паганец. Няхай жа глядзіць і ведае, што мы, новагараджане, можам розных багоў шанаваць. Молімся Хрысту, але і не тушым зніч, які запаліў Пярун. Ен паклаў Далібору цяжкую руку на плячо.

— Да Міндоўта пасылаю цябе, сын. Памятай: на вялікую справу ідзеш. Разам з ваяводам Хвалам выведай, вынюхай, чым жыве Літва. Пільны вокам і цвёрды сэрцам будзь. Потым усё мне расскажаш. Веру табе так, быццам пасяліуся ў тваёй душы і яе дыханне чую.

Далібор, уражаны такімі словамі, прыкусіў губу, нізка пакланіўся бацьку.

II

— Чаму мяне разам з табой не захацеў бацька паслаць? — усвялявана запытаў у брата Някрас, як толькі яны засталіся адны.

— Не ведаю, — са спачуваннем глядзячы на яго, адказаў Далібор. Яны залезлі на самы верх вежы, што ўзвышалася над дзядзінцам. Вежу яшчэ не дабудавалі. Велізарныя камяні, зvezенія з глухіх мясцін, грэлі пад пякучым сонцам шурпатыя бакі. Шмат холаду было ў камянях, але чалавек сабраў іх разам, навекі склеіў-злучыў іх між сабой вапнаю, і яны былі ўжо сцяной, вежай. І яны наліваліся цяплом і сілай, каб потым, калі пойдзе на прыступ вораг, устояць у самым лютым агні.

Браты на нейкі міг адчуулі сябе птушкамі, што ўзляцелі над родным горадам. Далёка бачылася з вышыні. Новагародскі дзядзінец мясціўся на высокім узгорку, але людзі зрабілі яго яшчэ вышэйшым, нанасілі зямлі і камянёў. На суседнім ніжэйшым узгорку зіхцеў рознакаляровымі вокнамі багатых сядзіб, грукаў малаткамі кавалёў вакольны горад. Як два гнязды адной магутнай птушкі былі яны, вакольны горад і дзядзінец Новагародка. З поўначы і захаду вакол дзядзінца быў пракапаны роў. Дзягцярна-чорная вада ў ім блішчала пад сонцам. Побач з ровам грозна ўзвышаўся земляны вал, асядланы дубовай сцяной. Падножжа вала было выкладзена камянямі. У вакольным горадзе на храме Барыса і Глеба свяціўся вялізны срэбны крыж, асянняючы хрысціянскія могілкі. На могілках аддавалі зямлі толькі новахрышчаных дзяцей. Іхнія дзяды-прадзеды ляжаць у паганскіх курганах, якія даўно зараслі лесам і якіх так шмат каля Новагародка.

— Калі б я пачынаў будаваць наш горад, я абавязкова паставіў бы яго на Нёмане. Чаму новагараджане вырашылі сяліцца ўдалечыні ад ракі? — у глыбокім одуме прамовіў Далібор. — Тавары з

Варажскага мора і з Русі да нас трэба цягнуць на калёсах і санях па сухапутку. Які гэта горкі пот, я сам зведаў, калі ішоў з бацькамі абозам з Менска.

Някрас, пазіраючы ўдалячынъ, прыкрываючы далонню вочы ад сонца, няўпэўнена сказаў:

— Можа, яны баяліся ракі.

— Баяліся ракі? — здзівіўся Далібор. — Хіба можна баяцца ракі, вады, баяцца Нёмана? Хоць рака — дарога, а на дарозе сустракаючца не толькі сябры. Пойдзем, Някрас, на вал. Там я ўчора шмат спелых суніц бачыў.

Браты хуценъка спусціліся з вежы, подбегам прыпусцілі да вала. Далібор, як заўсёды, бег наперадзе. Някрас — следам за ім. Па вяровачнай лесвіцы, якую скінуў зверху вой-ахоўнік, яны ўзбраўліся на вал, на дубовую сцяну, потым, абдзіраючы жываты, саслізгнулі са сцяны на зневіні бок вала. Там укленчылі ў траву, кідалі ў рот буйныя падпечаныя сонцам ягады. У самай сіле быў звонкі летні дзень. Распрамянёнае сонца плыло над Новагародкам, над дзядзінцам і вакольным горадам, над пушчамі і лугамі, над курганамі, у якіх вечным сном спяць прадзеды. Вой на сцяне заплюшчваў вочы і ўсё роўна бачыў сонца — нязгасны залаты круг. Пчолы вылётвалі з глыбіні лясоў, пілі, аж захлынаючыся, гарачую духмянасць кветак, цяжка вярталіся дадому, да бортных дрэў, з дуплаў якіх, напоўненых па самы край, выліваўся, цёк шырокімі бліскучымі ручаямі іскрыста-жоўты мёд. Мурашкі і муҳі прагна лезлі з усіх бакоў і тапіліся ў мёдзе.

— Ягода забівае кветку, — сказаў раптам Далібор, уважліва пазіраючы на прыгожы, ablіты сонцам, сунічны кусток, дзе побач красаваліся чырвоныя ягады і пяшчотна-белыя, падобныя на зорачкі кветкі. Някрас, нічога яшчэ не разумеючы з братавых слоў, сей на кукішкі поруч з ім, плячо ў плячо.

— Бачыш? Ягода забівае кветку, — зноў паўтарыў Далібор, не адрываючы позірку ад сунічнага кустка. І як бы нейкая заслона адкрылася братам, як бы ўпаў змрок з вачэй і яны на кароткае імгненне глянулі ў самы корань усяго існага. Нараджэнне ягады было смерцю кветкі. І гэтак — усюды, гэтак — заўсёды. Радасць і большыцца быў зліты ў адно цэлае.

— Княжычы, што вы там знайшлі? — гукнуў са сцяны русабародывой.

Пот цёк па ягоных маладых шчоках. Далібор з Някрасам, быццам пабуджаныя гэтым голасам, зірнулі адзін на аднаго, засмяяліся. Потым прутка ўскочылі на ногі, каб бегчы ў церам да настайніка-ляха, і тут заўважылі на лугавіне, што была побач з валам,

вешчуна Валасача. Ен сядзеў на траве, падставіўшы змарнелы твар сонцу, і шчасліва ўсміхаўся. Ды зусім не вешчуну здзівіліся яны. Побач з ім сядзела маладзенькая прыгожая дзяўчына ў скуранным вяночку са шклянымі падвескамі і карміла Валасача суніцамі, дастаючы іх з невялікага лубянога кубарыка. Дзяўчына, пэўна, даўно ўжо бачыла княжычаў, бачыла, як шукалі яны ягады, але вось яны зірнулі на яе, і яна сарамліва апусціла вочы з доўтімі светлаватымі вейкамі.

— Аropol і арліца, — гучна сказаў Валасач княжычам, маючы на ўвазе сябе і дзяўчыну.

— Я яе ведаю, — шапнуў Далібор Някрасу. — Гэта дачка залатара Івана з вакольнага горада. Я толькі не ведаю, як яе завуць.

Яны смела, як і належыць княжычам, падышлі да вешчуна і незнаёмай дзяўчыны, спыніліся супраць іх.

— Як цябе завуць? — спытаў у дзяўчыны Далібор.

Яна спалохана ўзнялася з травы, хуценька абцягнула, прыгладзіла адной рукою прыполн вышыгтай чырвонымі і чорнымі ніткамі белай ільняной кашулі, а ў другой руцэ моцна трымала кубарык, на самым сподзе якога яшчэ віднеліся ягады. У яе былі надзіва чыстыя праменна-блакітныя вочы, роўны маленъкі носік і пухлыя пунсовыя губы. І не ад суніц была свежая пунсовасць, а прыродная, дадзеная ад самага з'яўлення на белы свет. Калі яна ўзімала з травы, Далібору кінулася ў вочы далонъкі яе загарэлых рук, схаваных У доўгія рукавы. На запяццях рукавы былі сцягнуты ў зборкі, якія прытрымліваліся абручамі-бранзалетамі. У выразе кашулі княжыч убачыў пяшчотны пачатак Цвёрдых смуглаватых грудзей.

— Я Лукера з вакольнага горада, — сказала дзяўчына.

— Ты дачка залатара?

— Усё княжыч Далібор ведае, — усміхнулася Лукера і ўжо смялей зірнула на яго.

Далібора ўразіла іскрыстасць яе вачэй. «Як вада ў Нёмане», — падумаў княжыч.

— Навошта з вешчуном водзішся? — строга спытаў ён у Лукеры.

— Папрасіў я, каб яна мяне пазёмкамі накарміла, — адказаў за дзяўчыну Валасач. — Дачка майго сынаўца⁴.

— Залатар Іван твой сынавец? — здзівіўся Далібор.

— А чый жа? Мой. Я, княжыч, з вялікага і багатага роду. У Наваградку адвеку мой род адным з першых быў. А стары я, як вунь той дуб, што ў полі стаіць. Але жыву. Перунова страла яшчэ не

⁴ Сынавец — пляменнік.

паслана па маю душу. Зараз Іван прыгоніць з вакольнага горада коніка і паеду я на Цёмную гару. Ідзі, Лукера, — мяккім голасам сказаў ён дзяўчыне. — А праз сядміцу прыходзь а сяброўкамі сваімі да мяне на гару.

Лукера пакланілася Валасачу, пакланілася княжычам, паставіла каля Валасача кубарык з ягадамі і шпарка пайшла ў вакольны горад.

— Прыгожая яна, — задуменна прамовіў Далібор, праводзячы Лукеру позіркам.

— Прыгожая, — згадзіўся Валасач. — А ведаеш, калі чалавек прыгожы бывае? Каі душа ў яго спакойная, калі болкі на душы не сядзяць. Шмат пабачыў я людзей. Я малым хлапчанём бегаў тут яшчэ тады, калі пушча засявала поле вакол Наваградка дзікім насеннем. Колькі князёў бачыў я! Я быў у самога Крыва-Крывейты, пакуль не выгналі яго крыжакі з-пад святога дуба. Я сядзеў на Цёмнай гары, паліў агонь Перуну, і мне ўсе так верылі, што жанчыны з'ядалі адбіткі маіх слядоў на снезе. Вялікая зборня людзей жыве на зямлі, і мала між імі прыгожых таму, што неспакойныя душы маюць, таму што смерці баяцца. Не гневайся дужатка на мяне, княжыч Далібор, але я скажу, што і ты непрыгожы.

Пры гэтых словах вешчуна Далібор злосна бліснуў вачамі. Ягоны ж малодшы брат нават сціснуў кулакі. Моцна сябравалі княжычы, хадзілі заўсёды разам, быццам злыганыя, і калі крыўдзілі аднаго, соль крыўды раз'ядала сэрца другому.

— Маўчи, дупло дубовае, — грозна сказаў Някрас, упрытык падступаючы да вешчуна. Такімі словамі хрысціяне заўсёды абражалі паганцаў, дзяцей Перуна. Але вяшчун спакойна глядзеў на княжычаў, спакойна сядзеў на траве і нават паспываў лавіць у свой загарэлы кулак мух, што нястомна кружыліся над ім.

— Ад мух не адцерабіцца, — нібы пажаліўся ён. — А ты, княжыч, не сярдуй. Кажу табе так, бо моцную душу ў табе бачу, крамянёвую, жалезнью. Вялікі лёс табе наканаваны. Праз усё ты пройдзеш, усяго паспытаеш. І радасць напаткаеш, і боль, і зраду. Памятай, што жыццё — пастаянная зрада. Вечар здраджвае раніцы, стары чалавек здраджвае самому сабе, які калісьці быў маленькім. Такую мудрасць я ад Крыва-Крывейты пачуў. И ты яе запомні.

— Бог забраў у яго розум, — сцішэлым голасам сказаў Някрас Далібору. Але Далібор прагна слухаў слова вешчуна.

— Скажы, а што мне наканавана? — спытаў ён, пранізліва глядзячы на Валасача.

— Галаву тваю ў княжай шапцы бачу, — цвёрда адказаў вяшчун. — Наваградак у вялікай сіле і ў вялікай славе бачу. Дзяржаву

магутнью бачу, якую з попелу і криві ўзнімеш, выпестуеш ты і твае аднадушнікі.

Вочы ў вешчуне натхнёна заблішталі, шчокі запунсавелі. Ен свідраваў княжычаў сваім позіркам, палохаў і адначасна прыцягваў да сябе, як бы накідаючы на іх нябачнае сіло.

У гэты час пачулася парыпванне колаў, і ўсе трое ўбачылі вазок з лубянym верхам. Невялікі, але моцнаногі конік, махаючы хвастом, жлава бег па зялёнай лугавіне. Мухі дапякалі коніку, сонца смаліла з вышыні. Возчык, пад'ехаўшы да княжычаў і Валасача, зняў з галавы сплещеную з чароту і сасновых карэнъчыкаў круглу шапку, пакланіўся.

— А дзе Іван? — строга запытаў у яго Валасач.

— Іван загадаў перадаць, што хапае яму таўкоты і без цябе, — не міргнуўшы вокам, адказаў возчык, які аказаўся светлавалосым хлапчуком з вяёлымі вачамі. — Іван загадаў завезці цябе на Цёмную гару. Я дапамагу табе сесці.

Ен саскочыў з вазка.

— Памажы, памажы, — лагодна згадзіўся Валасач. Ужо седзячы на вазку, вяшчун прамовіў, пазіраючы на княжычу:

— Рознымі дарогамі пойдзеце вы, браты. Гуляйце, баўцесья ў залатым малалецтве вашым, пакуль не развяло назаўсёды жыщё. Ці задумваліся вы, чаму рэкі цякуць у розныя моры? Чаму Нёман бяжыць да варагаў, а Дняпро да грэкаў? Не ведаец? Так і яно. А ты, княжыч Далібор, прыйдзі да мяне на Цёмную гару. Слова хачу табе сказаць.

— Якое слова? — запытаў Далібор.

— Тое слова гаворыцца з вока на вока, пры святым агні, пад зялёнym дубам. Толькі табе і небу можна пачуць яго.

— Вурдалачына стары, — не вытрымаў Някрас. — Не чакай, ніхто да цябе не пойдзе. Быў бы я новагародскім князем, ляжаць табе ў Нёмане з булыгай на шыі.

— Золата плавіцца агнём, а чалавек няшчасцем, — адказаў яму вяшчун. — Таму ты і не князь, а толькі княжыч. І заўсёды будзеш ім. Есць вялікія мужы, такія, як твой князь-бацька, міласнік Ізяслав, а ёсць мышва, што круціцца, пішчыцца у мужоў пад ногамі. Запомні гэта.

Валасач узяў у хлапчука-возчыка з рук хварасціну, шлегануў каня, і вазок, парыпваючы і пагруковаючы, пакаціўся па зялёнай лугавіне. Раз'ятраны Някрас ірвануўся быў следам, але Далібор прытрымаў яго за плячук. Новагародскія княжычы стаялі і глядзелі, як узбіваеца з-пад конскіх капытоў жоўты пылок, як падскоквае

вазок, як падскокаюць разам з ім дзве спіны і дзве галавы. Адна спіна была вузкая, хлапчукоўская, пругкая, як малады зялёны парастак, другая, Валасачова, шырэйшая, але старая: сонцаварот-другі — і сагненца ў крук.

На дзядзінцы княжычаў ужо чакаў лях Костка. Гэтага ляха вывеў з палонам з Мазавецкай зямлі Ізяславу Новагародскі, калі разам з галічанамі і Міндоўгам хадзіў на мазавецкага князя Канрада. Добрым рыдзелем⁵ быў у сябе на радзіме Костка, у апошніяй сваёй сечы з новагараджанамі паклаў чацвярых вояў, разваліўшы іх сякераю ад ключыцы да сцягна, але ляснулі булавою яму па галаве, разблі жалезнью шапку, і ўпаў харобры лях, каб ачомацца ўжо з дубовай калодкай на шыі. Да скону веку насіць яму на смуглым ілбе буйную сіняватую зорку, след таго страшнага ўдару. Князь Ізяславу упадабаў палонніка, загадаў зняць з яго калодку, наблізіў да сябе і нават зрабіў настаўнікам сваіх сыноў. Пасля сямі гадоў няволі па хрысціянскому звычаю хацеў адпусціць ляха ў Мазовію, але Костка адказаў, што нікога ў яго на белым свецце няма і да самай смерці сваёй будзе жыць ён у Новагародку. І яшчэ сказаў, што не сумна будзе яму ляжаць у гэтай зямлі, бо ў будучым завалодаюць ёю ляхі. Смяяліся новагараджане на такія слова, але Костка быў упарты, цвердзіў, што ў сне пачуў такое прароцтва ад свайго ляшскага бoga.

Пад прыглядам Косткі княжычы скінулі з сябе кашулі, потым чаляднікі нацёрлі ім спіны і грудзі ваўчыным і барсуковым салам, каб цела было слізкае, каб меч не так чапляўся за яго. Костка даў ім невялікія круглыя шчыты, даў драўляныя мячы, для скову галавы загадаў надзець лёгкія, сплеценыя з жалезнага дроту, шапкі. Чаляднікі засыпалі круг дзесяць на дзесяць сажняў жоўтым рачным пяском, прывезеным з Нёмана. Наўкол гэтага рысталішча сабраліся княжыя баяры. Наперадзе ўсіх стаяў князь Ізяславу.

Костка аб'явіў, што будзе біцца супраць княжычаў, таксама распрануўся да голага цела, узяў драўляны меч. Вырашылі біцца да чырвонага рубца, бо сінякі сапраўдны вой не павінен нават заўважаць. Трохі збоку чакалі свайго часу зялейнікі з прымочкамі, націраннямі і белымі ручнікамі ў руках.

Князь Ізяславу пляснуў у ладкі, і бой пачаўся. Далібор з Някрасам, як галодныя ваўчаняты, рынуўся на ляха. Замільгалі мячы. Захрабусцеў пясок, і ўзвіўся пыл. Костка са спакойнай усмешкай на твары адбіў першы наскок-наступ княжычаў, вёртка ўхіліўся ад іхніх мячоў, сваім дастаў-такі, пекануў Някраса па плечуку. Той сашчаміў

⁵ Рыдзель — рыцар.

зубы, але нават не зморшчыўся, бо ўсе баяры і сам бацька глядзелі на яго, а яшчэ таму, што мужчына павінен вучыцца цярпець боль.

— Горкі корань у вучэння, ды салодкія плады, — паблажліва сказаў лях Някрасу і ледзь паспей вывёрунца з-пад магутнага ўдару, які нанёс Далібор.

— Бі лацінніка! — выгукнуў нехта з зялейнікаў, што цярпліва чакалі свайго часу.

— У яго ўжо лыткі трасуцца, — здзекліва дадаў другі.

Князь Ізяславу гнеўна зірнуў на зялейнікаў, і яны адразу ж прыкусілі языкі.

— Пакажыщে, сыны, на што вы здатныя, — ціхім голасам прамовіў князь.

Княжычы пачулі бацьку і патроілі свой напор. Ды Костка быў дужа вёрткі. Цяжка было дастаць ягонае смуглæ цела, на якім сінелі старыя рассечыны ад мячоў. Засланіўшыся шчытом і мячом, праходзіў, прасвідроўваўся ён, як яшчарка праз пясок, між княжычамі. Сам жа біць шкадаваў. Някрас, зразумеўшы гэта, закрычаў:

— Ты што нас гладзіш, лях?! Дай мне толькі дабрацца да цябе!

Занадта нецярплівым ва ўсіх сваіх справах і парываннях быў малодшы княжыч, і гэта не раз, як кажуць смерды, бокам яму вылазіла. «Часта будзе ў цябе, сын мой, чуб надзёрты», — гаварыў Някрасу князь-бацька, але і любіў за такую гарачку.

Сонца ў гэты самы міг прашыла промнямі лахманок хмаркі, што вісеў над Новагародкам. Мяккім жаўтавата-шэрымі святалом заліўся пясок рысталішча, і Далібору падалося, бышцам не на пяску б'юцца яны, а тайкуцца па самыя костачкі ног у густым мёдзе. Расказваў нядайна бацька, як знайшлі ў пушчы смерда, што палез выздзіраць дупло і па самы пояс уваліўся ў пчаліны мёд. Карабун быў бы смерду, ды, на ягонае шчасце, надарыўся побач мядзведзь і за каршэнь вышчагнуў недарэку з мёду. Хлусіў хітры смерд ці казаў праўду — невядома. Адно ісцінна — шмат, вельмі шмат мёду ў вакольных лясах, а дзе мёд, там і сіла.

Улучыўшы момант, з усяго маху ўдарыў Далібор Костку па драцянай шапцы і, здаецца, прыглушыў ляха. Потым ударыў яшчэ, яшчэ, з большай сілаю, з гарачай злосцю, якая нечакана ўспыхнула ў душы.

— Так яму! — заенчыў Някрас і сваім мячом дастаў настайніка. Лях не на жарт раззлаваўся.

— Абоіх вас за пояс запхну, — прыжмурыўшы калочыя вочы, сурова сказаў ён Някрасу, але ў гэты час князь Ізяслав махнуў рукой у

скураной пальчатцы. Паядынак скончыўся. Усе зашумелі, пачалі віншаваць княжычаў.

— Ёмка я ляха мячом хапіў,— хваліўся Някрас. Далібор жа падышоў да Косткі, моўчкі глядзеў, як завіхающа каля яго злейнікі.

— Ты хват, княжыч, — усміхаючыся, сказаў Далібору Костка. — А твой брат, прабач мне грэшнаму, ні пес, ні выдра⁶.

Гаворачы гэта, ён прыпішыў голас, каб не пачуў нікто, акрамя Далібара.

Чаляднікі змылі з княжычаў і Косткі бруд і пот, насуха выщерлі іх калянымі ручнікамі. Потым прынеслі з пограба бярозавіку з мёдам у гліняных размалёванных брацінах. Добра пілося, добра адчуваўся порсткі дрогкі бег крыві па ўсім целе.

— Княжычаў Глеба і Нікадзіма князь Ізяслай да сябе кліча, — авбясціў, нізка пакланіўшыся, надворны хлапчук-халоп.

Яны шпарка пайшли да бацькі, бо не любіў новагародскі князь ні запрашаць, ні загадваць двойчы. Стомленыя, з яшчэ макраватымі валасамі, спынліся яны на парозе княжай святліцы. Ізяслай сядзеў, як грузная птушка на гняздзе, на дубовай лаве. На ім была толькі белая нацельная кашуля. Срэбны крыжык свяціўся ў паўэмроку на пукатых грудзях. Увайшоўшы з двара, дзе ззяла сонца, княжычы нейкі час не маглі разабрацца, лагодны ці злосны твар у бацькі. Цёмнымі плямамі бачыліся ягоныя вочы.

— Секліся з ляхам нядрэнна, — пахваліў сыноў Ізяслай.— Не шкадуйце сіл, вучыцесь ў ляха, бо мячом князь моцны. Гніце свой малады хрыбетнік сёння, каб заўтра ўсе перад вамі гнуліся. Будзе ў вас усё: і срэбра, і дружына, і жонка, аддадзеная богам у вашы руکі, але будзе гэта ўсё, калі не хірлякамі станецце, а храбрымі воямі.

Ізяслай узніяўся з лавы, упрыгык падышоў да сыноў. Яны ўбачылі, які ў яго стомлены, быщам падталы твар. А кроплю часу назад, на двары паміж баярамі і купцамі, бацька быў такі вясёлы, рухавы, глядзеўся такім зухам, аж вачэй нельга было адвесці. Значыць, расслабіўся перад сынамі, распусціў вузел на душы, каб трошкі вальней дыхнуць. Далібору зрабілася шкада бацьку, але гэтую сваю шкадобу ён не выдаў ніводным рухам, ніводным словам. Князёў не шкадуюць. Гэта тое самае, што шкадаваць неба альбо маланку на небе.

Ізяслай тройчы пляснуў у ладкі, і ў святліцу адразу ж увайшоў перапалочаны рудабароды чаляднік.

⁶ «Ні пес, ні выдра» — выраз у польскай мове, які адпавядае нашаму «ні рыба, ні мяса».

— Прынясі мапу⁷, — загадаў князь.

Чаляднік пакланіўся і як вокам міргнуць разам са сваім напарнікам прынёс у святліцу вялікую мапу, намаляваную яркімі фарбамі на шчыльнютка збітых белых дубовых дошках. Мапу паклалі на стол. Рэкі на ёй былі адзначаны бліскучым срэбным дротам, азёры і Варажскага мора выкладзены сінім шклом. Далібор з Някрасам уперылі прагненія позіркі на мапу, як галодныя на ежу. Рэдка, дужа рэдка паказваў каму-небудзь князь Ізяславу Новагародскі сваю прыгажуню, змайстраваную купцамі і зал атарамі з вакольнага горада.

— Вось наш Новагародак! — захопленая ўсклікнуў Dalібор. — А вось Нёман!

— Каб бог пажадаў зрабіць вас птушкамі, сыны мае, — паважна, усміхаючыся ў вусы, сказаў Ізяслав, — і каб вымаглі ўзлящець над цвердзю зямною, з-пад воблакаў, зверху, вы б убачылі такое. Вось наша Новагародская зямля. Бачыце? Як круглы войскі шчыт, абпалены ў сечах, ляжыць яна між суседніх земляў і нарадаў. Вось Нальшанская зямля. Вось Дзятлава. А вось край жамойтаў — Каршува, Кнітува...

Доўгім смуглым пальцам, на якім зязіў залаты пярсцёнак з густа-зялённым каменьчыкам-гарошынкай, ён паказаў сынам землі жамойтаў.

— А вось тут літва Міндоўгава сядзіць. Як клін, уразаецца яна між намі і Менскім княствам. Даўным-даўно, калі нашы прыснапамятныя прадзеды, крывічы з дрыгавічамі, прыйшлі сюды, каб закласці Новагародак, яны сустрэліся з літвою, пасуседзіліся з ёй, рассяліліся тут. Потым частка іх пайшла далей, на Рубон, які цяпер завецца Дзвіною, абцякаючы з усіх бакоў Літву. Так вясновая вада абцякае камень, абцякае востраў. Я сам не бачыў, але ваявода Хвал расказваў мне, што, калі ён з нашым пасольствам ездзіў да ўладзіміра-сузdal'скіх князёў, сустрэўся ім народ голядзь, што такім самым востравам ці клінам сядзіць на рацэ Паротве, якая ўпадае ў Москву-раку. Голядзь і літва з аднаго кораня выраслі.

Князь Ізяслав уважліва паглядзеў на сыноў. Яны слухалі не дыхаючы.

— А на заход сонца ад Новагародка ляжаць нашы гарады: Услонім, Ваўкаўск, Здзітаў... Далей за імі ў пушчах жывуць яцвягі, за яцвягамі — прусы, шматлікі і ваяўнічы народ. Прускія землі, Памязанія, Вармія, Самбія раскінуліся да Варажскага мора і да Віслы.

⁷ Мапа — геаграфічная карта.

Шмат у іх сваіх багоў. А адным з самых магутных багоў яны лічаць лес. Яны кажуць: «Лес — гэта калыска народа».

— Добра кажуць, — не стрымайся Далібор.

— Добра, — згадзіўся Ізяслав. — А вось тут, на адным з рукавоў Віслы, які завецца Нагат, стаіць Марыенбург, горад святой дзеўны Марыі, сталіца тэўтонскіх рыцараў.

Далібор з Някрасам нізка нахіліўся над мапаю, каб лепш разгледзець ту ю дзяржаву і той горад, пра якія апошнім часам столькі розных чутак даходзіла. Яны ўбачылі чырвоныя кружкі, што прыляпіўся да срэбнага дроціка ракі.

— Рыцары-тэўтоны нядаўна аб'ядналіся з мечаносцамі, якія сядзяць у Рызе і на землях эстаў і ліваў, — гаварыў Ізяслав. — Пра мечаносцаў вы, вядома ж, чулі, і чулі не раз. У сечы з імі, як бясстрашны леў, загінуў князь полацкага роду Вячка.

— Хто не ведае Вячку! — адначасна ўсклікнулі княжычы.

— Вячку ўсе ведаюць, — згадзіўся Ізяслав. — Такія людзі жывуць вечна, як багі. Вучыцца ў яго, дзеци мае, вернасці і мужнасці. Будзеце такія, як ён, ніколі вораг не ўзыдзе на новагародскі дзядзінец, на нашы курганы, у якіх ляжаць косці прадзедаў. Але я вам яшчэ колькі слоў скажу пра рыцараў. У бітве каля Шаўляя амаль дашчэнту высеклі мечаносцаў войскі мясцовых тубыльцаў. Ад страху закалола рыцарам у пяты, і пабеглі яны прасіць рымскага папу, каб выратаваў іх, далучыўшы да Тэўтонскага ордэна. Папа выратаваў мечаносцаў, загадаў ім усюды і заўсёды насыць белыя плашчы з чорным крыжам. Ідуць гэтыя крыжаносцы вайною вялікай на прусаў, бо прусы, як і родзічы іхня жамойты і літоўцы, паганцы. А зараз глянцце сюды. На поўдзень ад прусаў жывуць мазуры з ляхамі, пладавіты моцны народ. Вераць яны Хрысту, плацяць дзесяціну і святапетрык, срэбра з кожнай душы на ўтрыманне лампады, якая дзённа і ношчна гарыць у царкве святога Пятра ў Рыме. За Берасцейскай зямлёю месціцца дзяржава валынян і галічан, адзінаверцаў нашых. А яшчэ далей — угры, чэхі... Колькі размаітых народаў жыве побач з намі і далёка ад нас! Народ сінь⁸, які валодае стэпамі і горамі там, дзе ўзыходзіць сонца, кажа: «Няма большага няшчасця, чым няведанне меж сваёй краіны». Вось для гэтага я і загадаў прынесці мапу. Глядзіце, сыны, запамінайце.

Ен змоўк, пацёр лоб смуглымі пальцамі, ращуча хітануў галавой.

— У кожнага чалавека свой крыж. Мой крыж — Новагародак, зямля Новагародская. Славы і сілы хачу Новагародку. Хай чэрві

⁸ Сінь — кітайцы.

завядуцца ў вачах у таго, хто хоча ўбачыць пагібелю і няславу Новагародка, хто дзясніцу ўздыме на нашу дзедзіну. Даверымся ж ва ўсім богу, бо гасподзь наш вышэй галоў нашых і Зямля на водах і на нябёсах пакладзена яго промыслам.

Князь перахрысціўся. Разам з ім перахрысціліся сыны. З шыракагорлай рамейскай амфары, што стаяла ў куце святліцы, князь дастаў пажоўклы, скручены ў трубку, пергамен, разгарнуў яго, знайшоўшы патрэбнае месца, сказаў Някрасу:

— Гэта пісанне мудраца Яфрэма Сірына. Чытай адсюль.

Някрас, злёгку пачыранеўшы, пачаў чытаць:

— Мінае дзень, следам за ім ідзе другі, і калі не гадаеш — смерць ужо стаіць над галавою тваёй. Дзе мудрацы, якія напісалі кнігі і пісаннямі сваімі напоўнілі свет? Дзе тыя, каторыя дзівілі свет сваім словам і тварамі, чаравалі сваімі думамі? Дзе тыя, каторыя пышыліся дарагімі шатамі, спачывалі на пурпуровых ложах? Дзе руکі, якія аздабляліся перламі? Дзе тыя, перад загадамі якіх трухлелі і якія паняволъвалі зямлю страхам сваёй улады? Скажы зямлі, і яна пакажа табе, дзе яны разам ляжаць у зямлі, усе абрэнуліся ў прысадак, і не разрозніш, дзе астанкі багатага і дзе паражна ўбогага. Бачыў я, як прагная магіла пажырае і заўсёды не сыта: чым больш нябожчыкаў у яе ўходзіць, тым шырэй разяўляецца яе пашча. Незлічоныя тысячы ляжаць там і багатых, і бедных, незлічоныя соймы бачыў я ляжачых там. Ціха ляжаць яны ў дамоўках.

— Годзе, — сказаў Ізяслав, і Някрас адразу ж замоўк. Далібор як скамянеў ад пачутага. Жахотнасць і холад былі на сэрцы. Колькі пакаленняў пайшло ў змрок, а ён, Далібор, які яшчэ ні добраі сечы не бачыў, ні жанчыны не аблагодзіў, хоча нечага дамагчыся, хоча нешта зразумець у зямным малачасным жыцці. Навошта бацька загадаў Някрасу чытаць гэтага Сірына? З непаразуменнем глядзеў княжыч на князя і бачыў суровы твар, строгія прыжмураныя вочы, якія, як яму зараз падумалася, амаль ніколі не ўсміхаюцца. Цёмныя няўсмешлівія бацьковыя вочы помніцца з самага зялёнага малалецства. Нейкае бясконцае чаканне і нейкі одум у іх.

— Вось што такое жыццё, сыны, — прамовіў Ізяслав.— А ты, Далібор, пачынай збірацца ў дарогу. Праз тры дні да Міндоўга едзеш.

Ноччу над Новагародкам пачало цяжка грымечь у небе, а потым абложны лівень рынуўся на зямлю. Далібора пабудзіла маланка. Жоўтым трывожным святылом пырснула ў вузкае акно апачывальні. Далібор усхапіўся, працёр кулакамі вочы. Падалося, што нехта запаліў свечку ля самага твару. Глуха шумела за акном, за сцяной. Шыпела,

захліпвалася, булькатала, аж екатала вада. Княжыч узніяўся з ваўчыных шкур, на якіх любіў спаць, хоць маці строга забараняла, падышоў да акна, прыпаў ілом да халоднага шкла. Дажджавыя бізуны шлёгаль па шкле. Чорная цемра, напоўненая жоўтым святаlem маланкі, зеўрала за акном. Удары грому былі такія моцныя, такія ляскотныя, раскацістыя, аж звінела ўвуашу. Калі шырока ўсхоплівалася маланка, княжыч на кароткае імгненне паспяваліубачыць то ablітъя вадой, ускльчаныя ветрам галіны бярозы, то крыты дорам дах малой грыдніцы, у якой жылі надворныя халопы, то бліскучыя камяні недабудаванай вежы. Усё гэта ярка, дужа выразна выступала з цемры, потым зноў знікала, бышцам змывалася, сціралася чорнай рукой навальнічнай ночы. З вялікай ablёгкаю думаў Даібор аб тым, што княжы церам і ўсе пабудовы дзядзінца не можа ўзяць нябесныя лятучы агонь, бо на вільчыках і на сценах, на дзвярах і на вокнах ахоўваюць людзей і іхняе багіно ад злыбяды грамнічныя знакі, кругі, перакрыжаваныя стрэламі. Як бы ні гневаліся Ілля-прапор і Пірун, але, убачыўшы гэтыя святыя знакі, адвядуць удар ад Новагародка, і агністы сэрп маланкі ўват'еца ў зямную цвердзь недзе ў пушчах і балотах. Княжыч хацеў быў ужо зноў I класція спаць, як раптам у вока яму кінулася такое, ад чаго перахапіла дыханне. Узмахнула крыллямі маланка, асвяцілася чорнае як бы металёвае неба, і на двары дзядзінца Даібор, ледзь не крыкнуўшы ад здзіўлення, убачыў свайго бацьку, князя Ізяслава. Пад дзікаю навальніцу бацька стаяў без шапкі, у незашпіленым карзне і трymаў за аброць каня, з якога злазіў нейкі незнáмец у доўгім плашчы з капюшонам. Бацька нават падставіў плячо, і незнáмец, пэўна, вельмі змучаны, здарожаны, абапёрся аб яго рукою, цяжка саскочыў з сядла ў гразь. Толькі гэта ўдалося разгледзець Даібору, бо ўсё прагалынула чорная прорва віхурыстай дажджыстай ночы. Потым, калі зноў жыхнула маланка, нікога нідзе не было. Толькі тлуста блішчала гразь ды сцёбаў па лужынах шыпучы густы дождж. Але Даібор не мог памыліцца — некалькі імгненняў назад ён бачыў на начным двары свайго бацьку. Каго сустракаў бацька? Чаму сустрэча гэта адбылася ноччу, а не ўдзень? Гэта выпадковасць ці загадзя было дамоўлена, што незнáмец прыедзе ў Новагародак пад покрывам ночы? Няўжо бацька, князь, род якога вядзеца з Глябовічаў і Рагвалодавічаў і якога некаторыя лісліўцы ўсё часцей пачынаюць велічаць вялікім князем, некага баіца на сваім дзядзінцы, у сваім горадзе, так баіца, што сустракае сваіх гасцей, хаваючыся, як начны таць? Даібор павольна аddyшоў ад акна, сеў на ложак, абліччаперыў галаву рукамі. Сум, нечаканы і востры, упіўся ў сэрца, хоць ты крычма крычы.

Княжыч ведаў, што не засне ўжо да самага сонца.

III

Раніцаю Далібор, успомніўшы запрашэнне вешчуна Валасача, вырашыў з'ездзіць да яго на Цёмную гару. Але перад гэтым агледзеў увесь двор, схадзіў на стайню, пакруціўся каля бацькавай святліцы, ды нідзе не было следу ні начнога незнамца, ні ягонага каня. Можна было падумашь, што Далібуру прысніўся навальнічны, заліты маланкаю і дажджом, двор і бацька з таямнічым незнамцам. Княжыч пачаў асцярожна выпытваць у брата — можа, той, што ведае. Але Някрас шчыры здзвіўся: «Хіба ноччу навальніца была?»

Ускочыўшы на каня, Далібор у суправаджэнні надворнага халопа Найдзёна, які на коніку-карузліку пачціва трymаўся ззаду, выехаў праз браму з дзядзінца. Пасля начнога дажджу лясы і палі сохлі пад сонцам. Густой парай была засдана зямля. Дажджавыя чарвякі-рабакі выпаўзлі з норак на белы свет. У суседніх з Новагародкам весях Гарадзілаўцы, Чарэшлі, Рудзе, Суляцічах, радуючыся добраму сонцу, спорна працавалі смерды. Над Рудай тапырыліся ў неба слупы бруднажоутага дыму. У ямах і ў гліняных домніцах там выплаўлялі руду. Чуўся ляскат малаткоў. Бэкалі авечкі. Брахалі сабакі. У драўляныя вёдры лілося духмянае цёплае малако. Жанчыны, павязаўшы галовы белымі хусткамі, неслі вёдры з малаком на каромыслах дадому. Разамлелыя ад спёкі каровы, зайшоўшы па вымі ў сакаўную траву, глядзелі ім услед. Сустрэўся хударлявы светлавалосы смерд з абвараным на сонцы белым тварам. Убачыўшы княжыча на кані, хуценька скаваўся за куст. Даўно абжытая чалавекам, багатая зямля была наўкол.

Уехалі ў лес, і згубілася ў зялёных вяршынях сонца. Дрэвы стаялі яшчэ мокрыя. Добра тут хвастаў начны дождж, шмат назбіваў лісця. Нават былі абламаны некаторыя танчэйшыя галіны. У ручаях, што шыліся праз траву і мох, плылі мёртвия лясныя мышы.

Спусціліся на конях у сырную лагчыну. Лес тут перарваўся вялікім прагалам-палянаю. Леваруч ад сцежкі ўбачылі агромністы таўсматы дуб. Начны ветравал вывернуў яго з зямлі, паклаў набок. Шырокія лісты падсвечвала сонца. Дужа шмат жалудоў было на дубе, шмат іх было рассыпаны ў траве. На бугорыстай, пасечанай сякерамі гадоў, кары пырхалі бліскучыя стракозы. Даўжэйшыя карані, што яшчэ зусім нядаўна жылі пад зямлёю, бездапаможна тапырыліся ў неба, высушваліся сонцам і ветрам і ўвідавочкі бялелі.

— Як жа ты так? — спытаў у дуба халоп Найдзён, калі пад'ехалі да абрушанага дрэва. — Хіба можна было ў гэтым месцы сяліцца? Тут

жа балота, зямля мяккая. На сушняку трэба было караніцца, дубе. Слабая тут зямля, не ўтрымала цябе. Твае браты вунь дзе жывуць.

Ен паказаў на заліты сонцам узгорак, дзе стаяла светлая дуброва.

Далібор злез з каня, пагладзіў рукою дубовую кару. Упершыню ў сваім жыцці бачыў ён пераможаны дуб. Часта сustrакаліся яму разбітія, абсмаленныя маланкай, з разарванай карой-грудзінай, з чорнымі ямінамі дуплаў. Як шкілеты стаялі яны. Але стаялі! Гэты ж дуб ляжаў, як мёртвы чалавек. Страшна было бачыць ягонае бяссіле. «Слабая тут зямля, не ўтрымала цябе», — успомніліся княжычу слова халопа. Значыць, на моцнай зямлі трэба сяліцца. Толькі дзе яна, моцная зямля? Знаў прыгадаўся Далібуру начны навальнічны двор дзядзінца, бацька, што, хаваючыся ад усіх, сustrакаў незнаёмца. Ці на моцнай зямлі жывеш, бацька?

Нарэшце дабраліся да Цёмнай гары. На лясным лужку кінулі коней, спутаўшы іх, а самі па вузкай сцежцы пайшлі на сіні слуп дыму, які нерухома стаяў над шчэццю дрэў. Тут, як адразу прыкмеціў Далібор, было вельмі шмат яшчарак. Яны няспынна мільгалі ў траве, грэліся на камянях і каменъчыках. Іхня маленькая бліскучыя вочки-кропелькі як бы танцавалі нейкі танец.

На сухім склоне, трывала ўчасткі зямлю, рос каржакаваты кучомісты дуб, абвешаны ручнікамі. Выявы сонца і маланак, невядомых звяроў і птушак былі вышыты на ручніках. У дубовую кару былі ўбіты дзіковыя і ваўчыныя іклы. Падноожжа дуба апаясваў драўляны памост сажняў на дваццаць удоўж і ўшыркі, засыпаны лісцем. Якраз усярэдзіне памост праломваўся велізарным сіне-зялёным валуном. Побач з валуном з невялікіх камянёў быў выкладзены круглы, як чаша, падмурак для агню, на якім гарэў касцёр. Вяшчун Валасач сядзеў пад паветкай, што ляпілася да дубовага камля. Дробныя лясныя птушачкі мітусіліся каля яго. Вяшчун быў ва ўсім белым, з заплюшчанымі вачымі. Пачуўшы крокі, варухнуў вейкамі. Павольна, неахвотна адкрыліся вузкія, нібы прарэзаныя асакой, палоскі вачэй.

— Прыйшоў? — спытаў, ніколькі не здзівіўшыся, у Далібора.

— Прыйшоў,— сказаў княжыч. — Бедна ты жывеш.

— А навошта жыць багата? Думаеш, багаты і съты шчаслівы? Бывае дзень, калі сътаму хочацца голаду. Але адашлі халопа. Не для яго вушэй наша з табой гаворка.

— Ідзі да коней, — загадаў Найдзёну княжыч.

— Не для сътасці жыве чалавек, а для любові,— прамовіў Валасач, калі халоп бяспумна знік. — Трэба сказаць сабе: «Я люблю

няшчасных, люблю калекаў, люблю выкінутых у мора за борт карабля, непрыгожых і дужа прыгожых, слабых і дужа моцных».

— А які я? Слабы ці моцны? — перапыніў яго Далібор.

— Ты слабы, але будзеш моцны.

— Калі я буду моцны? — схапіў вешчуна за плячо Далібор.

Ды Валасач не спяшаўся з адказам. Кінуў у вогнішча сухую галінку, сказаў:

— За кожны жолуд з гэтага дуба мне жанкі з навакольных весь ў курынае яйка даюць. Вантробы ахварных жывёл я спальваю ў агні, а мяса ем. Тым і жыву.

— Не тое кажаш, — раззлаваўся Далібор, — навошта зваў мяне сюды?

Ад гневу ў яго пабеглі жаўлакі па шчоках. Чорныя вочы, здавалася, прабівалі вешчуна навылёт.

— Ну што ж, — урачыста ўзняўся Валасач са свайго сядалішча.

— Чуй, святы зялёны дуб. Чуй, святы агонь. Чуй, неба. І чуй ты, княжыч Далібор. Наваградскі князь Ізяслав Васількавіч не твой бацька, а ты не яго сын.

Сказаў ён гэта моцным голасам, рагучы, адчайна-смела, нібы паляцеў з гары. І зноў сеў, уталопіў вочы ў чырвоныя пляёсткі, што круціліся на чорных абгарэлых камянях. Далібор, аглушаны пачутым, таксама глядзеў на агонь. І чамусыці ўспаміналася яму, што нямчын, які мінуў летам прыезджаў з Рыгі, казаў, быццам у агні, у самым полымі, жывуць саламандры, жахлівия чырванавокія стварэнні. Ні ў вадзе яны не могуць жыць, ні ў зямлі, ні ў зялёнай лістоце дрэў, а толькі ў агні. Вось і зараз пачварна крыўляеца, шчэрый з зубы з агню агідная саламандра. Вось яна паказала Далібуру доўгі раздвоены язык. На тым языку ляжыць, перакочваеца гарачы іскрысты вугаль.

Княжыч падскочыў да вешчуна, схапіў загрудкі, аж у таго затрашчала кашуля, трасянуў, што ёсьць моцы закрычаў надарваным голасам:

— Што ты сказаў?! Ды я цябে заб'ю!

Па шалёному позірку Далібора Валасач здагадаўся, што так яно і будзе, але прамовіў са спакойнай годнасцю:

— Смерці я не баюся, княжыч. Усіх жывых прыбярэ Пярун. Забівай, але спачатку паслухай, што я табе скажу.

Далібор, скрыгатнушы зубамі, піхнуў яго ад сябе, і вяшчун асёў каля дуба. З вялікай лютасцю княжыч падчапіў нагою, штурнуў галавешкі з вогнішча. Яны раскаціліся па траве. Княжыч за неабгарэлы канец схапіў галавешку, тыцнуў ёй амаль у твар вешчуна.

— Кажы, а то вочы выпалю!

— Навошта б мне было гаварыць табе тое, чаго я не ведаю? —
пачаў Валасач. — Ты сабе жывеш, я — сабе. Ты княжыч, высокага
роду, я нікчэмны калека. Ты лётаеш пад воблакам, я поўзаю па зямлі.
Дык слухай: ты не сын Ізяслава Васількавіча. Ты — Міндоўгаў сын. А
маці твая княгіня Мар'я. Як ёсць, княгіня Мар'я. Слухай. Семнаццаць
сонцаваротай назад я прыслужнікам-вайдэлотам быў у самога Крыва-
Крывейты ў Жамойці. Збег я з Наваградка ад папоў і князя і прыбіўся
туды.

— За кожнае слова ты адказваеш мне сваёй выяй, — штурнуў
галавешку ў траву Далібор.

— Слухай. Замятня вялікая тады была ўсюды. З Рыгі і Мар'іна
Гарадка⁹ перлі рыцары, паход за паходам. Попел на лісцях і траве
ляжаў у Жамойці, як снег. Прусы ўцякалі за Нёман. Яцвягі хаваліся ў
пушчы, жыўцом закопваліся ў зямлю. Аўкштайты адседжваліся з
дзецымі і жонкамі ў сваіх балотных гарадах. У Літве рэзалі адзін
аднаго Міндоўг і кунігасы Рушкавічы. Кроў не высыхала. Князь
Ізяслав уцякаў ад наваградскіх баяр і купцоў у Здзітаў. И дайшло тады
да разумных людзей, што трэба, каб уцалець, агулам тримацца.
З'ехаліся Ізяслав з Міндоўгам, пацалавалі крыж хрысціянскага бога ў
наваградскай царкве на вялікую згоду. А потым і да Крыва-Крывейты
паехалі.

Валасач змоўк, як бы падавіўшыся.

— Гавары, — трасянуў яго княжыч.

— Прыехалі да Крыва-Крывейты, і святы вяшчун, бачачы, што
ўжо рэкі цякучы не сінія, а чырвоныя, загадаў ім, Ізяславу і Міндоўту,
крэўным ланцугом злучыцца, абмяняцца на тры сядміцы жонкамі,
каб нарадзілі ім жонкі сыноў. Клятву далі яны пад святым дубам,
перед вачмі Пяркунаса, што так і зробяць. Сваімі вушамі чуў я гэту
клятву, кладучы дубовае паленне ў вогнішча. Сваімі вачымі бачыў, як
ішлі княгіні Мар'я і Паята да белых шатроў, каб выйсці адтуль праз
тры сядміцы. И раз'ехаліся ад святога Зніча князі. И нарадзіўся ты ў
Наваградку, а Войшалк у Варуце.

— Войшалк? — перапытаў Далібор.

— Войшалк.

Вяшчун сарваў пук травы і выщер спатнелы твар. Пэўна, ад
вялікага хвалявання выбіўся з сухога цела пот, а можа, і ад страху.

— Калі сказаў праўду, еш зямлю, на якой расце святы дуб,
— пільна пазіраючы ў очы Валасачу, загадаў Далібор.

Не міргнуўшы вокам, вяшчун узяў жменю шэрай лясной зямлі,

⁹ Мар'ін Гарадок — Марьенбург, з 1309 года сталіца тэўтонскіх рышараў.

праглынуў яе адным дыхам. Толькі травінка зачапілася на ніжній губе. Далібор глядзеў на гэту травінку, на Валасачоў твар, забруслы ад сонца, і не ведаў, што рабіць. Узвёў позірк угору, убачыў бясшумнае дубовае лісце, а праз яго — блакітныя бяздонныя яміны неба. Усюды была цішыня. Хоць бы хто крыкнуў, грукнуў, хоць бы рыпей голлем дуб і рэзаў шчаку вецер. Была цішыня, а значыць, вяшчун казаў праўду. Княжыч абыякава, ужо не са злосцю, паглядзеў на яго і пайшоў ад святога дуба. Адпусціўши халопа Найдзёна ў Новагародак, сеў на каня, павольна паехаў, а куды — сам не ведаў. У нейкую асінавую гушчэчу, у змрок ельнікаў, дзе ўсё заткана бледна-зялёная заечай капустай. Там ляжалі агромністыя спарахнелья дрэвы. Некаторыя, паваленія калісьці бурай, віселі на плячах у сваіх суседзяў, не змогшы ўпасці на зямлю. Не адзін сонцеварот, згінаючыся, крэкчучы ад напругі, трymаюць на сабе жывыя дрэвы мерцвякоў. Конь, палахліва сапучы, правёз Далібора пад імі, прашыўся праз гусцеж нізкарослых бярозак, убіўся ў прыбалатак, падышоў да балота. Княжыч, як сонны, злез з каня, стаўши па костачкі ў цёмна-рудую халаднаватую ваду. За некалькі сажняў ад яго на травянім гняздзе сядзела ружовадзюбая крыжанка. Убачыла чалавека, здрэнцвела, заплюснула вока.

Ен быў не тым, кім лічыў сябе заўсёды, лічыў вось да гэтай сустрэчы з вешчуном. Ружі, вочы, ногі былі тыя ж, а кроў была інакшая. Міндоўгава кроў цякла ў ім.

Заржаў конь, паклікаў гаспадара. Далібор, плюхнуўши вадою, пайшоў да яго. І адразу ж сарвалася са свайго гнязда крыжанка.

Шмат што рабілася зразумелым княжычу, калі ен у глыбокім одуме ехаў да Новагародка. І непадобнась іхняя з Някрасам, і тое, што маці, разлаваўшыся, называла яго, здавалася, любімага сына, касавураю, і тое, што бацька іменна яго пасылаў у Літву да Міндоўга.

Ружовы попел хмар плыў над зямлём. Мацнеў гул ветру ў навакольных лясах. Далібор заехаў у белы бярэзняк, які быў повен травы і кветак, сеў проста на зямлю. Конь пасвіўся непадалёку, ляніва адмахваючыся хвастом ад мух і камарэчы.

Прыкры ўспамін апёк раптам душу. Успомнілася княжычу, як сонцеваротай сем-восем назад ён, забеганы за дзень хлагчук, прыйшоў да маці ў апачывальню, прылашчыўся да яе. Яна расчэсвала яму самшытавым грабянцом валасы, цалавала ў макаўку, і ён заснуў каля яе, і яму снілася нешта цёплае, нешта залатое. А ўночы цяжкія жорсткія руکі разбудзілі яго. Ен хацеў закрычаць, але ў апошні міг крык прыліп да гартані. Зусім побач з сабой ён адчуваў гарачае бацькава дыханне. Князь Ізяслав, пераблытаўшы сына з жонкай,

шаптаў п'янаватым голасам: «Мар'ечка, золатка, дзе ты тут?» І гарнуўся ўсё бліжэй. Як страла з лука, вылецеў Далібор з ложка. Чаму ўспомнілася такое? Чаму, як атручаная кветка, выплыла далёкая нач з глыбінь памяці на паверхню юнай адзінокай душы?

Княжыч рэзка ўстаў, падумаў з пяклівай злосцю: «Княгінь, калі гэта паліцаць неабходным баяры і святы, вядуць пакрываць, як кароў, вядуць да быкоў з суседнім дзяржавам». У адзін скок ён падбег да каня, з размаху гоцнуўся ў сядло, ды так, што бедны конь сеў на хвост. З усёй сілы Далібор шлёгнуў яго нагайкаю. Узляцеў на зялёную, парослую нізкім хвойнікам, выдму і пачуў галёканне людзей, голас сурмы. Яго шукалі. Ен не стаў крычаць у адказ, ціха паехаў насустрэч людзям. Ехаў і гладзіў конскую грыву, нібы прасіў дараўання за нагайку, чуў, як уздрыгвае конь.

— Вось дзе ты ездзіш, княжыч, — радасна сказаў Костка, параўноўваючыся з Даліборам, асаджваючы свайго каня. — А халопа Найдзёна ўжо б'оць лазою на княжым двары. Як уюн круціцца халоп, крывавай пенай абмываецца. Дужа залютаваў князь Ізяслав Васількавіч, што халоп вярнуўся адзін, без цябе.

— А што са мной можа стацца, Костка? — уладным голасам перапыніў настаўніка Далібор. — Я не сысунок.

Лях уважліва паглядзеў на княжыча, усміхнуўся куточкамі вуснаў, нізка пакланіўся. Падумаў: «Малады орлік выпускае кіпцюры».

Непадалёку ад Новагародка напаткалі купку дзяўчат, з вянкамі на галовах, ва ўсім белым. Твары крамяныя, загарэлыя, валасы як лён і як крумкачова крыло. Паміж імі Далібор зауважыў Лукеру, сказаў:

— Хутка еду ў Літву. Што табе адтуль прывезці? Лукера ўся ўспыхнула, закрыла твар далонямі. Яна ішла басанож, і Далібору адразу ж кінуліся ў вока маленъкія, як выразаныя з беладрэвіны, ступні.

— Падвесак прывязі, княжыч! Бліскучыя бубенчыкаў прывязі, якія там усе жанкі носяць! — весела заверашчалі новагараджанкі. Толькі адна Лукера маўчала. Лях Костка, нагнуўшыся з сядла, пагладзіў ёй галаву сваёй цяжкай рукой, прыцмокнуў языком.

— Якія ў цябе ясны влосы¹⁰. Ты — прыгажуня.

— А ты ўжо старушок, — раптам прамовіла Лукера і паказала Костку язык. Усе засмяяліся, і, мабыць, мацней за ўсіх Далібор.

— Вось ты якая, — трошкі збянятэжкыўся Костка. — Не такі я стары, як табе здаецца. Але куды ты ідзеш? Няўжо разам з сяброўкамі будзеш паліца паганскае вогнішча на Цёмнай гары? Няўжо будзеш

¹⁰ Ясны влосы (польск.) — русыя валасы.

прыслужваць вешчуну? Ад яго ж смярдзіць балотам. Усе тыя, хто пакланяеца Перуну, або Пяркунасу, няшчасныя людзі. Працятні д'яблу пальчык, і ён скопіць цябе за валасы. А ты ж яшчэ маладзењская.

З вялікай шкадобай Костка пазіраў на Лукеру. Дзяўчына разгубілася, не ведала, што рабіць.

— Я хрысціянка, — ціха сказала нарэшце.

— Хрысціянка? — строга ўсміхнуўся Костка. — Душа твая, як полымя ў вечер, кідаецца ва ўсе бакі. У нас, у ляхаў і мазураў, хрысціянкі ходзяць у святы касцёл.

— Гэта ў вас, — нечакана раззлаваўся Далібор і сваім канём адцясніў Косткавага каня ад Лукеры. — Гэта ў вас...

Лях з непаразуменнем глядзеў на княжыча, а той разгараചыўся, расчырванеўся, з вачэй так і ляцелі злосныя прамяні. Вось-вось за каўнер скопіць настаўніка. «Яна яго каханка», — унікліва падумаў лях і адразу ж у глыбіні свайго сэрца пачаў шкадаваць Далібора, бо кахаць паганцаў — тое самае, што цалаваць у атрутнае джала гадзюк.

— Пойдзем, Лукера, — загаманілі дзяўчыны. — Пойдзем.

Узбіваючы босьмі пяткамі лёгкі пыл, яны і Лукера разам з імі пашыбавалі да Цёмнай гары. Зноў пачуўся вясёлы смех, бесклапотны віск. Далібор адчуў, як быццам халоднымі абцугамі сціскаеца сэрца, прыкусіў губу. А вянок на галаве ў Лукеры сінеў васількамі, аддаляўся, знік у зяленіве лясной дарогі.

— Зачакаліся мы цябе, Глебачка, — кінулася на двары дзядзінца наусустроч сыну княгіня Мар'я. Ен спакойна злез з каня, падышоў да яе, спакойна пацалаваў ёй белую халаднаватую руку. И княгіня сваім матчыным сэрцам здагадалася, што нябачная малюсенькая трэшчынка прабегла сёня па сынавай душы.

— Заўтра едзецце, — адразу ж сказаў Ізяслав. — Даю табе з ваяводам Хвалам тры сотні вояў. И Костка з халопам Найдзёнам паедуць. Пасылай паперадзе дазоры, бо зноў неспакойна ў Літве.

У зборах, у вялікіх рыхтаваннях прабег акраец дня пасля таго, як Далібор вярнуўся ад вешчунна. Ваstryлі мячы і дзіды, з каптуром набівалі аўсом паходныя торбы, чысцілі і кармілі коней. Коні на малако перамолвалі зубамі авёс, елі з прагнасцю, прадчуваючы далёкую цяжкую дарогу. Някрас цэлы вечар канючыў у бацькі, каб і яго адпусціў разам з Даліборам. Але князь так цыкнуў, так тупнуй нагою, што давялося, праглынуўшы крыўду, адступіцца. Малодшы княжыч пайшоў да маці ў святаіцу і там, калі не было побач старонняга чужога вока, заплакаў.

Стомлены прыйшоў Далібор у апачывальню, распрануўся з

дапамогаю надворнага хлапчука-халопа і як камень паваліўся на ложак. Пад падушкаю, напханай цецеручыным і курыным пер'ем, нешта муляла. Ен адкінуў падушку ўбок і ўбачыў невялічкую фігурку Перуна, вытачаную з мядова-жоўтага бурштыну, і нейкі цёмны металічны шарык. Загадаўшы халопу запаліць свечку, Даlібор доўга круціў у пальцах таемны шарык і раптам здагадаўся, што гэта — жолуд, жолуд, адліты з жалеза. Які мудрагель зрабіў яго? Чыя рука і для чаго паклала пад падушку? Маці? Але яна б сказала. Ды і не будзе яна, спрадвечная хрысціянка, важдацца з нейкім жолудам і з выявай Перуна. Для яе гэта садомскі грэх. Хто ж тады надумаўся на такое? Сам князь? Халопы? А жолуд быў як жывы, асабліва ягоная шапачка-каплялюшык. Кожную лусачку, кожную рысачку ахайна і дужа старанна выштукаў невядомы майстар. Была на жолудзе і зачэпінка, каб, працягнуўшы нітку або дроцік, насыць на шыі. Жолуд, вядома ж, быў абыярогам. Але хто і ад чаго хацеў абараніць Даlібора? Доўга не мог заснуть у гэтую ноч княжыч, а калі ўжо сон склейваў павекі, ціха ўвайшла ў апачывальню маці, села побач з сынам, асцярожна пачала гладзіць яму галаву. У змроку ён не бачыў яе твару, хацеў прыкінуцца, што спіць, але пяшчотныя лёгкія пальцы, як ветрык, бегалі па ягоных валасах. У яго зашчымела на сэрцы. Ен моўчкі пачаў цалаваць матчыны рукі. З пякучай вастрынёй ён зразумеў, што наперадзе чакае невядомасць, трывожная дарога, можа, нават кроў і пакута, і ўсім тым, што з ім здарыцца, матчынаму сэрцу балець да астатнія гудару. Ен пяшчотней і гарачай пачаў цалаваць яе рукі. Яна заплакала. Ціхія цёплія слёзы капалі яму на твар. Маці моўчкі паплакала, моўчкі пайшла. Лёгкі белы абрис мільгануў у праёме дзвярэй. Зноў на ўсё і на ўсіх навалілася ноч. Некалі, праз доўгія дзесяцігоддзі, на парозе сваёй смерці, сын будзе праклінаць сябе за тое, што не шапнунуў ёй тады: «Мамачка... мама».

Новым сонечным святынам успыхнула неба, і Даlібор з Хвалам павялі дружыну з Новагародка ў бок літоўскіх лясоў. Там, дзе камень саступае дарогу кветкам і траве, адлягло ў Даlібора ад сэрца, забылася начная туга. З прагнасцю глядзеў княжыч навокал. Усё яму было цікава: і ручай, што, весела пазвоńваючи, беглі да Нёмана, і сем'і дубоў у полі, і зялёны мур лесу, які неўзабаве праглынуў дружыну. У апошні раз азірнуўся княжыч на Новагародак, убачыў бліскучы купал царквы, вежу замка, вал і каля яго ўскудлачанае ветрам дрэва. Ірвануліся зялёныя галіны — падалося, быщам нехта махнунуў рукой на развітанне.

За адну-дзве вярсты паперадзе дружыны ішла чата¹¹ на самых хутканогіх конях. Калі дарога была вольная і нішто не насцярожвала чатнікаў, яны на лясных выспах запальвалі высокое вогнішча з белым дымам, калі ж надаралася нечаканая перашкода або мог пагражаць вораг — з чорным.

На другі дзень паходу пакалечыў нагу халоп Найдзён. Павёў паіць коней да лясной азярыны і трапіў у самалоў, які новагародскія паляунічыя называюць ступіцай. Самалоў, хітра зацярушаны травой і свежым лісцем, чакаў ваўка або лісіцу, але напароўся на яго няўклодны халоп і ад страху заенчыў на ўвесь лес. Падбег Далібор з Косткам, спытаў, сціскаючы меч:

— Што з табою?

— Лесавік за нагу ўхапіў,— закочваючы вочы, млява адказаў Найдзён. Ад перапуду ён сеў на зямлю і стараўся не глядзець на сваю зашчэмленую дзвюма дубовымі дошкамі нагу, бо быў упэўнены, што яе трymаюць зубы лесавіка. Далібор са смехам абsecк гнуткія арэхавыя пруткі, якімі ўпіраўся дошкі ступіцы. Халоп на адной назе рвануўся-паскакаў далей ад клятага месца. Усе, хто бачыў гэта, зарагаталі, закрычалі ўслед: «Ату яго! Ату!», але ваявода Хвал адразу ж павялічыў колькасць чатнікаў. Есць у лесе самаловы, значыць, недзе побач ёсць іхнія гаспадары. Найдзёну перавязалі нагу сухім чыстым мохам і белым кужalem, пасадзілі на каня, бо ісці не мог.

— Даруй мне, дурню, княжыч, — паныла прамовіў халоп, — цябе я павінен пільнаваць-даглядаць, а не ехаць на кані, як яловая калода.

— Кінуць бы цябе аднаго ў пушчы, каб камары ўсю кроў выпілі, тады б ты вочы займеў, бачыў бы, куды нагу ставіш, — за Далібora жорстка адказаў Костка. Хлоп пабялеў, са страхам паглядзеў на яго.

На сухім грудзі пасярод густога лесу напаткалі мноства вялікіх і малых камянёў, якія стаялі і ляжалі асобнымі купкамі.

— Баярскія магілы, — праляцела між воямі. Далібор і раней бачыў такія камяні, калі разам з князем Ізяславам ездзіў у Веверэск.

— Які народ тут ляжыць? — спытаў ён у Косткі. Лях толькі паціснуў плячыма. Ніхто не ведаў гэтага.

Ведалі толькі, што самыя вялікія камяні стаяць у галаве і ў нагах у нябожчыкаў.

— За грахі пакараны ўсе гэтыя людзі,— упэўнена сказаў вой па імені Вель. — Гасцяваў я ў вотчыне баярына Яромы. Дык там возера ёсць, глубокае, дна не ўбачыши. Гаварыў баярын, што раней на месцы

¹¹ Чата — разведка, дазор.

возера была дужа багатая весь. Прыйшоў туды бог у вобліку старога жабрака і папрасіў, каб накармілі яго. Але нікто не злітаваўся над старым, крошки ніхто не кінуў. Толькі адна жанчына пашкадавала жабрака, дала яму паесці і яшчэ бохан хлеба на дарогу. Разгневаўся бог на ўсіх веснякоў, не шкада яму было іх ні капачкі. Шапнуў ён жанчыне: «Збірайся і хуценька сыходзь з вёскі, але, глядзі, не азірайся». Пайшла жанчына, ды ўжо каля самага лесу ўспомніла, што серп у хаце забылася, не сцярпела, глянула назад цераз плячук. І адразу на месцы весі вада раскінулася, возера забушавала, а сама жанчына валуном зрабілася. Жыхароў жа бог ператварыў у камяні і раскідаў на ўзорку. І сёння яны там ляжаць, як вось гэтыя.

Вель наском скуронога бота тыцнуй абамшэлы камень.

— Як леў мясаедны карае шакалаў, так і Хрыстос пакараў недавяркаў,— выгукнүй Костка.

Усё глушэў лес. У некаторых месцах даводзілася мячамі і сякерамі пррабіваць шчыліну ў непарушнай сцяне дзікага хмызу, каб мог прайсці конь. Воі стаміліся. Коні спуджана храплі. Пот выядаў вочы.

Але і ў гэтым, здавалася б, мёртвым гусцяжы пільны позірк мог зауважыць прысутнасць чалавека, які не аднойчы бываў тут, а можа, і зараз сачыў за новагароджанамі, схаваўшыся зусім побач. Пад рэдкім промнем сонца, што часам прарываўся ў лес, успыхваў, блішчаў дасюль непрыкметны ліст. А можа, гэта цікуе насяцярожанае чалавече вока? Пра тое, што гэты лес абжыты людзьмі, даводзіў і самалоў, на які напароўся Найдзён, і камень над ручайком, з якога Далібор глынуў цурок вады. Ужо нагнушыся, княжыч убачыў у траве на самым беразе камень. На камені невядомай рукой былі выбіты след босай чалавечай нагі і конская падкова.

— Вось гэта лес, — здзіўлена-разгублена сказаў Далібору Костка.

— І звер не пераскочыць, і птах не пераляціць.

Зусім кепска зрабілася новагародскай дружыне, калі ўсчалася непагадзь. Якая ўжо дарога была ў лесе, але дождж разбіў і яе. Падвязалі коням хвасты, каб меней пэцкаліся ў гразі. Дождж дужэў, ляцеў і ляцеў на лес. Глухі бясконцы шум палохаў людзей і коней.

На начлег ваявода Хвал прыпыніў дружыну ў негустым бярэз-ніку, які светлым акном пракінуўся між старых змрочных елак. За-шыпелі кволія вогнішчы. Усё было мокрае, слізкае, як балотны вуж. У змроку ўбачылі, як грузна прайшоў непадалёку велізарнейшы зубр. Тры чалавекі маглі б умясціцца між ягоных рагоў. Ен соп, ламаў галлё, злаваў на людзей, што парушылі адзіноту, але падбегчы да вогнішчаў, раскідаць, растаптаць іх пабаяўся і знік за дрэвамі, як гара.

Найдзён дапамог Далібору распрануцца, пачаў сушыць над агнём адзенне, спачатку княжычава, потым сваё. Напялі пад густой елкай паходны скураны шацёр, заслалі зямлю вецием, лапнікам, а зверху паклалі ваўчыныя і мядзведжыя шкуры. Далібор, загарнуўшыся ў тоўстую ваўнянью коўдру, чакаў, пакуль халоп прынясе смажаную тураву печань з малаком — любімую страву новагародскіх князёў. Потым разам з Косткам пачыталі вячэрнюю малітву, патушылі свечку, што, уторкнутая ў звярыны рог, цъмяна гарэла ля ўвахода ў шацёр. Лях пайшоў спаць у буданок, дзе павінен быў начлежыць і Найдзён. Далібор стомлена расцягнуўся на цёплых шкурах і раптам спіной адчуў нешта цвёрдае, круглае. Уздрыгнула сэрца. Ен хуценька ўсхапіўся, потым апусціўся на калені, пачаў у змроку абедзвюма растапыранымі далонямі асцярожна абмацваць сваё ложа. І адразу ж знайшоў тое, што шукаў. Яшчэ не бачачы рэч, якую трymаў у руцэ, княжыч ужо ведаў, што гэта жолуд. Зноў таемны жалезны жолуд! Спачатку хацеў паклікаць Найдзёна і загадаць, каб той запаліў свечку, але перадумаў. Бяспумна падкрайся да чырвоных вуголляў вогнішча, пачаў разглядваць знаходку. Гэты жолуд быў як брат таго, першага. Такі ж старанна адштукаваны, з прыгожай шапачкай-каляюшыкам. Цъмяна блішчай ён у паўзмроку і, здавалася, халадзіў далонь. Хто ж падклаў яго? Найдзён? Костка? Навошта падклаў? Ва ўсім павінен быць сэнс. Дзеля чаго ж гэтыя загадкавыя жалуды ідуць следам за ім, Даліборам? Княжыч з раптоўнай яраснай злосцю размахнуўся, хацеў штурнуць жолуд у цёмны начны лес, але ўжо на самым узлёце рукі нейкая сіла астудзіла, прытрымала. Ен уздыхнуў, пайшоў у роздуме да шатра, лёг. Гэты жолуд, вядома ж, абярог, ахойнік чалавечы, нехта хоча ўратаваць яго, княжыча, ад злыяды. На першы жолуд ён не зварнуў увагі, і вось з'явіўся другі. Выкіне гэты — падкладуць трэці... Абярогі трэба наsicь на грудзях, ля сэрца, але Далібор не паганец, і на грудзях у яго хрысціянскі крыж. У цемры адшукай княжыч сваю шырокую паходную дзягу, упрыгожаную наборнымі залатымі і срэбнымі бляшкамі, адшпіліў капшук для трута і крэсіва, запіхнуў жолуд туды.

Раніцай зноў рушылі ў дарогу. Праз нейкі час Найдзён паклікаў Далібора:

— Княжыч!

Далібор пад'ехаў на кані, убачыў, што халоп з прасветленым тварам, прыгнуўшыся, стаіць над вялізным мурашнікам.

— Што табе? — строга запытаяў Далібор.

— Глядзі сюды, — прыцішыў голас Найдзён і яшчэ ніжэй схіліўся над жоўта-бурай гурбой мурахавіння. Дзіўнае з'явішча ўбачыў

княжыч. Дзесяткі, сотні мурашак выпаўзалі з дзірачак-ходзікаў, і ва ўсіх на спіне былі крылы. Вось гэты светлакрылы рой пырхнуў з мурашніка, палацеў.

— Раз на сонцаварот і мурашка бывае крылатая, — задаволена сказаў халоп, праводзячы позіркам бяспушны рой, потым растлумачыў Далібору: — Гэта мурашыныя князі і княгіні. Апусцяцца дзе-небудзь на зямлю, адгрызуць не патрэбныя болей крылы, выкапаюць ямкі і пакладуць туды першыя яйкі. Глядзіш, новы мурашнік, новы горад вырас. Раз на сонцаварот і мурашка бывае крылатая, — зноў з нейкай радасцю пайтарыў ён.

Далібор пільна паглядзеў на халопа і раптам уявіў, як няўклюдны, але крылаты Найдзён ляціць над лесам, над полем, над морам, ляціць, аддаляючыся ад яго, княжыча. «Палацеў бы і нават не азірнуўся», — са злосцю падумаў княжыч і загадаў халопу:

— Едзь за мною і нікуды не сунь свой нос.

Скончыліся адгор'і Новагародскага ўзвышша, пайшла лясістая раўніна. Стаялі доўгія спікотныя дні. Прахалодныя ж ночы былі кароткія, на дзве салаўіныя песні. Вось-вось павінна была быць рака Рута. Недзе тут у сваім горадзе сядзеў Міндоўг. Далібору не цярпелася ўбачыць грознага літоўскага кунігаса.

— Хутчэй, — пачаў падганяць ён ваяводу Хвалу.

— Не трэба бегчы паперадзе сваіх коней, — строга і цвёрда адказаў ваявода і кусануў жаўтлявы вус, што азначала вялікую нездаволенасць.

— Але Костка кажа, што нам трэба рухацца як мага хутчэй, бо можам не заспець Міндоўга ў Варуце.

— Костка? — перапытаў Хвал і, нядобра ўсміхнуўшыся, выдыхнуў: — Па чым распазнаюць ляха? На чэраве вісіць бляха.

Злы быў ваявода на Костку, бо бачыў, што вялікую ласку і міласць мае той ад князя Ізяслава Новагародскага. Далібор хацеў гнеўным словам асадзіць наравістага ваяводу, але ў гэты самы час некалькі вояў схапілі свае лукі і з крыкам «Зязюля!» навялі іх на густалапую вельмі высокую елку. Далібор яшчэ нічога не паспел сцяміць, як з елкі, ломячы голле, гоцнуўся на зямлю дужы светлавалосы юнак. Ен адразу ж усхапіўся на ногі, хацеў ірвануць дубіну-мачугу, якая на скураной пятлі вісела за правым плечуком. Але яму заламалі рукі, адабралі мачугу, і ён толькі часта дыхаў. Вядома ж, гэта быў літовец. Мажны, шыракаплечы, з прымым тонкім носам, як амаль ва ўсіх ягоных аднародцаў. На ім была белая льняная кашуля з доўгімі рукавамі, якую літоўцы называюць маршкінай. Кашулю падпяразваў вузкі скураны рэмень, акаваны бронзавымі бляшкамі.

Пэўна, каб лаўчэй залезці на дрэва, літвец быў басанож, скураныя ж боты з высокімі халявамі перакінуў, звязаўшы вяроўчынай, цераз плячо.

— Каму служыш, «зязюля»? — запытаў у яго ваявода Хвал.

Ваявода, як і большасць бывалых мужоў-новагароджан, някепска ведаў літоўскую мову, ніколі не браў з сабой тлумача.

— Мой гаспадар кунігас Міндоўг, — адказаў светлавалосы юнак.

— Дым! — закрычалі раптам воі.

Усе ўзнялі галовы і ўбачылі, як з самай вяршыні елкі ўразаеца ў неба рог чорнага густога дыму.

— Ты запаліў? — запытаў ваявода.

— Я. Кунігас Міндоўг павінен ведаць, што да Варуты набліжаючца чужыя людзі.

Далібор прагна ўслухоўваўся ў гаворку літоўца. Нейкія слова ён разумеў. Родным знаёмым святылом успыхвалі яны ў плыні чужой мовы. Так бывае ў вятрысты непагодлівы дзень, калі то выб'еща на неба сонца, то зноў схаваеца за чарноцце хмар. Пэўна, прайду кожуць людзі, якія зведалі мудрасць старых пергаменаў, што многія вякі таму назад Літва, Новагародак і ўся руская славяншчына былі братамі па мове і па веры. Гэта было тады, калі адолькавым голасам співаў ім свае песні пракаветны лес, калі дзікія коні і дзікія каровы пасвіліся, непадуладныя чалавеку, у залітых сонцам сакаўных лугах. Гэта было тады, калі Пярун і Пяркунас сядзелі абняўшыся на высокай гары пад святым дубам, а ў паняволенай Рымам یудзеі яшчэ не нарадзіўся Хрыстос.

— Мяне завуць Гінтасам. Я дружыннік кунігаса Міндоўга, а Міндоўг распачаў вялікую вайну супраць свайго брата кунігаса Даўспрунка, — гаварыў між тым ваяводу Хвалу засмучаны юнак. — Калі я вярнуся ў Варуту, кунігас жорстка пакарае мяне.

— За што? — пацікавіўся Хвал.

— Я трапіў у палон да чужынцаў.

— Мы не чужыя, — запярэчыў Хвал. — Мы воі новагародскага князя Ізяслава Васількавіча. Не з мячом, а з мёдам, хлебам і соллю ідзём мы ў Літву да кунігаса Міндоўга, каб стаць братанічамі з ім, каб агульнымішчытом прыкрыцца ад татарскіх арканай і тэўтонскіх арбалетаў. Я дам табе срэбра, Гінтас. Я скажу кунігасу, што ты быў харобры, як пушчанскі тур, і вастравокі, як ястраб.

— Не трэба срэбра, бо ўсё яно належыць нашаму кунігасу. Аддайце мне мачугу, — папрасіў Гінтас.

Яму аддалі баявую дубіну, і ён пацалаваў яе. Доўгія валасы, сціснутыя на лобе і на скронях скураным раменъчыкам, узвіхурыла

ветрам. Ен рэзка трасянуў галавой, адкідваючы іх з твару, і ва ўпор глянуў на Далібора. Такіх сініх вачэй княжыч яшчэ не бачыў. У Лукары з вакольнага горада (Далібор адразу ўспомніў пра яе) вочы таксама былі сінія, нават іскрыстыя. Але там была мяккая цёплая сініна. У Гінтаса ж у позірку быў сіні лёд, сіні мароз. «Не адну дзявочую душу карэжкыў ён такім вокам, — падумаў княжыч. — Пэўна, шмат літовачак уздыхае па ім». У астатнім жа, як прыкмету Далібор, малады літовец амаль нічым не адрозніваўся ад новагароджан. Гэта не татарын з Алтын-Арды¹², ад якога за дзесяць вёрст пахне стэпам. Апрані яго па-новагародску, дай у руку дзіду, пасадзі на каня, і будзе хвацкім дружыннікам у князя Ізяслава. «Мы падобныя, — узрадаваўся свайму адкрыццю Далібор, — з аднаго лесу мядзведзі».

Чорны дым ад вартоўнага кастра, што запаліў Гінтас, заўважылі ў Варуце. Дружыну ваяводы Хвала, як толькі яна пачала падыходзіць да горада, перастрэлі конныя літоўцы. Вершнікаў было сотні чатыры, калі не болей. Яны размахвалі мячамі, мачугамі і па сваёй старадаўнай завядзёнцы пачалі браць новагароджан у кола, аточваць з усіх бакоў.

— Сам Войшалк вывеў дружыну, — спалохана сказаў Гінтас, едучы поруч з Даліборам. — Значыць, кунігас Міндоўг вярнуўся ў Варуту. Без сям'і, без сваіх сыноў ён нікуды не ездзіць, бо ведае: трапяць сыны ў руکі Даўспрунку — і костачкі ад іх не застанеца.

У маладога літоўца голас перасеў ад страху. Даўспрунку са здзіўленнем пазіраў на яго. Няўжо гэты асілак, гэты сціпруёліс, як кажуць літоўцы, так баіцца кунігаса? Але не трэба хадзіць са сваёй свечкай у чужы манастыр. Кожнаму небу свая зорка свеціць.

Ваявода Хвал тым часам загадаў трубіць у трубы, біць у бубны, спыніў дружыну і ў знак міру і згоды злез з каня, выняў з похваў меч, уваткнуў яго ў зямлю. Войшалк з некалькімі сваімі вершнікамі таксама спешыўся. Гэта быў, калі меркаваць з першага позірку, Даўспрунку аднагодак, высокі, цёмнавалосы, са строгім загарэлым тварам і нечаканай мяккасцю ў пільных рухомых вачах. На галаве ў літоўскага княжыча прыгожа сядзела ваўняная зялёная шапачка, увесь край у якой быў пераплецены бліскучым бронзавым дротам у выглядзе ромбаў і трохкүтнікаў. Грудзі ахоўвала жалезная з кароткімі рукавамі кальчуга. Паверх яе княжыч апранаў чырвоны, падбіты лёгкай белай футравінай, плашч, які зашпільваўся фібуламі на правым плечуку. Фібулы былі багатыя, буйныя, з галоўкамі ў форме

¹² Алтын-Арда — Залатая Арда.

макавых каробачак.

Далібор глядзеў на ладную паставу і прыгожае ўбранне Войшалка, і ўсё ці амаль усё падабалася яму ў ім. Асабліва ж кінулася ў очы шапачка, мірная, хатняя. Побач сцяной стаяць суроўыя воі ў жалезных шлемах і кальчугах, а на галаве ў княжыча, іхняга вадаса¹³, шапачка, як лясная бесклапотная птушка.

— Адкуль вы і да каго? — звонкім голасам спытаў Войшалк у Хала і Далібора, што ўжо стаяў поруч з ваяводам.

Хвал разгладзіў скураной пальчаткай вусы.

— Мы, як ты бачыш, княжыч, воі слáунага Новагародка, слугі харобрага князя Ізяслава Васількавіча. Вось гэта, — ён паклаў руку на плячо Далібуру, — новагародскі княжыч Глеб Ізяславіч.

Далібор злёгку схіліў галаву. Войшалк пакланіўся ў адказ.

— А ідзём мы ў слáуны горад Варуту, да слáунага кунігаса Міndoўга, — працягваў ваявода. — Прымі, княжыч, дарункі ад Новагародской зямлі.

Пры гэтых словах дзецкія з малодшай дружыны прынеслі куфэркі з каштоўнымі камяніямі і срэбрам, кіпы футраў чорных і рудых лісіц, багата аздобленыя чары для мёду і віна, лоўчых сокалаў, у клетках з меднага дроту, з атласнымі каўпачкамі на галавах, прывялі двух войскіх коней пад чырвонымі гнутымі сёдламі і шытумі залатой ніткай апонамі. Потым ваявода Хвал на шырокім квяцістым ручніку паднёс Войшалку меч, сказаў:

— Прымі гэты меч, гэты кардас, гартаўаны на трох агнях, купаны ў чорнай, сіней і чырвонай крыві. Няхай сагнецца ён толькі тады, калі вайдэлоты запалаць паміналнае жоглішча, калі іскры палляцца разам з душой у неба, а смяротнае цела ляжа разам з вугалем, прыскам, канём і непераможным мячом у зямлю.

У Войшалка радасна ўспыхнулі очы. Ен пацалаваў меч, потым пацалаваў Хала і Далібора, усклікнуў:

— Калі зазвоняць у звон ратны, устану я з гэтым мячом за Літву і Новагародак! Ідзіце ж да нас, нашы пабрацімове. Варута чакае вас.

І адразу ж, нбы пачуўшы слова Войшалка, за земляным валам і драўляным тынам Варуты ўдарылі калатушкамі па дубовых дошках, якія віселі на вяроўках, скручаных са звярыных жыў. Урачыстартывожны голас біла палляцеў над ракой Рутай, над пушчамі і камяністымі выспамі. У кожнага з літоўцаў і новагараджан зрабілася трапяятліва ў душы.

Міndoўгаў горад ужо чакаў іх. Пясчаная рака дарогі цякла да

¹³ Вадас (літоўск.) — правадыр, кіраўнік.

грознай дубовай брамы, што была ўрэзана ў вал. Брама шчацінілася даўжэнымі ікламі дзікоў і ваўкоў. Як жалезныя цвікі, былі ўбіты яны ў пацямнелае ад дажджу і дыму дрэва. Выява Пяркунаса, выпілаваная з тоўстага дубовага камля, завершвала браму.

Бог-грамавік, сціскаючы ў руцэ вогненнью нябесную стралу, пранізліва глядзеў на ўсіх, хто ўяджаў і ўваходзіў у ягоны і Міндоўгай горад. З двух бакоў брамы гарэлі нязгасныя вогнішчы, удзень і ўночы рабілася тут чорным прыскам дубовае стволле. Над вогнішчамі былі змайстраваны паветкі, каб ні дождж, ні вецер не затапталі святое ачышчальнае полымя. Вайдэлоты і вайдэлоткі ў белых адзежах лілі ў касцёр смалу-жывіцу, кідалі ламачча. Зніч, вечны агонь, не мог патухнуць, знікнуць, як не патухае сонца, як не патухаюць ёстрыя ягоныя, нябесныя знічкі, над Новагародкам і Літвой. Згарыць адна, але глядзі — ляціць услед за ёй другая, распірскаючы залатое свято ў начным бяздонным небе. З цемры магіл бачыцца сынамі наднёманскіх пушчай гэта свято. Усходніе і заходніе неба азораны ім.

Непадалёку ад брамы стаяла дубовая бакшта¹⁴ вышынёю ў пяць коп'яў. На яе ў адказны і ўрачысты час уздымаўся галоўны святар (а святаром у Варуце быў кунігас Міндоўг), каб аб'явіць волю багоў народу. Акрамя Пяркунаса, бoga войнаў, гаспадара маланак і верхніх вод, тут шанавалі Калвеліса і Мянуліса, а таксама бога буры і ветру Вейяса. Пакланяўся мясцовы люд і Laўме. Гэта багіня яркай незвычайнай прыгажосці жыла на воблаках і пасля дажджу распускала свой пояс — нябесную каляровую вясёлку.

Побач з бакштам рос дуб, адзінае дрэва, якому дазволіў ўвайсці ў горад. У лютую навальніцу Пяркунас кінуў з неба стралу і апаліў дубу галаву. Дуб, узгорак, маланка, агонь, меч, конь — вось што спрадвеку было тут святым.

Толькі дзве душы ў паганская Варуце таемна маліліся Хрысту: Міндоўгава жонка кунігайкіштіене Ганна-Паята, дачка цверскага князя, і яе сын Войшалк. Была ў іх свая каморка, дзе вісела ікона і гарэлі васковыя свечкі і пра якую ведаў толькі Міндоўг. Даведаецца пра гэта і Далібор, але пазней.

Новагараджане злезлі з коней, прайшлі каля свяшчэнных вогнішчаў. Далібор чуў, як адзін з вайдэлотаў казаў, пазіраючы на полымя: «Хвала табе, Агонь, Сын неба, Бацька зямлі, разбуральнік цвёрдага, знішчальнік халоднага».

Варуга стаяла на высокім рачным мысе, ад поля адгароджвалася валам, зробленым з дубовых і сасновых клетак-

¹⁴ Бакшта — вежа.

гародняў, якія былі з верхам набіты глінай і каменнем. Ля падножжа вала змяіўся глыбозны роў, напоўнены зеленаватай цёплай водой. Там крумкалі жабы.

Вуліца, што вяла да двух'яруснага княжага церама, была высцелена шырокімі драўлянымі плахамі. Паабапал яе шчыльна мясціліся дамы баёр і старшых дружыннікаў, майстэрні рамеснікаў. Халупкі чэлядзі ляпіліся да княжага церама, як лепяцца малюскі-прысмочки да карабельнага днішча. Тут жа была вялікая стайні для войскіх коней.

Далібор разам з ваяводам Хвалам і Косткам ішоў да Міндоўга. Неўзабаве ён павінен быў убачыць грознага кунігаса, глянуўшы ў очы якому, многія, калі верыць чуткам, трацяць прытомнасць.

На вялікі здзіў, Міндоўг сустрэў новагараджан не ў сваім шыкоўным прасторным цераме, а ў звычайнym нумасе, у якім спрадвеку жылі і жывуць тыя з яго аднародцаў, што ходзяць за сахой. Сцілы нумас, драўляны, з чатырохсхільнай саламянай страхой, стаяў, прытуліўшыся да сцяны багата аздобленага церама. Новагараджане пераглянуліся. Костка хмыкнуў У вус, шапнуў:

— Мядзведзь, як яго ні ваб, усё роўна прэцца ў сваю бярлогу.

«Незнаёмаму чалавеку глядзяць спачатку на очы, потым на рот», — успомніў Далібор, калі апінуўся перад Міндоўгам. Очы ў кунігаса былі рэдкага чорна-зялёнага колеру, крышку прыжмураныя і такія вострыя, такія пякучыя і неадчэпныя, аж рабілася вусцішна. Яны, як цвікі, даставалі да самага дна душы. Пра людзей з таким позіркам кажуць, што маці, нарадзіўшы, купалі іх у кіпетні. Губы кунігас меў чырвоныя, таўставатыя, адтатураныя, перабітыя зверху ўніз баразёнкамі-маршчынамі. Цёмная з рудой падпалінкай барада аблямоўвала смуглы твар. Калі ўвайшлі новагараджане, Міндоўг калыхаў у калысцы свайго самага меншага сына Руклюса, які жыў яшчэ толькі першае лета. Калыска была зроблена з двух лукаў, абцягнутых цёплай мяккай аўчынай, і падвшана да столі нумаса на срэбным круку. Руклюс якраз плакаў, тоненъкім галаском выводзіў нешта сваё, дзіцячае. Адкуль было ведаць яму, немаўлёнку, што любляе яго, хоча, каб ён заціх, заснуў, самы суроўы чалавек Літвы? Разгубленыя мамкі-карміцелькі безгалосай анямелай купкай стаялі за спіной у кунігаса. З якой радасцю кінуліся б яны супакойваць маленькага княжыча і супакоілі б, развесялілі, зацалавалі, але, як скала, узвышаўся між імі і калыскай Міндоўг. Яны былі ціхенъка аб нечым зашапталіся, ды азірнуўся Міндоўг, і гаворка, як абрэзаная нажом, спынілася.

«Няўжо гэты чалавек мой бацька? — з хваляваннем, з нейкай

пакутаю думаў Далібор, абмацваючы насцярожаным позіркам не дужа буйную паставу кунігаса. — Няўжо часцінка яго крыві цячэ ўва мне? Ен згінае людзей не цяжкай рукой, а пякучым вокам. Гэта пра яго казаў Гінтас: «Бліжэй да князя — бліжэй да смерці».

Міндоўг між тым, раззлаваўшыся, адпіхнуў ад сябе калыску, яна паплыла, палащела, і з яе ляцеў плач малога Руклюса. Карміцелькі адразу ж, як спушчаныя са шворкі, рынуліся да калыскі.

Выйшлі з нумаса на двор, і там, стоячы на ганку церама, варуцкі кунігас прыняў дарункі Новагародскай зямлі. Было відно, што яны яму спадабаліся. Ен заўсміхаўся, чорна-зялёныя вочы пасвятлелі.

— Я таксама шчодра ададу вас, новагараджане, — прамовіў Міндоўг і запытаў у Далібора:

— Як жыве мой брат князь Новагародка Ізяслав?

— Князь Ізяслав шле табе вітанне, харобры кунігас, — хвалюючыся, адказаў Далібор. — Ен загадаў перадаць табе, што Новагародак і Літва — два жолуды з аднаго святога дуба, што супроць злыяды, супроць варожай сілы мы павінны стаяць разам.

Княжыч з вялікай прыкрасцю адчуў, што голас ягоны нечакана ўздрыгнуў, абсекся і на апошніх словаў як бы вільнуў убок. Так ранній вясною па адталым снезе плывуць у бок з наезджанай калія цяжка гружаныя сані. «Няпраўда, што ён мой бацька, — раптам падумаў Далібор. — Гэта ўсё наплётё, выдумаў вяшчун. Вярнуся ў Новагародак і адкручу яму, як дурному пеўню, голаву. Я зусім не падобны на Міндоўга, ні кропелькі. Калі б ён быў май бацькам, ён бы ведаў гэта, ён бы неяк глянуў на мяне, сказаў нешта асаблівае...»

— Добрыя словаў перадаў ты мне, княжыч, — павольна вымавіў Міндоўг. — Ад Нёмана да Рубона грэміць слава Новагародка, усе баяцца мяча князя Ізяслава. Хадзіў я з тваім бацькам на Мазоўшу, ведаю сілу новагародскіх дружын. У маёй Літве сёння кроў цячэ, як балотная вада. Я, кунігас, у лесе, як мыш у скрыні, хаваюся ад сваіх ворагаў.

Ен скрыгнуў зубамі.

— Мой брат, гнайnavокі Даўспрунк, са сваімі неданоскамі-сынамі, Таўцівілам і Эдзівідам, хоча мяне, як лася, загнаць у лоўчую яму, хоча, каб я хрыпцеў, віўся на вострых коллях, што праб'юць мне грудзіну. Разам з бязвухім Выкантам, а вуха Выканту конь зжаваў, калі ён, п'яны, як падла, валяўся на снезе, хоча Даўспрунк узяць Літву, усю Літву.

Міндоўг трасянуў кулакамі.

— Хутчэй Нёман пацячэ Назад, чым я скаруся ім. Добрыя словаў

принёс ты мне, княжыч Глеб. Меч Новагородка и мой меч скрышаць усё. Дай я цябе пацалую за гэта.

Ён у міг вока скокнуў з ганка, абліпераў Далібара моцнымі чэпкімі рукамі. Княжыч як знямеў ад неспадзянкі. Цвёрдыя вусны Міndoўга, ягоная жорсткая чорна-рудая барада каўзануліся па шчаце. І тут Далібор убачыў такое, ад чаго забілася сэрца, а ў горла быццам сыпанулі гарачым пяском. На бугорыстай загарэлай шыі кунігаса на танюсенькім срэбным ланцужку вісей жалезны жолуд, такі самы жолуд, што ляжаў у кашпужу ў Далібора. Яны былі падобныя, як дзве пчалы з адной борці. У княжыча закружылася ў галаве, і ён, каб не ўпасці, сеў на ганак церама. «Напалохаў літоўскі мядзведзь дзіцяня», — адразу ж падумаў Костка і, не дужа цырымонна адсланіўшы плечуком Міndoўга, кінуўся да княжыча. Але Далібор ужо авалодаў сабою, суха сказаў Костку:

— Стой на сваім належным месцы, калі размаўляюць кунігас Літвы і новагородскі княжыч.

IV

Міndoўг надумаў аб'яднаць пад кроквамі, пад дахам адной дзяржавы ўсіх тых, хто пакланяўся Крыва-Крывецце, звязаць у адзін сноп каласы, якія дасюль раслі паасобку. Літва, Жамойць, Яцвягія, Земгалія, Прусія са сваімі шматлюднымі землямі не давалі спакою кунігасу, які пакуль што сядзеў у маленъкай драўлянай Варуце і ледзь паспяваў адбівацца ад суседзяў-аднародцаў. Яны лезлі з усіх бакоў, тапталі ягоныя нівы, забівалі або выводзілі з палонам ягоных людзей, палілі каймасы¹⁵. Ен быў раз'юшаны, як паранены зацкаваны дзік. Апошнім часам бясконцая барацьба зрабілася такой крывавай, што, калі ён засынаў, яму сніліся чырвоная трава, чырвоная дрэвы, на якіх раслі чалавечыя чарапы.

Ці задумваўся ён над тым, якую дзяржаву хоча ўзгадаваць і як цяжка гэта будзе? Незадоўга да яго велізарную дзяржаву стварылі Чынгісхан і Батый, заліўшы крывёй Азію, растаптаўшы сваёй конніцай трэць Еўропы. Яна была як перакаці-поле, гэта Дзяржава, — кацілася з усходу на захад, падмінаючы пад сябе ўсё жывое, захопліваючы ў свой нястрымны рух шматлікія плямёны і народы. Вялікага чалавечага стогну і енку каштавала яна, і сам Чынгісхан, «патрасальнік Сусвету», як называлі яго, калі паміраў, загадаў, каб ягоную магілу не маглі адшукаць нашчадкі. «Патрасальніка» закапалі пасярод шырокага стэпу, а на тым месцы, дзе ён нарэшце супакоіўся,

¹⁵ Каймас (літоўск.) — вёска.

прапусцілі тысячныя табуны коней. Ні каменя, ні кургана не пакінуў пасля сябе хан. Дарэчы, амаль такім самым чынам схаваўся ад нашчадкаў пасля сваёй смерці заваёунік Рыма Аларых. Перакрылі раку плацінаю, на дне выкалалі магілу, а потым зноў пусцілі ваду. Плюскоча рака, бягуць хвалі, і хто здагадаецца, што на ціхім дне, куды ніколі не кіне свой позірк сонца, вечным сном спіць той, хто з аднолькавай асалодай крыштыў камень крапасных сцен і людскія косці.

З усіх бакоў астрравок зямлі, на якім сядзеў Міндоўт, акружалі моцныя, ваяўнічныя суседзі — Полацк, Менск і Новагародак, Нальшанская зямля, дзе ўладарыў Доўмант. Гэта было першае, самае цеснае кола. Але варуцкі кунігас сваім вострым зрокам воя і дыпламата бачыў і другое кола, больш моцнае і шырокое. На поўдні, за Пінскімі балотамі, Галіцка-Валынскае княства, землі якога аб'яднаў сваёй дзяржаўнай рукою Даніла Галіцкі. На захадзе, за Жамойцю, дзе ў сваіх гарадах сядзелі шматлікія кунігасы і кунігасікі, стаў на жалезныя ногі Тэўтонскі ордэн. Не пашанцавала прусам, гэтым «блакітнавокім людзям з ружовымі шчокамі і доўгімі валасамі», як пісаў пра іх Адам Брэмэнскі. Уважлівы нямецкі храніст адзначыў, што прусы вельмі чалавекалюбівыя, ахвотна дапамагаюць тым, хто церпіць бедства на моры або падвяргаецца нападу піратаў. Яны ядуць конскае мяса, кабыліна ж малако і кроў ужываюць як хмельнае пітво. Срэбра і золата прусы шануюць не дужа. Зусім не шануюць незвычайна багатыя фуфты, якіх маюць незлічонае мноства, абменьваючы іх на адзенне з воўны. Не пашанцавала ж прусам у тым, што да іх падсуседзіўся Тэўтонскі ордэн і, як рысь упіваецца ў шыю ласю, упіўся ў прускія землі. Там зараз ідзе бясконцая вайна. Калі прусы не вытрымаюць, Ордэн выйдзе на Нёман, і Крыва-Крывейта твар у твар сутыкнецца з лацінскім Хрыстом. Ен ужо з ім сутыкнуўся, бо кінуў святы дуб у Ромаве і пабег у жамойцкія пушчы шукаць іншы.

З далёкага поўдня чуецца дыханне Залатай Арды.

Стэпавікі зламалі хрыбетнік Кіеву, садралі залатыя дахі і купалы з рускіх цэрквеў. Кожны міг, як шалённая нястрымная вада, іхня тумены могуцьрынуцца з Дняпра на Нёман. Есць такая жахлівая смерць, такое пакаранне — чалавека расціскаюць дзвюма тоўстымі дубовымі дошкамі. Міндоўт заўсёды адчуваў сябе, сваю сям'ю і свой народ між гэтых няўмольных дошак Ордэна і Арды. Спыніць іх, зламаць іх можна, толькі сабраўшы вялікую супольную сілу. Але дзе ўзяцца той сіле, калі ў маленькой Літве, у гэтым чырвоным Міндоўгавым яблыгчку, у самай сярэдзіне завяліся ненаедныя лютвыя

чэрві. Яны грызуць яблык, сэрца кунігасава грызуць. Даўспрунк з Таўцівілам і Эдзівідам, Выкант, Рушкавічы, Булеўічы... Праўда, Рушкавічаў Міндоўт знішчыў, хоць і ездзіў з імі ў Галіч на перамовы з рускімі князямі. Знішчыў з незвычайнай жорсткасцю. Перад смерцю загадаў у кожнага з мужчын дома Рушкавічаў выразаць з жывога цела па кавалку мяса. Мяса выразалі, падсмажылі, і было загадана, каб брат еў мяса брата. Баючыся новых, яшчэ больш жудасных пакут, Рушкавічы зрабілі такое і былі забіты мачугамі. Толькі багам і кунігасам дадзена высокім небам права дараваць людзям жыццё або смерць. Гэта Міндоўт ведаў цвёрда, гэтаму быў прыучаны змалку. Не выпадала быць добрым, добрым, як дзіця ў калысцы. Жыццё вучыла насцяроze і жорсткасці. Заставаўся пад сонцам дужэйшы або той, хто ўмеў вельмі хутка бегаць, уцякаць, не пакідаючы нават на зямлі слядоў. Міндоўт з агідаю думаў пра палахліцай. Ен любіў моцных душою людзей. Яны былі падобныя на агонь, што крушыць усё жывое на сваёй дарозе. Ен сам імкнуўся зрабіцца чалавекам-агнём, якога баяцца ворагі і слухаюцца сябры. Жорсткасць была разліта ў прыродзе. Маланка бязлітасна шчапала дубы. Воўк рэзаў авечку. Снег валіўся на ўцёлкі вясновыя кветкі. Пярэстая рысь, тыгр мясцовых лясоў, душыла казуль і ласіц. Трохгадоваму Міндоўгаваму брату Мантвилю певень, якога прывезлі ад індусаў, выдзеўбнай зэнку ў воку — падумаў, што гэта бліскучы каменъчык. Нельга было раскісаць, як сыраежка пад дажджком, чакаць, пакуль нехта прыйдзе і прыкончыць цябе самога і ўсіх тваіх сямейцаў. Варуцкі кунігас не аднойчы пасылаў сваім ваяёнічым суседзям борць пчол. У Літве, калі хочуць пасябраваць, заўсёды дораць пчол. Пэўна, таму, што пчала працавітая, багатая і ніколі не дасць сябе ў крыгіду. Тыя пчол ахвотна бралі, але ўсё роўна плялі змовы, шкодзілі на кожным кроку. Апошнім разам накіраваў Міндоўт да Таўцівіла свайго лепшага ваяводу асілка Гедруса. Таўцівіл разам з Эдзівідам шчодра частавалі ваяводу мёдам і смажанай звёрынай, да нябёс праслаўлялі Міндоўга, а потым Таўцівілаў чалавек (нават імя яго невядома) абняў захмялелага Гедруса, спытаў: «Дзе ў цябе сэрца?» — «Тут, — адказаў даверлівы асілак, нават ляпнуўшы рукою па сваёй левай грудзіне. И Таўцівілаў чалавек па самую рукаятку ўсадзіў доўгі нож дакладна ў тое самае месца. Нечаканая смерць ваяводы ўразіла Міндоўга. «Сам сябе праспаў», — такія былі першыя словаў кунігаса, калі ён дачуўся, што Гедруса ўжо няма на гэтым свеце. Зноў полымя вайны пакацілася па Літве. Іскры ж ад яе ляцелі ў Дзяволту, Дайнаву, Нальшу, усюды, дзе ляжала зямля Зялёных Дубоў і Чорных Вужоў. Міндоўт пачаў ліхаманкава ўмацоўваць Варуту і свае шматлікія гарадзішчы-

пількальнісы, бо ўжо пабеглі па ўсіх сцежках варожыя людарэзы і людаловы. Да гэтага сцены сваіх умацаванняў літоўцы рабілі з дрэва, пяску і каменняў, але каменні съпалі проста кучаю, бо не ведалі, як злучаць, звязваць у адно цэлае. Новагародак адкрыў ім сакрэт вапнавага раствору, цамянкі. Таўцівіл з Эдзівідам, апёкшыся каля такіх сцен, пачалі падіць навакольныя весі, браць у палон Міndoўгавых коймінцаў¹⁶. Варуцкі кунігас адказваў тым жа і бяssonнымі начамі думаў, шалеючы ад гневу: «Пачакайце, хутка так удару — чорныя іскры пасыплюща ў вас з вачэй». Вось чаму з такой радасцю сустрэў ён дружыну, што прыйшла з Новагародка. Цяпер удача і ўлада не вылузнуцца з ягоных рук, бо моцнае плячо падстаўляў Ізяслав Новагародскі.

Весела было ў Варуце наступнай ноччу. На вялізных вогнішчах смажыліся дзікі і ласі. Міndoўт з Войшалкам і сваімі ваяводамі, Далібор з Хвалам і Косткам сядзелі за багатымі сталамі пад адкрытым небам, пілі мёд, рамейскае віно і светлае літоўскае піва-алус. Міndoўт са смакам еў ласінья губы ў воцаце, кідаў хуткія позіркі то на Далібора, то на Хвала, і ў чорна-зялёных вачах яго ўспыхвалі яркія бліскавікі.

— Чаму сам князь Ізяслав не прыехаў? — спытаў ён у Далібора, паклаўшы цяжкую руку яму на плячо.

— Да князя Данілы Раманавіча ў Галіч збіраецца, — адказаў Далібор.

Кунігасава рука сціснулася ў кулак, гэтым кулаком ён шкрабануў княжыгчу па хрыбетніку, быццам выпрабоўваў на моц. Потым ускочыў з-за стала, загадаў Войшалку:

— Кліч дружыннікаў! Хай новагарараджане паслухаюць нашы дайны!

Прыйшло чалавек дзесяць — пятнаццаць, сталі паўколам, заспявалі. Пад начным небам, пад срэбнадымнымі воблакамі шырокая паплыла песня:

Сёння п'ём мы піва,
Ну, а заўтра выйдзем
На рубеж угорскі.
Вінныя там рэкі,
Яблыкі на дрэвах
Чыста залатыя.

Міndoўт падбег да спевакоў, ушчаміўся між імі, паклаўшы ім руکі на плечы, заспіваў-запытаў:

¹⁶ Коймінцы — нявольнія людзі, якіх гаспадар надзяляў зямлёр.

— Што ж рабіць мы будзем
На зямлі угорскай?
— Мы збудуем горад
З камянёў каштоўных,
З яркіх самацветаў,—

адказаў хор.

— А калі ж мы прыйдзэм
З той зямлі угорскай? —

зноў запытаў кунігас.

— Калі ў сінім моры
Зашапочуць дрэвы,
Зацвітуць камені,—

паляцела ў чорную ноч, паляцела да зорак. Расступіўся, раскалоўся змрок, і ў кожнага, хто слухаў песню, пранеслася ва ўспамінах, як вогненны шар маланкі, уласнае жыщё ад самага пачатку да вось гэтай песні, У якой абудзіліся ўсе выявы зямлі: таемны лес, глыбозная вада, крыкі-шэпты прыроды. Далібор убачыў расахатую бярозу над пясчанай туманной дарогай, кроплі расы на кветках, дзяўчою постаць ва ўсім белым. Туман цёк, наплываў на дзяўчыну, вось толькі тоненская рука, як крыло птушкі, мільганула ў хвалях шэрага туману і знікла. Дзе гэта было? Хто гэта быў?

Зноў селі за баґатыя сталы. Міндоўг быў дужа вясёлы, усмешлівы, шмат еў і піў. Чаляднікі падавалі смажаных качак і гусей, вэнджаных вугроў, халодныя цялячыя языki.

— Есці ўжо няма куды, а вочы ядуць, — задаволена выгукніў адзін з літоўскіх ваяводаў, і ўсе засмяяліся. Але Міндоўг раптам пацямнеў у твары, схапіў ваяводу за доўгія валасы, тыцнуў яго тварам у туастыя кавалкі смажаніны, закрычаў:

— Распусціў чараво! Помніш, як мы галадалі над ракой Ніvezай? Як кару грызлі? Як лівонцы кідалі нам цераз вал дохлых кошак?

Ен перакуліў стол, пайшоў у змрок, апусціўшы галаву. Нечаканая змена ў настроі кунігаса перапалахала чаляднікаў, здзівіла новагараджан. Толькі ваявода, бышцам нічога не здарылася, спакойна сядзеў на кляновай лаве з перапэцканым тварам. Па шчоках цяклі бліскучыя ручайкі. І не слёзы гэта былі, а гусіны таушч.

— Ідзі сюды, княжыч, — паклікаў Далібора Міндоўг. Калі Далібор падышоў, горача схапіў яго за плячук, загаварыў: — Я самы моцны і самы баґаты ў Літве. У мяне ёсьць рабы, у мяне ёсьць зямля. Мае коймінцы аруць на валах, а не на худых конях, як у Даўспрунка. У мяне тысячы сярпоў і сох, а кавалі куюць лепшыя баявыя сякеры,

лепшыя, чым у лівонцаў. Мае людзі вязуць за рубеж футравіну, якой дзівяцца Рым і Брэмен. Вы ў Новагародку моліцца пры свечках, зробленых з майго воску. Ты верыш мне? — запытаў ён раптам.

— Вера, — адказаў Далібор.

— Літву хачу бачыць моцнаю, як святы дуб, пад якім сядзіць Крыве, — казаў далей варудкі кунігас, і чорна-зялёныя вочы натхнёна свяціліся. — Усіх, хто пакланяеца Пяркунасу, хачу сабраць пад сваім сцягам. Ты вериш мне?

— Вера, — зноў адказаў новагародскі княжыч, бо што інакшаш мог ён сказаць. Гэты чалавек быў як магніт, як бераг, да якога, хочуць яны ці не хочуць, але абавязкова павінны прыплыць некалі ўсе чоўны. Той жа, хто не прыплыве, ляжа мерцвяком на дно.

— У мяне шмат валоў, і я сам раблю, як вол. Хіба гэта дрэнна, княжыч? — спяшаючыся, гаварыў Міндоўг. — Калі я караю ворагаў, зраднікаў, адступнікаў, калі я на сваю зялёную зямлю лью іхнюю чорную кроў, я мацую Літву. Хіба гэта дрэнна?

«Ён размаўляе са мной, як размаўляў бы са сваім духоўнікам, калі б быў хрысціянінам», — здагадаўся Далібор. — Ен хоча аблегчыць душу, а тут, у Варуце, няма перад кім — яго або баяцца і, як рабы, поўзаюць каля ягоных ног, або не жадаюць зразумець, хоць прыкідваюцца, што згодныя з кожным кунігасавым словам. Ен — няшчасны». Новагародскі княжыч, зрабіўшы такое адкрыццё, паўжыцца аддаў бы, каб прасвятліць яшчэ адну пякучую таямніцу — даведацца, ці родная ў іх кроў. Але як разблытаць і вымудрыць такое? Не спытаеш (вочы ў вочы) у кунігаса. Міндоўг, як баявы сокал, пэўна, бачыў на сваім жыцці нямала светлых саколак. Але ж адна з гэтых саколак, калі верыць праклятаму ведзьмаку з Цёмнай гары, княгіня Новагародская. Як падступіцца да гэтай загадкі?

Калі паклаліся спаць, прысніўся Далібору нейкі заблытаны цымяны сон. Убачылася яму дрымотная пушча — мох спаўзае сівымі вужакамі са старых дрэў, пахне кіслай цвіллю, на вільготнай зямлі пад яловымі лапамі ляжаць ірваныя плямы няяркага нежывога святла, чуецца густы і трывожны шум, але невядома, што шуміць, бо ні лісцік, ні іголачка, ні травінка наўкол не зварухнуцца. У гэтай пушчы Далібор як у бяздонным калодзежы. Крыгчы ні крыгчы, слабы голас вяртаецца назад, адбіўшыся ад стромкіх слізкіх ствалоў. Мноства пнёў, з'едзеных старасцю, аплеценых срэбна-шэрымі ніткамі моху, у гэтай пушчы. І ўсюды стаяць шкілеты велізарных зуброў, ласёў і дзікоў. Толькі жоўтая косці стаяць, між якіх журботна свішча вецер. Чаму яны не рассыпаюцца, не падаюць? Якая сіла трymае іх? Страшна Далібору. І раптам аднекуль з'яўляецца жывая птушка,

сінякryлая сойка. Яна лётае над самай галавой і нібы кліча за сабою. Далібор, спатыкаючыся, бяжыць за сойкай, разумее, што толькі яна выратуе яго, выведзе з жахлівай бясконцай пушчы. І вось ужо святлее наўкол, ажывае душа, нібы кветка на сонцы. Птушка вылётвае на шырокую паляну, дзе ўсё заліта гарачымі промнямі, дзе на невысокім затравелым пагорку расце дуб незвычайнай велічыні і моцы. Далібор здагадваецца, нібы нехта шапнуў на вуха, што перад ім — князь дубоў. Сойка з усяго лёту б'еца аб жалезнью дубовую кару, чуеца трэск, успыхвае іскрысты ярка-белы клубок святла, і перад княжычам стаіць Міндоўг. «Бачыў звярыныя шкілеты ў пушчы?» — пытается кунігас. «Бачыў», — адказвае спалоханы княжыч. «Там ёсьць і чалавечыя косці. Там ёсьць косці Рушкавічаў». Міндоўг захліпіста смяеца, задраўшы ўгору цёмную з рудой падпалінкай бараду. Потым жылістай моцнай рукою згінае пруткі дубовы сук. І Далібор бачыць на tym суку жалезнія жалуды з меднымі дускаватымі шапачкамі-каплялюшыкамі. Яны аж гарашь на сонцы, слепяць вочы. Увесь дуб абсыпаны імі. «Вось мая сіла», — з вялікай лагодай у голосе кажа Міндоўг і гладзіць іх, як гладзяць маленькіх дзетак. Раптам у кунігасавым позірку успыхвае злавесная чорная маланка, твар перакошаецца, вочы, здаецца, вылазяюцца з вачніц. «Не хапае аднаго! — крычыць ён з найвялікшым гневам. — Кожны дзень я іх лічу. Не хапае аднаго жолуда! Ты сарваў!» Ен кідаеца на размяклага ад жаху Далібора і пачынае душыць яго. А над плячом у кунігаса пырхае сінякryлая сойка, задаволена смяеца і кажа чалавечым, дзіцячым, галаском: «Аддай мне яго галаву, я занясу яе ў сваё гняздо».

Далібор усхапіўся са звярыных шкур, на якіх спаў. Сэрца аж выломвалася з грудзей. Над Варутай плыло мяккае ранішняе сонца. Звонка білі ў жалезнія кавады кавалі.

Міндоўг з Войшалкам, засяроджаныя, маўклівяя, ужо чакалі новагародскага княжыча. Халоп Найдзён паліў яму са срэбнага рукамяя на рукі, паднёс белы льняны ручнік, і, нават не паснедаўшы, не кінуўшы крошкі хлеба на зуб, Далібор пайшоў глядзець, як літоўцы ўмацоўваюць сцены сваёй Варуты. Каб пачуваць сябе спакойным у час наездаў-нападаў Таўцівіла з Эдзівідам, Міндоўг загадаў павялічыць таўшчыню і вышыню сцен. Сотні коймінцаў пад наглядам кунігасавых дружыннікаў цягалі з лугоў і палёў велізарныя камяні, секлі дрэвы, капалі пясок і гліну. Яны працавалі амаль без перадыху. Толькі тады, калі дзённая спёка стане асабліва бязлітасная, іх ненадоўга адпусцяць у цянёк, дадуць па кавалку хлеба са скрыльком мяса і па кварце халоднай вады.

Убачыўшы кунігаса, коймінцы здзерлі з галоў ваўнянія шапкі і

саламяныя капелюшы. Спіны былі мокрыя ад поту. Міндоўг строга паглядзеў на сваіх падуладнікаў, сказаў:

— Марудна працуеце.

Потым павярнуўся да дружыннікаў, загадаў:

— Як скончаць работу, дайце кожнаму па дзесяць гарачых кіёў. Лянівывя рабы мне не патрэбны. Шкуру спушчу з усіх, але Варуту зраблю непрыступнай скалою.

Ён нахіліў галаву, хутка пакрочыў уздоўж сцяны. Коймінцы, пакуль ён ішоў, не смелі глянуць на яго.

Так Далібор пачаў жыць у Варуце. Памятаючы бацькаў наказ, да ўсяго прыглядваўся, усё выведваў і выпытваў. Ледзьве сонца вока расплюшчыць, ішоў да Войшалка, з якім паспей пасябраваць, і разам з літоўскім княжычам гойсаў на кані па ўсім наваколі Варуты. Ад'яджалі вёраст на дваццаць — трыццаць. Бывалі ў абшчынах вольных земляробаў, якія самі сябе называлі палянамі. Паляне не хаваліся адзін ад аднаго, жылі навідавоку, як пальцы на далоні. Луг і лес у іх былі агульныя, а вось ворную зямлю яны рэзалі на кавалкі, дзялілі між сем'ямі. Яшчэ за памяццю дзядоў мела абшчына свой замак-сховішча з высокім землянымі валамі. Доўмант спаліў браму, скапаў вал. Калі ж нальшанцы вымушаны былі ўцякаць дамоў, абшчына хацела аднавіць сваё разбуранае ўмацаванне, ды Міндоўг не дазволіў, сказаў: «Я — ваш замак! За маёю спіною будзеце, як за сцяной». З таго часу плаціць абшчына, як і суседнія абшчыны, даніну варуцкаму кунігасу. Кожную восень Міндоўг разам з дружынай выпраўляецца ў палюддзе, тут яно называецца — паседзіс. Абшчына абавязана карміць кунігаса і ягоных слуг. Для гэтага з кожнага дому паляне збіраюць складчыну-мезляву. Калі надараюцца нейкія спрэчкі між суседнімі абшчынамі, усе ідуць да Міндоўга, і ён вершыць суд. Унутры ж абшчыны права суда мае мясцовы баярын, падуладны кунігасу. Нікому не хоча аддаць Міндоўг ні кропелькі ўлады, бо дзве лісціцы ў адной нары не жывуць. Кожнага (няхай гэта будзе родны сын), хто асмеліўся б узняць руку на ягонае багацце і дзяржаву, "ён з зямлі б сцёр. І сціраў. Але надышлі і для ягонай Варуты цяжкія часіны. Усё часцей і яго пачалі перышаць па лбе дубінай. Вялікая замятня ўсчалася ў Літве. Палі і веся, руйнавалі засекі-сховішчы, жанок, мужоў і малых дзетак на коле саджалі. Раней на Менск і Слуцак рабіў наезды Міндоўг, браў багаты палон у землях русінаў. Тады казалі ўсюды: «Руская нязгода — Літве пагода». Але, як вяртаеца ў мора з нябес вада, вярнулася крывавая нязгода на зялёныя нівы літоўскія. У такі страшны час добра быць не танкаскурым чалавекам, а птушкаю або непрыкметным чарвяком.

Калі вецер дзьмуў у бок Варуты, Таўцівіл з Эдзівідам падпальвалі лясы, і чорны гарачы дым велізарнымі хмарамі зацягваў неба. Цяжка, амаль немагчыма было дыхаць. Жанчыны, якім надъходзіў час разрадзіца, нараджалі мёртвых. «Забудзеш, адкуль сонца ўзыходзіць», — праз паслоў перадавалі ворагі сваю нянавісць Міндоўту. Варуцкі кунігас паслам адсякаў галовы, а сам, сашчаміўшы зубы, муштраваў дружыну і коймінцаў, мацаваў свой горад. І пры першай магчымасці наносіў у адказ жорсткі сакрушальны ўдар.

Ляцелі дні. Амаль кожны вечар Міндоўт шчодра частаваў новагараджан, не шкадаваў прыпасаў, якіх, калі шчыра прызнацца, заставалася не надта шмат. Усе абозы, што ішлі ў Варуту, перапынялі Таўцівіл з Эдзівідам.

Два разы Далібор патаемна пасылаў у Новагародак дружынніка Веля, дакладаваў князю Ізяславу аб літоўскіх справах. Вайна на першы погляд абяцала быць бясконцай. І ўсё-такі Далібор, а следам за ім і князь Ізяслаў цвёрда верылі, што пераможа Міндоўт. Як вой і як стратэг, ён на дзве галавы быў вышэй сваіх ворагаў. Акрамя таго варуцкага кунігаса падтырміваў сам Крыве-Крывейта. Першы служка Пяркунаса, якім быў Крыве-Крывейта, шукаў таго, хто б змог абараніць святы агонь-зніч ад крыжакоў. У гаданнях праводзілі ўсе дні вайдэлоты, гадалі па зорках, па крыві забітых жывёл, па шуму дубоў, злавілі і спалілі рыжавалосага немца, бо надта даспадобы знічу такі колер, колер іскраў і вуголляў. Паварочваліся гаданні на карысць Міндоўта. Яго хацеў бачыць Пяркунас вяrhoўным уладаром свайго народа. Не ўсім кунігасам гэта падабалася. Выкант у Жамойці ў сваім горадзе Цвірамеці хваліўся, што прыйдзе ў Варуту, абрэжа Міндоўту бараду, і будзе варуцкі кунігас пасвіць гусей. Жамойцкі Трайнат, як перадавалі верныя віжы, таксама ў шаленстве тупаў нагамі, калі нехта асмельваўся хваліць Міндоўга.

«Цяжка табе», — думаў Далібор, назіраючы за Міндоўтам. Складаныя былі адносіны новагародскага княжыча да варуцкага кунігаса. Захапляўся ім, дужа паважаў за адчайную смеласць і няўтримнасць, за жалезнью рашучасць і волю. Бачыў, як усе наўкол баяцца кунігаса, бо вялікі страх наводзіў на людзей. Пра такі страх добра пісалі іудзейскія мудрацы: «Набліжаючыся да ўладара, падай на твар свой». Усё болей пераконваючыся, што Міндоўт не можа быць ягоным бацькам, Далібор адчуваў сваю залежнасць ад яго. І не толькі сваю, а ўсёй Новагародской зямлі. Гэты жалезны чалавек, як толькі надарыцца зручная часіна, скопіць за кадык новагараджан. І невядома яшчэ, хто пераможа — Ізяслаў ці Міндоўт.

А між тым ішла вайна. Далібор з ваяводам Хвалам і

новагародскай дружынаю ўжо некалькі разоў поплеч з Міндоўгам і Войшалкам секся ў лютай сечы, адкідаў ад Варуты ворагаў. Шмат пабілі, разагналі па лясах. Міндоўт быў нястомны ў розных прыдумках-хітрыках. Даведаўшыся, што ў пушчы за ракой Рутай сабралася не злічонае мнства Таўцілавых людзей, абклаў, абкружыў іх з усіх бакоў, а перад самай бітваю выпуспіў галодных пчол з вулляў. Наўмысна некалькі дзён запар затыкалі ў вуллях лёткі. Раз'юшаныя пчолы, цэлья хмары, цэлья гудлівия медна-шэрый воблакі, рынуліся на дружыннікаў. Дарэмна Таўцівіл махаў мячом, клікаў на сечу. На злом галавы пабеглі хто куды ягоныя людзі. Шмат каго на вяроўцы прыгнаў у той дзень Міндоўт у Варуту. Калі ж вярталіся, задаволеныя перамогай, у горад, наступрач войску паслала неба невялікі абозік. Дзесяць — пятнаццаць фурманак, груженых соллю, жалезным таварам, валошскім¹⁷ віном, калаціліся, рыпелі ў лясной глушэчы.

— Чаму Варуту бокам абыходзіце? — грозна спытаў Міндоўт.

Купцы, а гэта былі два браты са сваім сівабародым бацькам, спалохана пазіралі на кунігаса.

— Чаму? — скапіў старога за бараду Міндоўт. Той бухнуўся сухімі каленямі на цвёрдыя хваёвыя карані, хліпнуў сіняватым носам:

— Не чулі пра такую.

— Пра Варуту не чулі?

Міндоўт адступіўся ад старога, як ад прыхадня з того свету. Ен заўсёды быў перакананы, што ягоны горад, ягоную слáйную Варуту, ведаюць усе, як ведаюць Рым і Брэмен, а тут гэты сівы слізняк чаўпе нешта недарэчнае. Кунігас тупнуў нагою.

— Хто вы і куды ідзяце?

— Мы з Жамойці. Ідзём з таварам у Менскую зямлю, — перапуджана, часта міргаючы шэра-белымі вейкамі, адказаў купец. І ўсё хаваў, адводзіў убок вочы.

— Хлусіць, — упэўнена прамовіў Войшалк. — Да Таўцівіла з Эдзівідам ідуць. Стукнуць яму раз у міжвочча, адразу іншае заспівае.

Літоўскі княжыч моцнай загарэлай далонню раптам ірвануў, шкumatнуў старога купца загрудкі. Трэнула, распаўзлася белая, з рудаватымі плямамі поту кашуля, і ўсе ўбачылі на зарослай калючым воласам грудзіне лацінскі крыж.

— У Рызе хрышчэнне браў? — сядзіта прыжмурыўшыся, спытаў Міндоўт.

— У Рызе, — звялым голасам адказаў купец. — Але я жамойт. І яны, мае сыны, — ён паказаў рукою на сваіх маладых

¹⁷ Валошскім — італьянскім.

спадарожнікаў,— таксама жамойты, вашы адзінародцы. Адпусці нас, вялікі кунігас.

— І сыны, вядома ж, лацінянамі зрабіліся, — як бы не пачуўшы ягоных слоў, з пагрозай выдыхнуў Міndoўг. Старыя сіненъкія вочы купца, вельмі стомленыя і спустошаныя, з кругаплётам чырвоных жылак, раптам выклікалі ў яго агіду. Ен ступіў крок да маладых купцоў, спытаў:

— Як завуць вас?

Тыя маўчалі. За спіной у Міndoўга, як асінавы ліст, шалясцела спалоханае дыханне іхніга бацькі.

— Нямая, ці што?! — выгукнуў Войшалк.

І тут стары купец яшчэ раз грымнуўся на калені, пачаў тлумачыць:

— Не ведаюць яны па-нашаму. У Рызе з малалецтва жылі. З немцамі гандлявалі. Там, у Рызе, усё па-німецку. Нельга было родным словам пакарміць душу. Адпусці нас, вялікі Міndoўг.

Стары заплакаў, давіў на шчоках слёзы мяккімі белымі рукамі. Сыны панура маўчалі.

— Не разумеюць па-нашаму? — здзівіўся Міndoўг. — Нашай косці людзі і не разумеюць? Чым жа ты карміў іх, шалудзівы пёс?

Ен гнеўна азірнуўся, убачыў лазовы кусцікі, з хрустам адламаў доўгі дубец, трасянуў у маладых купцоў пад носам, спытаў:

— Што гэта? Як гэта завецца? Не ведаеце? Праз плячо загадаў Войшалку:

— Выпрагайце коней з трох купцовых фурманак. Бацьку і сынам спускайце парткі, прывязвайце гасцей да аглобляй. Я буду іх вучыць мове, на якой наш народ з Пяркунасам гаворыць.

Дружыннікі з вялікай ахвотаю, з усмешкамі і жартамі кінуліся выконваць кунігасаву волю. А ў купцоў, асабліва ў маладых, вочы цымелі ад жаху. Вось іх паклалі на аглоблі, моцна прыкруцілі вяроўкамі руکі і ногі, і Міndoўг, стоячы над гурбою лазовых, бярозавых і асінавых дубцоў, якую насеклі мячамі дружыннікі, удумна прамовіў:

— Няхай з далёкай пушчы ўбачыць нас першасвятар Крыве, галава нашай веры.

Потым узяў бярозавы дубец, спытаў у маладых купцоў:

— Што гэта? Як завецца? Купцы маўчалі.

— Гэта — бяроза, — сказаў Міndoўг і загадаў дружыннікам: — Адзін гарачы дубец — бацьку, трэ — сынам.

Тое ж самае паўтарылася з лазою і асінаю. На белай скуры ў купцоў успыхнулі чырвоныя пісягі.

— Годзе, — узняў руку Міндоўг, — адвяжыце іх і адпусціце з мірам. Няхай едуць у Менск. Калі ж даведаюся, што былі ў Даўспрунка або Таўцівіла і Эдзівіда, павешу на сухой грушы.

Купцы, прыніжана кланяючыся кунігасу, цяжка павалаклі пабітъя азадкі да фурманак.

— Запомніце, — сурова прамовіў ім услед Міндоўг, — калі прадасце сваю мову і веру, будзеце спаць на голым лёдзе, накрыўшыся снегам.

— Ці так робяць у вас у Новагародку, княжыч Глеб? — спытаўся Войшалк у Далібора.

— Так, — адказаў Далібор. — Здраднікам мы таксама даём пытлю. Здраднікі ўсюды падобныя, бо з-пад аднаго хваста выпалі.

Міндоўту з Войшалкам дужа спадабаліся такія слова. Яны перазірнуліся, засмяяліся, і Далібор адчуў, што літоўцы яшчэ больш упадабалі яго. Гэта, вядома ж, усцешыла новагародскага княжыча, але ён, цвяроза ўзважыўшы мэту свайго прыезду, успомніўшы развітальныя бацькавы наказы, рашыў ні перад кім шырока не адкрываць душу. Паміж чужых людзей трэба асаджваць язык, трymаць яго за зубамі. І таму, калі праз пару дзён Войшалк запрасіў Далібора наведаць княгіню Ганну-Паяту, сваю маці, княжыч не адразу даў згоду. Ен чуў, што літоўская княгіня, дачка цверскага князя, і ў Варуце, жывучы між паганцаў, нават прыняўшы іхнє імя, засталася хрысціянкай і што любіць бадай, кожная жанчына, прыгожыя ўбранні, раскошу. Не падабаецца ёй нумас, у якім, не зважаючы на шыкоўны церам, днёе і начуе кунігас. У цераме ўсё абвешана рамейскім і валошскім тканінамі, усё застаўлена дарагім срэбным посудам. Але Міндоўг не надта каб гнаўся за ўсім гэтым, бо гаворыць сваім паплечнікам, калі бывае ў гуморы: «Кубак, які я нашу заўсёды з сабой, — дзве далоні». Г паказвае абвётраныя ў час паходаў цяжкія руки. Кажуць шапатнікі¹⁸, што варуцкі кунігас вельмі строга абыходзіцца з жонкаю, што патаемна плача яна і, каб не багаплоднае дрэва праваслаўнай веры, даўно б памерла, легла ў лясны дол беламошнік у ваколіцах Варуты. Але мала аб чым шэпчуцца па завуголлях нізкародныя шапатнікі! Услых і пры сведках яны гэтага ніколі не скажуць, бо кіне Міндоўг іхня абрэзаныя языкі на корм надворным псам. Княгіню ж Ганну-Паяту, калі шчыра прызнацца, ніхто з шапатнікоў асабліва не шкадаваў. Па-першае, не мясцовая, а з Цверы прывезеная, па-другое, баба ёсьць баба — стан чалавечы, а розум авечы. Хто ж, як не баба, і паплача? Але такі лёс жаночы. Хоча

¹⁸ Шапатнік — даносчык, пляткар.

яна любові, хоча пяшчоты, ды вельмі цяжка даецца ўсё гэта, вельмі рэдка. Мала любові адпушчана ёй, бо брат любіць сястру багатую, муж жонку здаровую, дзеци маці маладую. Калі ж ты не багатая, не здаровая, і не маладая, як жыць табе?

Павагаўшыся (а як гляне на гэта грозны і нечаканы ў сваіх дзеяннях Міндоўт?), Далібор прыняў запрашэнне Войшалка і пайшоў да княгіні. Служкі правялі яго праз увесь церам у маленъкую зацемненую малітоўню. Ен убачыў мноства залатых і срэбных абразоў, у кіёце, які ўзвышаўся ў пярэднім куце за малінавага святла лампадаю. На сцяне вісеў трохаблітны абраз-дзісус. Пасярэдзіне — Ісус Хрыстос, па баках Багародзіца з Іаанам Прадцечаю.

У княгіні быў блакітнаваты ад хваробы твар. Густыя цёмна-русыя валасы яна хавала пад павоем, бо нельга замужнай жанчыне «свяціць воласам». Белы ў чырвоную палоску павой абліваў галаву, спускаўся на плечы. На Ганне-Паяце была доўгая вышываная кашуля, паверх якой яна апранула яшчэ адну, падперазаную залатым пасам, але больш кароткую, з шырокімі рукавамі. На нагах зіхцелі шытвыя жэмчугам каляровыя боцікі. Княгіня сядзела на невялічкай арэхавага дрэва канапе. Побач стаяў Войшалк.

Далібор нізка пакланіўся літоўскай княгіні, сказаў:

— Mір табе і твайму дому, прыснапамятная княгіня. Шле табе вітанне слайны Новагародак, брат слайнай Варуты. Шмат чулі мы ў сваёй зямлі пра твае шчадроты, пра тваё чыстае сэрца і галубіную душу. Прымі вось гэту залатую грыўну, якую зрабілі нашы майстры.

Ен яшчэ раз пакланіўся, на белым абрuse падаў Ганне-Паяце багатую нашыйную грыўну, якая сыпала наўкол сябе светлыя прамяні. Твар у княгіні заружковіўся.

— Вазьмі, Васіль, — сказала яна сыну. Войшалк узяў дарунак, асцярожна трymаў яго ў пацямнелых ад летняга сонца руках. Далоні ў княжыча былі на дзіве вузкія.

Княгіня запрасіла Далібора сесці, і ён сеў на нізкі мяккі пuf. Яна пільна і строга пазірала на свайго маладога госця. Стомлены твар з яркімі сінімі вачыма, здавалася, свяціўся ў паўзмроку. Роспач і пакута ўсіх жанчын — маршчыны — тоненъкімі вострымі праменъчыкамі зблігаліся ля вачэй. Як ні разгладжваюць іх чалядніцы нажамі са слановай касці, нічога не дапамагае. Час бярэ сваё.

Ганна-Паята, бянтэжачы Далібора, неадрыўна глядзела на яго. З того часу, як яна стала жонкай кунігаса Міндоўта, яна жыла нібы на востраве. Ні разу не пусціў яе кунігас з'ездзіць у Цвер, наведаць бацькоў і сябровак. Яна была ў суроўай лясной сталіцы, дзе нязгасна гараць агні Пяркунаса, дзе шэпчуць незразумельныя слова

доўгавалосья вайдэлоты, дзе адно толькі на вуснах ва ўсіх: вайна, вайна... Хрысціянка, абкружаная шумлівым паганскім морам, яна спачывала душой толькі ў сваёй малітоўні. Адразу пасля вяселля свякроў, маўклівая маці Міндоўга, дала нявестцы зблытаны клубок ваўняных нітак, каб тая да сняданку іх разблытала і пераматала. Ганна-Паята справілася тады з нялёткай работую, але адчувала і сёння, што ўсё ў яе жыщі заблытана, склычана, што да самага скону трэба несці свой цяжкі крыж. Яна шчыра малілася за Міндоўга і ягоных паплечнікаў. Яны былі паганцамі, дзецьмі на гэтай грэшнай зямлі. Іх, вядома ж, калі толькі не павернуць свае душы да Хрыста, чакаюць скудзельніцы¹⁹, поўныя агню. Адзінай утешаю заставаўся старэйшы сын, любімы Войшалк, ці Васіль, як звычайна называла яна яго. Сын меў два імені, але адну душу, і маці дужа хацела, каб гэта душа была хрысціянскай. Цяжка было залучыць Войшалка ў малітоўню — то паход, то Таўцівіл з Эдзівідам б'юць таранам у варуцкую браму, то бацька, кунігас Міндоўг, не адпускае ад сябе. Але калі ён прыходзіў, высокі, цёмнавалосы, танклявы, Ганна-Паята ўся ўспыхвала ад радасці, і бледныя шчокі залівалі пяшчотная чырвань. Нездарма кажуць: «Мужчына чырванее, як рак, жанчына чарванее, як мак». Яна садзіла сына побач з сабой, брала яго руکі ў свае і пачынала расказваць пра Цвер, пра вясновую Волгу, пра прыгожыя цэрквы над рачной стромай. Яна расказвала яму пра Афон, які завецца Святой Гарою, дзе збудавана ажно дваццаць праваслаўных манастыроў. Гэта сапраўдная дзяржава манахаў. Калісці туды і нагой не магла ступіць ніводная асобіна жаночага полу. Толькі пчолам дазвалялася лётаць, бо яны, пчолы, збіраюць божы тавар, нектар і воск. Дзякую візантыйскаму імператару Аляксею Комніну. Ен дазволіў жанчынам наведваць Афон. «Я пайшла б туды, паляцела, папаўзла», — страсна шаптала княгіня і выпрабавальна глядзела на Войшалка. Сын маўчаў. Светлыя вочы цямнелі, востры агенчык пачынаў трапятаць у іхнія глыбіні. «Ідзі. Хай табе добрыя сны сняцца», — адпускала Ганна-Паята Войшалка. Наступным жа разам, як бы між іншым, пачынала кпіць з літоўскіх багоў, якіх незлічонае мнóstva. Смяялася над вярхоўным богам Дзіверыксам, над богам-кавалём Кальвялісам, які скаваў сонца, над ахойнікам лесу і палявання Мядзейнасам і над заечым богам... «Падумаць толькі — у Літве нават зайцы маюць свайго бога, — як бы здзіўлена казала яна і строга дадавала: — Хрыстос — уладыка ўсяго жывога».

Вось перад якой жанчынаю сядзеў новагародскі княжыч

¹⁹ Скудзельніцы — агульныя магілы.

Далібор і не ведаў, аб чым весці гаворку. Ен не быў гаваруном, тым больш між чужых людзей. Выручыла княгіня.

— У вас у Новагародку, я чула, ёсьць вельмі багаты святы храм, — прамовіла яна і перакінула позірк на Войшалка.

— Храм пакутнікаў Барыса і Глеба, — хуценька адказаў Далібор.

— Мяне жыццё карчом зрабіла, — сумна ўздыхнула Ганна-Паята. — Сяджу на адным месцы. А так бы хацелася з'ездзіць у Новагародак на маленне.

Далібор не пастеў адказаць. З панадворку пачуліся крыкі, рогат, дзікае конскае ржанне.

— Што там такое, Васіль? — занепакоілася княгіня. Войшалк выйшаў з малітойні, і колькі часу Далібор з Ганнай-Паятай сядзелі моўчкі. Уляцела нейкая мошка, кінулася на полымя свечкі і згарэла з лёгкім трэскам і смуродам. Літоўскі княжыч вярнуўся з пахмурнелым тварам. Маці запытальна паглядзела на яго.

— Дружыннікі звязалі трох коней хвастамі і скаляць зубы, — растлумачыў Войшалк і дадаў: — Я загадаў развязаць.

— А дзе кунігас? — зморшчылася Ганна-Паята.

— Ен там таксама быў, смяяўся, — з неахвотаю адказаў Войшалк.

У гэты час пачуліся гучныя ўпэўненыя крокі, і ў малітойню ўвайшоў Міндоўт. Усе ўсталі. Кунігас пацалаў жонку ў шчаку, паліпаў сына па плячы, хітравата падміргнуў Далібору. Відно пашыму, у яго быў добры настрой.

— Сонца на вуліцы, а вы каля свечак грэцеся, — весела прамовіў кунігас. — Усё Хрысту кланяецеся. Ці не стане спіна качаргоў?

Задўжыўшы абураны позірк Ганны-Паяты, ён замахаў рукамі — маўчу-маўчу. Потым сеў на пuf, усміхаючыся, пачаў гаварыць:

— А мне сёння ўва сне відзежа была. Бацьку свайго нябожчыка кунігаса Рынгольта бачыў.

Пры гэтых ягоных словах усе затаілі дыханне.

— Падалося, быццам на тым свеце да бацькі я прыйшоў. Павячэралі мы, Літву нашу ўспомнілі, і пачаў я вечнае ложа рыхтаваць, мяккай зямлёю бацьку засыпаў. Назаўтра пытгаюся: «Як ты спаў?» — «Ох, цяжка, — застагнаў бацька. — Чэрві і гады елі мяне». Тады я для яго скрыню драўляную, дамавіну, змайстраваў. Назаўтра бацька зноў плача, жаліцца: «Не магу тут ляжаць. Камары і пчолы кусаюць». І рапшыў я па звычаю дзядоў нашых краду вогненную

сатварыць²⁰ і паклаў кунігаса на агонь. Раніцаю пытаюся: «Як табе спалася?» Вочы ў бацькі заблішчалі, абняў ён мяне, моцна пацалаваў і звонкім голасам кажа: «Дзякую табе, сыне. Соладка я спаў. Як дзіця ў калысцы».

Міндоўт скончыў, уважліва паглядзеў на княгіню.

Вядома ж, у першую чаргу ёй, хрысціянцы, прызначаўся гэты расказ. Яна сядзела з нерухомым тварам, ціхая і бледная. Раптам яна ўсхліпнула.

— Перастань, — лагодным голасам сказаў Міндоўт. — Вытры слёзы.

Ганна-Паята паслухмяна выканала мужаву просьбу-загад.

— Жанчына выцірае слязу пальчикам, мужчына — кулаком, — усміхнуўся кунігас і рагучча дадаў: — І ўсё-такі на агонь абменьваецца ўсё, і агонь — на ўсё, як на золата — тавары і на тавары — золата. Так вучыў рамейскі мудрэц Геракліт. Так вучыў вяrhoўны жрэц, Вайдзевутас. Вось чаму мы ў Літве пакланяємся агню і не закопваем сваіх нябожчыкаў у зямлю.

Ен павярнуўся да Далібора.

— Засумаваў у нас новагародскі княжыч?

І, не даўшы Далібору адказаць, паклаў яму руку на плячо.

— Заўтра на ловы паедзем, на вялікае паляванне. Ведаю, што вы, новагараджане, любіце гэтую справу. Мы любім таксама. Ці не праўда, Войшалк?

— Праўда, праўда, — згодна заківаў галавою ўзрадаваны сын.

— Сабаліны і гарнастæевы футры, па сорак і па сто штук у кіпе, мы возім у Полацк і Менск і да вас у Новагародак. А ведаеш, якія ў нас мядзведзі водзяцца? Муравейнікі, аўсянікі і сцярвятнікі. А ваўкі? Конюхі — вялікія, з шэрай поўсцю, і свініятнікі — меншыя, цёмна-жоўтые.

Міндоўт, як, бадай, кожны літоўскі кунігас, ведаў толк у паляванні, змалку любіў яго. Мужчыны ўсхвалявана пачалі абміркоўваць заўтрашнія ловы. І толькі Ганна-Паята, самотная душа, сядзела на сваёй канапе, рабіла выгляд, што уважліва слухае іх, а думкі былі далёка-далёка адсюль, у нейкім захмар'і. Нездарма кажуць, што моль адзенне есць, а смутак — чалавека. Бачыўся варуцкай княгіні заліты гарачымі промнямі Афон, блакітнае ціхае мора, белыя сцены манастыроў, на якіх раскашуецца, лезе ўперх ап'янелая ад сонца вінаградная лаза. Там, у той сонечнай цішыні, жывуць, гутараць з богам смуглія велікавокія людзі, што харчуюцца мёдам

²⁰ Краду вогненнуу сатварыць — раскласці, запаліць ахварнае вогнішча.

дзікіх пчол і акрыдамі, маладой смажанай саранчой. Як хацелася ёй туды з гэтай лясной глушэчы, ад крыві і страху, ад бясконцых незразумелых войнаў. Там ёсць месцы, дзе нават забаронена арапъ зямлю, бо зямля — жывая і саха земляроба можа прычыніць ёй боль.

На ловы Далібор узяў свой любімы лук. Літоўцы не надта ведалі гэтую зброю, і Войшалк з вялікай цікавасцю круціў яго ў руках, цмокаў языком. Лук біў звера і чалавека за сто сажняў і складаўся з некалькіх частак. Галоўнау была кібіць — дрэўка лука, кожная палавіна якога называлася плячом альбо рогам. Касцяныя накладкі называліся мадзянамі, а ніжні бок рога — падзорам. На канцах рагоў мацаваліся косці, да якіх прывязвалася цеціва. Рабіл яе з ласіных або валовых сухажылляў. Звычайна лук быў з расслабленай цецівію, і толькі перад самым паляваннем або перад самай бітвой яе нацягвалі. На левае прадплечча Далібор надзеў металічны бранзалет-наручку, каб ахоўваць руку ад удараў цеціві, а на вялікі палец той жа рукі — касцяное кольца. Стрэлы ў яго былі бярозавыя і з лясной яблыні-дзічки.

На ловы выехалі вялікай рознакаляровай кавалькадаю. Паперадзе на белым кані ехаў Міндоўг. Побач з ім гарцевалі браты-кунігасы Вісмант і Спрудзейка, абодва светлавалосыя, вясёлыя, прыгожыя. Міндоўг казаў ім ласкавыя слова, усміхайся ім, і яны, як маладыя жарэбчыкі, паказвалі варуцкаму кунігасу і ўсім свой спрыт і жававасць. То вырываліся наперад, абганяючы адзін аднаго, то кідалі высока ўгору шапку і, пусціўши коней галопам, лавілі гэтую шапку на кап'ё.

— Дужа вясёлы сёння кунігас. Не чакай добрага, — ціха сказаў Далібору ваявода Хвал, які ехаў побач.

Далібор з непаразуменiem паглядзеў на ваяводу. Аб дзіўным думае і гаворыць стары вой у такі радасны, такі сонечны дзень. Няўжо можна насіць чарноце на душы, калі блішчыць неба ад залатых промняў, калі трапеча кожная жылка ў хутканогага каня?

— Вісмант як таль²¹ у Міндоўга. Ды і брат яго таксама, — растлумачыў Хвал. — Прашу цябе, княжыч, на ловах трymайся каля мяне. Пушча вялікая. Шмат сесяў-мярэжаў у ёй.

Ваявода сваімі жаўтлявымі вачамі строга зірнуў на Далібора.

— Мне князь Ізяслав наказ даў прыглядваць за табою. Твой жа лях сёння ляжыць як палена. Трymайся каля мяне. І ад мяdzведzia, і ад ліхога чалавека разам адабёмся.

У Косткі, якога так не любіў ваявода Хвал, перад ловамі

²¹ Таль — заложнік.

раптоўна разбалеўся жывот. Бедны лях аж енчытӯ, увесь пасінеў, і яго пакінулі ў горадзе пад наглядам Найдзёна і варуцкіх зялейнікаў.

— Жарало ненаеднае, — сказаў пра яго ваявода, маючы на ўвазе, што ўчора вечарам лях дужа налягаў на розныя літоўскія прысмакі.

Пад'ехалі да густога лесу. Пэўна, зусім нядайна ў яго ўбягала навальніца, бо мноства дрэў, тонкіх і тоўстых, ляжала на зямлі, бездапаможна растапырыўшы свае карані. Міндоўг уладным рухам рукі спыніў усіх, саскочыў з каня і памаліўся богу лесу і палявання Мядзейнасу і заечаму богу, папрасіў у іх дазволу праліць звярыную кроў. Багі далі згоду, бо раптоўна зашумелі дубы на ўскрайку, заківалі светла-зялёнымі галовамі бярозы і ліпы, нейкія цені і нейкія плямы святла радасна замітусіліся ў лясным глухатраўі.

У пушчы для ловаў кунігасавы асочнікі і коймінцы загадзя змайстравалі доўгую, амаль на дзве вярсты, загародку з жэрдак і колляў. Сажняў праз дзвесце — трыста ў ёй меліся праходы. На гэтых праходах звяроў чакалі лоўчыя ямы, замаскіраваныя травой і галлём, сілкі, петлі-зашмаргі, самастрэлы.

Адчуvalася, што пушча аж кішыць звяр'ем. Тры сонцавароты не ездзіў сюды Міндоўг на ловы, а без яго, кунігаса, нікто не смеў і чхнуць у пушчы. Аднойчы асочнікі злавілі тут згаладалага смерда-палянца, які біў драўлянай калатушкаю цецерукоў. Як ні прасіўся бедалага, як ні цалаваў ногі, з жывога злуплі скуро і кінулі звязанага ў агромністы мурашнік.

Тоненька вішчалі на шворках сабакі. Перад ловамі іх не кармілі, толькі папайлі вадою, і мутныя ад голаду сабачыя вочы пратна глядзелі ў зялёную лясную глушечу, туды, дзе, ніколи не баючыся, ні аб чым не здагадваючыся, лагодна саплі, грызуучы мяккую салодкую траву, тлустыя туры, важна пасвіліся зубры, драмалі на сонечных палянках казулі і сарны, у гушчары адлежваліся ласі і дзікі.

Вось чорнабароды асочнік, якому Міндоўг, упэйнены ў важнечкім паляванні, загадзя падараваў жменю срэбных і залатых манет, узніяў касцяны рог, затрубіў. І быццам віхор уварваўся ў маўклівую пушчу. Шалеючы, звонка загаўкалі сабакі, ударылі ў бубны, засвісталі ў свісцёлкі асочнікі, успыхнула мноства паходняў, на ўсе грудзі закрычалі паляўнічыя ад вялікага кунігаса да самага мізэрнага канявода.

Стогн прайшоў па пушчы. Яшчэ зусім нядайна тут чуўся трубны покліч звяроў, калі шукалі і сустракалі яны сваё каханне. І вось усяму наступіў канец. Чалавек узніяў зброю, і не было анікага паратунку ад яе. Нават калі б у тураў і казуль выраслі крылы, не здолелі б яны

аддаліць свой смяротны час, бо над усімі сцежкамі і прасекамі на високіх шастах былі развешаны перавесы і цянёты.

Велізарная маса звяр'я, ломячы падлесак, рынулася проста на загародку, а там — у такія зманлівия праходы. Выратаванне і жыщё былі, здавалася, зусім побач. Некалькі скачкоў — і застануцца ззаду ненавісныя ашалелья сабакі, крыкі, яркі агонь паходняў сярод белага дня, трывожны пах згубнага металу. Але чалавек хітрэйшы. Дзесяткі, сотні звяроў правальваліся ў лоўчыя ямы, наляталі на вострыя колі, на самастрэлы, адчайна біліся, сплятаючы і крышачы рогі, у сілках і петлях-зашмаргах. Таго ж, каму пашанцевала, хто праскочыў гэты крывавы смяротны рубеж, чакала сцяна капейшчыкаў, чакалі сякеры і бязмены, дубіны і лукі. Метал бесперашкодна ўваходзіў, упіваўся ў жывую звярыную плоць, і падсякаліся ногі, тухлі вочы, такія бліскучыя і трапятлівия за некалькі імгненняў да смерці, такія прыгожыя. Расла гарачая гара мяса, гара рагоў і футравіны. А людзі, абпырсканыя яркай-яркай крывёй, усё не ведалі спыну. Надоўга застанеца яна пустой, заселенай адным толькі ветрам.

Далібор зваліў трывагу або чатыры казулі і быў задаволены сабою. У ягоным Новагародку не было такога размаху на ловах. Князь Ізяславу стараўся ашчаджаць лясных насельнікаў, і не часта на зялёную траву цякла звярыная кроў.

Глыбока ў лесе пачулася песня. Збіраліся ў адну купу асочнікі і паляўнічыя.

Любяць песню літоўцы. Спяваюць у полі і на лузе, у час адпачынку і ў час працы, спяваюць маладзенъкія дзяўчата і хлопцы, старыя дзяды і бабулі, спяваюць пад шэрым дажджком і пад іскрыстым сонцем.

Пад'ехаў на замыленым кані ваявода Хвал, шапнуў Далябору:

— Ну, што я казаў, княжыч? Цягнуць з пушчы на туравай шкуркі Вісманта і Спрудзейку. Абодва мёртвыя. У лоўчую яму зваліліся. А ў той яме іх паранены тур стаптаў.

— Як жа яны, такія спрытнігі, у яму ўляцелі? — здзівіўся Далябор.

Ваявода нічога не сказаў, толькі паглядзеў на яго доўгім праніклівым позіркам, і адчувалася, што з кончыка языка ў ваяводы, як птушка, гатова сарвацца слова, што свярбіць, дужа свярбіць кончык языка, але стрымаўся стары вой.

Нявесела скончыліся ловы. Вісманта і Спрудзейку разам з іхнімі коњымі, разам са зброяй павезлі на жоглішча і там спалілі. У Міндоўга быў змрочны твар. Трэба было на некім спатоліць злосць.

— Дзе конюх кунігаса Спрудзейкі?! — закрычаў Міндоўг.

Прыялі, а дакладней — прынеслі, бо ад страху запляліся ногі конюха. Ен нешта хацеў сказаць, нешта патлумачыць і тым самым адвесці ад сябе смяротную бяду, але толькі бялеў і чырванеў і з горла вырывалася нейкае булькатанне.

— Вазыміце яго ў абцугі,— загадаў Міндоўг. — З першага абцуга скажа, навошта завёў свайго гаспадара ў яму.

Бедалагу павалаклі на катаванне, дзе ўжо чакала ягоную плоць гарачае жалеза.

— Вялікі кунігас, я не вінаваты, — вымавіў нарэшце ён, але ніхто не слухаў. Тых, каму не пашанцавала, хто прагневаў зямных уладароў, не слухаюць. Адно ім сущшэнне дадзена — ведаюць яны, што ўсе людзі прыходзяць на гэты свет і выходзяць з гэтага свету не па сваёй волі.

У той вечар шмат пілі, шмат елі печанай зверыны. Лутавіну над ракой Рутаю заслалі дарагімі апонамі, шкурамі тураў, мяdzведзяў і ласеў. Прыслужнікі ўскочвалі на апонах і на шкуры бочки піва, падносілі ўсім ражны з велізарнымі кавалкамі мяса. Тады ж убачыў Далібор Міндоўгаву дачку князёўну Рамуне, з такімі ж чорна-зялёнымі, як у бацькі, вачыма, але светлавалосую.

— Вось якая ў мяне дачка, — пахваліўся Міндоўг. — Вось якая ў маім небе аўшра²² свеціць.

І загадаў:

— Кланяйцеся маёй дачцы. Усе кланяйцеся літоўскай князёўне.

Госці, хто са шчырасцю, хто таймуючы крыўду і злосць, пачалі кланяцца, трymаючы ў руках кубкі з віном і півам. Кунігас абыходзіў кожнага і цалаваў. І адным здавалася, што само сонца наблізілася да іх, іншыя ж з гідлівасцю думалі, што Міндоўг не цалуе, а нібы кусае за шчаку. Розныя вочы глядзелі на кунігаса і бачылі рознае. Адны — нястомнага ваяра, ахойніка Літвы, барацьбіта і дыпламата, чалавека, які здолее ўзвысіць Літву над яе суседзямі, другія — славалюба і пыхліўца. Новагародскі княжыч Далібор бачыў перад сабой чалавека, у саюзе з якім Новагародак павінен выбіць зубы Ардзе і Ордэну, цвёрдай рукой сабраць у адну дзяржаву землі крывічоў і дрыгавічоў. Паходня Полацка ўжо адгарэла, адпалала. Надышоў час Новагародку запальваць сваю паходню, каб асвяціць ёю будучыя шляхі і будучыя дні. Не адзін раз Літва разам з Полацкай і Панямонскай Руссю ішла ў сечы пад аднымі і тымі ж сцягамі, за адну справу. Гэта павялося

²² Аўшра (літоўск.) — зара, дзяяніца.

яшчэ да таго часу, калі жыхары Крывога горада²³ ўзялі да сябе князем полацкага Давыда, якога вялікі князь кіеўскі Мсціслаў Уладзіміравіч выслаў з усімі ягонымі чадамі ў Візантыю. Дзве ракі, што заўсёды беглі поруч, не могуць не зліцца ў адзін струмень, дзеля таго каб зберагчы сябе, сваю глыбіню і чысціню.

— Княжыч Глеб, кланяйся таксама маёй дачцы, — памякчэлым, але ўсё роўна ўладным голасам сказаў Далібору Міндоўт.

Далібор пакланіўся Рамуне і куточкам вока зауважыў, як спахмурнеў Войшалк. Няўко яны, брат і сястра, варагуюць між сабою? Хіба можна не любіць гэтую прыгажуню, мілагучны голас у якой повен шчасця, як спелая ягадзіна сочы? А можа, Войшалк, дужа любячы сястру, раўнue яе да ўсіх астатніх мужчын? Бо кожны з іх (у гэтым Далібор не сумняваўся) у думках, як пчала ў кветку, упіваўся ў пунсовыя вусны князёўны.

Удзячны Міндоўт моцна абняў, пацалаваў Далібора. Зноў матлянуўся перад вачамі ў новагародскага княжыча жалезны жолуд, што вісеў на танюсэнкім срэбным ланцужку, абцяжарваючы загарэлую шыю кунігаса. Ці прасветліцца калі-небудзь тайна гэтага жолуда? Ці даведаецца ён, Далібор, кім даводзіцца яму варуцкі кунігас?

— Не глядзі, ablіzvauchyся, на Рамуне, — ціскануў Далібору плячук, пажартаваў Міндоўт. — За галіцкім князем яна замоўлена. Праз два леты паедзе ў Галіч. Цябе ж, я ведаю, таксама чакае князёўна з Ваўкаўскага. Так?

— Так, — адказаў Далібор.

— Яшчэ больш пашырыцца зямля Новагародская, — як бы пажаліўся Міндоўт. — А што сёння маю я? Шматок лясоў і балот. Ды і гэта хочуць вырваць з маіх рук ненажэрцы.

Ен узмахнуў кулаком ды раптам, быццам нешта прыпомніўшы, спытаў:

— Ты, княжыч, на ловах быў не побач з Вісмантам і Спрудзейкам?

І пільна-пільна, нейкім вострым тхарыным позіркам, зірнуў на Далібора. Такія насцярожана-спалоханыя вочы ўбачыў Далібор на кунігасавым твары ўпершыню.

— Я быў са сваім ваяводам Хвалам, — спакойна адказаў новагародскі княжыч. — Вісманта і Спрудзейку напаткаў ужо тады, як везлі іх да жоглішча.

Пра варуцкага ж кунігаса падумаў: «Пранырлівыя ў цябе вочы».

²³ Крывы горад — адна з першапачатковых назваў Вільнюса.

Міндоўт з відавочнай палёгкаю ўздыхнуў, як самаму сардэчнаму сябру, паабяцаў Далібору:

— Толькі пачне жолуд з дуба сыпацца, паедзем мы з табой, княжыч, яшчэ на адно паляванне. Гэта будуць не сённяшнія ловы. Але сам пабачыш. Скажу адно: рэдка каго са сваіх гасцей запрашаю я на тое паляванне. А цябе запрашу.

V

Міндоўг стрымаў слова. Праплыло-праляцела некалькі сядміц, паспелі некалькі разоў варугчане і новагараджане скрыжаваць зброю з Таўцівілам і Эдзівідам, і ў акно святліцы, дзе жыў Далібор, шкрабануў кашчавай лёгкай рукой незнаймы непрыкметны чалавечак.

— Кунігас княжыча Глеба да сябе ў нумас кліча.

І адразу знік чалавечак, як не было яго. А можа, і сапраўды прымроўся? Але Найдзён, верны халоп, які нейкім незвычайнім чынам ужо ведаў усё і ўсіх у Варуце, упэўнена сказаў:

— Гэта Казлейка, Міндоўгаў шапатнік і навушнік. Гавораць людзі, што ён як цень у кунігаса — усюды за ім валочыцца.

Напружыўшы памяць, Далібор успомніў гэты востры лісіны тварык і бясколерныя вочы, якія глядзелі з глыбокіх вачніц, быццам з прорвы. На ловах у пушчы быў Казлейка як прылеплены да Міндоўга. І заўсёды чамусыці трymаўся левага кунігасава пляча.

Далібор накінуй плашч, начапіў меч і пайшоў у нумас. Восеніцкая знямога прыроды адчувалася ва ўсім. Выў халодны вецер, абсяваў наваколле рэдкім краплістым дажджом. Яшчэ некалькі дзён назад радавалі вока зялёныя клубкі дрэў на небасхіле. А ўжо сёння большасць гэтых дрэў былі распрануты холадам і ветрам. Праз праломы ў хмараў бачылася неба, нізкае і няйутульнае.

Кунігас чакаў новагарадскага княжыча. Быў ён у багатым сабаліным кажусе, з такой жа шапкаю на галаўе. Шчыра здзівіўся, убачыўшы Далібora ў лёгкай апратцы.

— Куды гэта ты, княжыч, сабраўся? Матылькоў лавіць?

І загадаў Казлейку:

— Прынясі княжычу Глебу футра з майго пляча. Пакуль Казлейка бегаў у церам, Міндоўт, хітра прыжмурыўшыся, спытаў:

— Як мяркуеш, княжыч: ці растуць ноччу дрэвы і трава?

Пытанне было дужа нечаканае, не адпавядала ні тым думкам, якія агортвалі Далібora, ні той панылай журботнасці, што была разліта ў наваколлі. Восень... Хлюпоцце... Хіба можа ў такі час расці хоць якая бадылінка?

Зайважыўшы разгубленасць новагародскага княжыча, Міндоўт весела засмяяўся.

— Я не пра восень кажу, а пра вясну. Ці растуць вясновай ноччу дрэвы і трава?

— Пэўна, растуць, — прамовіў Далібор і дадаў на ўсялякі выпадак: — растуць, калі ім не спіцца.

Казлейка прынёс футра, дапамог Далібуру апрануцца. Паехалі ў лёгкай фурманцы са скуранным верхам, запрэжанай парай гнядых укормленых коней. Казлейка быў за фурмана.

— Пры ім можаш казаць усё, — шматзначна зірнуў на Казлекаву спіну кунігас. Гэта вузкая спіна (падалося Далібуру) няўлоўна ўздрыгнула і зноў нібы скамянела. Было ў ёй чаканне. Так чакае свайго часу напятая цеціва лука.

Ні Найдзёна, ні Веля, ні Костку не дазволіў Далібуру ўзяць з сабою Міндоўт. Буркнуў у цёмна-рудую бараду:

— Не іхнім вачам глядзець на такое!

«Што ж ён хоча мне паказаць?» — ламаў галаву княжыч і не знаходзіў адказу. Адно было вядома — чакаецца паляванне.

Спереду і ззаду фурманкі часцілі на рэзвых конях сотні паўтары літоўскіх дружыннікаў, дралі брудную слізкую дарогу конскімі капытамі. Толькі чулася: чвяк... чвяк... Некаторыя з іх ад холаду нацягнулі на твары ваўняныя маскі з прарэзінамі для рота і вачэй.

— Маленъкія ў Літве коні,— пазіраючы на дружыннікаў, сказаў Міндоўт.

Коні і сапраўды, як кінулася ў вока Далібуру, былі драбнаватыя, самай рознай масці. Такога коніка новагародскі або лівонскі шыракагруды конь у час сечы можа падмяць пад сябе. Праўда, гэта залежыць ад того, хто сядзіць на кані.

— Маленъкія коні, а вялікіх слайных мужоў возяць, — нібы ўгадаўшы думкі новагародскага княжыча, трохі напышліва прамовіў кунігас.

Бегла настурач пакляваная дажджавымі кроплямі разлезлая зямля.

З усяго маху пераскочылі па грэблі нейкую рэчачку.

— У вадзе ў нас гудзёлкі жывуць. Як вашы русалкі,— растлумачыў Міндоўт. — У месячныя ночы вышлываюць з самага дна, співаюць, танцуюць, маладых хлопцаў да сябе вабяць. А завабіўшы, заказычуюць да смерці. Шмат мужчынскай сілы ляжыць на дне рэк і азёр.

— Русалкамі ў Новагародскай зямлі робяцца маленъкія дзяўчынкі, якія памерлі і якіх не паспелі пахрысціць, — падтрымаў

гаворку Далібор. — Любяць яны гушкацца на дрэвах. Аблепяць зялёнае голле і кожнага, хто напаткаецца ім, клічуць: «Ідзі да нас на арэлі, будзем калыхацца». Вызвалішся ад іх толькі тады, калі маеш пры себе што-небудзь жалезнае. Пакажаш жалеза — адразу знікаюць. Адны сляды на пяску застаюцца.

— Прыехалі, — сказаў Казлейка і спыніў коней. Да гэтага, як і належыць прыслугачу, ён сядзеў нерухома і маўкліва, ніба камень.

Перад Даліборам, перад прыціхлымі літоўцамі ва ўсёй прыгажосці і велічы ўстала, разгарнулася светлая свяшчэнная дуброва. Сотні, тысячи дубоў адной сям'ёю ўздымалі ў неба магутныя таўсматыя галіны, нібы руکі Цягнулі да аблокаў. Галіны гэтыя былі пакручаста-звілістыя, сагнутыя, бо кожны свой лісцік дуб павінен паказаць, падставіць сонцу. Пад парывістым ветрам чуўся зверху жалезны скрыгат пацямнелай дубовай лістоты. З цяжкім гупаннем падалі да падножжа дрэў мокрыя, налітая яраснай жыццёвай сілай, жалуды. Кожны жолуд стромка ляцеў уніз, не адхіляючыся ні на пядзю, і клаўся калі свайго роднага дрэва. Разам з жалудамі ляцела, сыпалася вялікае мноства кароценъкіх дубовых галінак з некалькімі пажоўклымі лістамі. Дуб вельмі шануе свято і, ловячы яго, як бы абтрасае, ачышчае ад лішніх галінак свою ганарлівую, высока ўзнятую галаву. Гэта пра яго кажуць: любіць расці ў кажусе, але з непакрытай галавой. Увесь дол быў засланы апалымі лісцямі і галінкамі. Праз частакол магутных тоўстых ствалоў прарываўся вецер, узвіхураўся ў глыбіні дубровы, раскідаючы, распырскаючы ва ўсе бакі мёртвае лісце.

— Алка, — усхваляваным ціхім голасам выдыжнуў Міндоўг і зняў з галавы шапку.

Далібор ужо чуў раней гэта слова, ведаў яго. Алка — гэта свяшчэнны дубовы лес, гэта цвярдыня прадзедаўскай веры. Дуб, а не якое іншае зямное дрэва абраў багі, каб у шуме ягонай вечнай лістоты пасылаць свае вітанні і свае загады ўсім тым, хто пакланяецца Пяркунасу. Дуб не бацца маланак, бо сам — сын маланкі. Тысячагадовы і непарушны, глядзіць ён са сваіх вышынь на пакаленні людзей, бачыць, як немаўляты, што спалі ў калысках, падвешаных да ягоных галін, ахінутых ялоным ценем, растуць, дужэюць, робяцца воямі, потым робяцца дзядамі з белымі, як снег, бародамі. Дзяды паміраюць, кладуцца лёгкім прысадкам на памінальных жоглішчах, але, як жалуды, прыходзяць на гэту зялёную зямлю новыя людзі, каб шанаваць і берагчы тое, што вяло па жыццёвай дарозе дзядоў.

Літоўцы пачалі тварыць сваю малітву. Далібор стаяў збоку,

таксама зняўшы шапку. У ягоным хрысціянскім Новагародку свяшчэнным дрэвам, улюблёным дрэвам багародзіцы святары аб'явілі белую бярозу. З дуба ж ктліва смяляліся, здзекаваліся, бо быў ён дрэвам старой паганской веры. А што паганскае — тое дурное і цёмнае, і той, хто верыць старым багам, таксама дурны і цёмны, мае на плячах дубовую галаву. Але стаіць побач Міндоўг, няўрымслівы жарсткавокі кунігас, і кажа, што дуб — ахова ўсяго народа. І Далібор верыць яму, бо бачыць, як гараць вочы ў літоўцаў, якія прасветленыя ў іх твары. Літовец ніколі не ссячэ дуб. Лепш руку сабе адсячэ ці нагу. А ў Разанскім праваслаўным княстве (ведае Далібор) дубы ссякаюць, але і там дуб — ахова народа. Ратуючыся ад татарской конніцы, разанцы ссякаюць цэлыя дубровы, кронамі кладуць іх на поўдзень, і ўстае ў голым стэпе, палохае ашаломленых стэпавікоў непраходная і непраезная рагатая сцяна.

Далібор нахіліўся і ў абляцелай дубовай лістоце паміж мноства жалудоў убачыў жолуд, які паспей ужо прарасці. Моцным белым карэнъчыкам, што быў падобны на крывульку, жолуд намацаў зямлю. Ягоная ружковыя тоўстыя семядолі рассунуліся, расчыніліся, і на белы свет асцярожна зірнула маленъкая почачка. Жолуду яшчэ трэба перазімаваць зіму, і калі не закасцяне ён ад марозу, то будучай вясною шпарка пойдзе ў рост. Але колькі неспадзянак чакае ягонага сынка.

— Бачыў нашы святыя дубы, княжыч? — задаволена спытаў Міндоўг. — У іх — моц Літвы. Клянуся багам, што я ўзніму Літву на такую вышыню, аб якой і не сніцца майм ворагам. Вучаць мудрацы: ні ўва што надта не ўлюбліяйся, бо разлюбліваць давядзецца. Ведаю, як цяжка гэта і балюча — разлюбліваць. Разлюбіў — быщам нож у жывую рану ўсадзіў. Але я люблю Літву і хачу, каб яна была маёй.

Побач з узруашаным кунігасам ціхмяна стаяў Казлейка, «самы верны Казлейка», як казаў пра яго Міндоўг, асабліва калі быў у добрым настроі. Гэтага чалавечка Далібор адразу запрыкмеціў, вылучыў з соцень баяр і слуг, што роем віліся цэлы дзень каля варуцкага ўладара. Невядома толькі, чым займаўся ўсяісны Казлейка. Як ехалі ў свяшчэнны лес, быў ён за фурмана, потым рыхтаваў з кухарамі абед, спрыгна падтрымаў пад локцік Міндоўга, калі той паслізнуўся на мокрай лясной траве. Захацеў кунігас, прарапарыўшыся ў дарозе, папіць, і Казлейка паднёс яму сінюю карчажку з нейкім пітвом.

— Хто гэты чалавек? — спытаў Далібор у віславусага немаладога баярына, паказаўшы вачамі на Казлейку.

Баярын спачатку не зразумеў.

— Хто ён? — дапытваўся Далібор. — Баярын? Цівун? Або, можа, ён загадвае княжымі ловамі?

Віславусы літовец нарэшце здагадаўся, чаго ад яго хочуць. Ращуча матлянуў галаўою.

— Не, не баярын і не цівун. Ен — Казлейка. Другі баярын, больш смелы і больш гаваркі, сказаў:

— Ен з такіх, што, і ўніз падаючы, узлятаюць угору. Ен, калі глядзіць на што, кідае вачамі адразу ў абодва канцы. Раю табе, новагародскі княжыч, — не вадзіся з Казлейкам. Прываротным зелем апаў ён Міндоўта, і кунігас без яго кроку не ступіць. Гніда гнідаю, а вялікую ўладу мае. Хацелі прыдушыць у лесе, ды неяк пранюхаў, і за яго Міндоўт пяць харобрых баяр узяў за коўцік²⁴.

Далібор па сваёй маладой цікаўнасці і гарачлівасці пачаў, як бы між іншым, разблытваць клубок жыцця гэтага незразумелага чалавека, асцярожна выпытваць пра яго. Той жа баярын расказаў, што ў час чарговай літоўскай замятні Казлейка, каб паказаць вернасць Міндоўту, уласнаручна забіў роднага брата, адсечаную ж галаўу кінуў у балота. «Чырвоным агнём усхапілася тады ўсё балота», — абурана гаварыў баярын, і ўсё ж, які ні быў адважны, прыцішваў, прыдушваў голас.

Ды, пэўна, не за туу нітку пацягнуў у клубку новагародскі княжыч, бо сам Міндоўт, хаваючы раздражнёнасць, сказаў яму:

— Княжыч Глеб, мяне не цікавяць і ніколі не цікавілі сядзельнічыя або пасцельнічыя твайго бацькі князя Ізяслава Васількавіча. Думаю я, што і мае бедныя слугі, якіх я кармлю і розуму навучаю, нікога не зацікавяць. Навошта нам, князям, пляёхкаца ў іхній рабскай крыві?

Далібор як язык праглынуў. Потым ушчуваў сам сябе: «Дурню навука. Госць, дык гасцю, а то захацеў на крывых санях пад'ехаць».

І вось пачалося доўгачаканае паляванне. Толькі самых верных, самых блізкіх людзей узяў з сабою ў туу халодную ветраную раніцу Міндоўт. Апрануліся як мага цяплей, узбройліся і пайшлі ў шэры мокры лес. Ен рос побач са свяшчэннай дубровай-алкаю. Тут таксама сям-там пракідваліся, вытыркаліся з багністай зямлі дубы, але былі яны лядашчымі хірлякамі ў парадунні з волатамі, што раскашуюцца ў алцы.

На вуснах ва ўсіх, хто ўжо не першы раз браў удзел у незвычайнім паляванні (а што яно будзе незвычайнім, папярэдзіў Даілібара сам Міндоўт), лётала адно толькі слова: «Жэрнас... Жэрнас...»

²⁴ Коўцік — кадык. Узяць за коўцік — павесіць.

Далібор ведаў, што па-літоўску так называе ѡца кабан, дзік. «Дзікоў будзем біць». — падумаў княжыч.

Казлейка, які ішоў наперадзе, трymаў у руках жалезны бязмен з трyma вострымі шыпамі. На лес, на балота нахлынуў туман, і людзі бачыліся ў гэтым тумане шэрымі зданямі. Раптам пад нагой у Далібora страхавіта хруsnуў сучок.

— Цішэй, — прыклаў палец да чырвонай адтатуранай губы Міndoўг.

Нарэшце ў ранішнім мораку ўбачылі вялізнае лоўчае збудаванне, якое ў Новагародку завуць сценкаю. З тоўстых яловых калод была зрублена пастка, падобная на доўгі клін. Пастка мела шырокі ўваход, які кожны міг можна перакрыць тоўстымі дубовымі заваламі. Для таго каб гэтыя завалы былі пад рукою, паляўнічыя, у тым ліку і Далібор, залезлі ў цесныя схойныя каморы. Заставалася чакаць.

Міndoўg, што сядзеў побач, шаптаў Далібору ў самае вуха:

— Нідзе няма столькі птушак, як у нашых літоўскіх лясах. Калі кryжакі, праклятая заморскія псагалоўцы, пабудавалі на нашай зямлі свой першы замак, яны назвалі яго «Vogelsand», што азначае — Птушыны спеў.

Далібор, слухаючы кунігаса, зноў са здзіўленнем азначаў, што той ці наўмысна, ці выпадкова амаль заўсёды гаворыць аб тым, чаго ў дадзеную хвіліну праста не можа быць. Вось жа — пачаў пра птушак. Якія птушыныя спевы ў глухім і халодным восеньскім лесе?

Усе маўчалі, затойвалі дыханне. Адзін Міndoўg, як і заўсёды, мог размаўляць калі хацеў і дзе хацеў.

— Праклятых псагалоўцаў здзівілі нашы лясы, нашы дубы, — шаптаў далей Міndoўg. — І свой першы замак яны збудавалі не на зямлі, не на скале, а на галінах велізарнейшага, у сорак чалавечых ахопаў, дуба.

«Дзіўнае паляванне, — слухаючы Міndoўга, — думаў між тым Далібор. — Ни загоншчыкаў няма, ні сабак не чутно».

Ен убачыў, што па ўсёй даўжыні пасткі-сценкі маўклівия людзі пад наглядам Казлейкі рассыпаюць з мяхоў жалуды. Гэта была, вядома, прынада, любімая ядзь²⁵ усіх дзікоў. Але Далібор, з малалецтва ведаючы ловы, ведаючы норавы розных лясных, рачных і балотных насельнікаў, не сумняваўся, што дзікі не пойдуць у гэту няхітру задуманую пастку. У дзіка дрэнны зрок, але нюх і слых вельмі вострыя, і чалавека ён адчувае на вялікай адлегласці. Не можа быць, каб у Літве вадзіліся дурныя дзікі і добраахвотна ішлі да чалавека на

²⁵ Ядзь — ежа.

ражон, хоць бы гэтым чалавекам быў сам кунігас Міндоўт.

Закрапаў дожджык.

— Няўжо Жэрнас не прыйдзе? — ціха, як бы самому сабе, сказаў нехта з баяр.

Міндоўт крутнуўся ў каморы, згроб у кулак бараду, пачаў сядзіта накручваць яе на моцныя загарэлые пальцы. Потым кінуў доўгі позірк на Казлейку, што стаяў ля ўвахода. Той імгненна адчуў гэты позірк, як бы сцебануў сваім позіркам кунігас.

Сціснуўшы ў бледнай худой руцэ жалезны бязмен, Казлейка хуценька пакрочыў у лес, растаў між туману. Міндоўт разгневана сопносам.

«Даўся ім той Жэрнас, — думаў Далібор. — У пушчы столькі звяр'я навалі, што хопіць мяса да вясны. Дзежкамі зверыну салі!».

Вісела маўчанне. Вісела яно на тонкай павуцінцы, бо толькі віславусы баярын, не вытрымаўшы, кашлянуў у кулак, як Міндоўт лінуў на яго сваю злосць і раздражненне.

— Што раскашляўся? Хочаш, каб на жар босьмі нагамі ставілі? Радуешся, нябось, што кунігасу не пашэнціла? Кажы: радуешся?

— Ды як ты мог такое падумаць, кунігас? — змярцвёў, задрыжаў баярын.

— Усе вы з аднага гнязда яечкі,— грозна прамовіў Міндоўт.

Самаўладцу-манаржу, якім у апошнія гады стаў калісьці непрыкметны варуцкі кунігас, было ўсё падуладна на ягонай зямлі: жалеза і срэбра, конная дружына і апалчэнне сялян-пешаў, жыщё людзей. Самы багаты і самы бедны з літоўцаў пачував сябе перад ім, нібы пустазелле, што расце пад плотам. І чалавек чужой крыві, і найпершы бліжы́ка²⁶ мог заснуть у абдымках сваёй жонкі ці каханкі, а прачнуцца ў вяроўках. Часта было так, што з-за шырокага хмельнага стала, за якім толькі што піў адну чару з Міндоўтам, нешчаслівец, не паспейшы здзівіцца, трапляў у катавальню, дзе яго ўжо чакалі людзі Казлейкі. Кунігас мог адабраць у баярына зямлю і сядзібу, мог разлучыць мужа з жонкаю, бацьку з дзецьмі.

Вярнуўся з туманнага лесу Казлейка. Зноў як укопаны замёр ля ўвахода. Баяры не дыхалі.

— Жэрнас, — раптам прашаптаў Міндоўт і пабяльші пальцамі ўчапіўся ў яловую плаху, з якіх была зрублена камора. Не цярплівы, здалося, нават нейкі ліхаманкавы кунігасаў позірк паляцеў у кустоўе, якім пачынаўся лес. Вялікая радасць, вялікая насалода зсяла ў позірку. Далібор глянуў туды і на травяністым узгорку-ўзлобку, з якога

²⁶ Бліжы́ка — родзіч.

ранішнім ветрыкам ужо быў ссунуты шэры туман, убачыў незвычайнай велічыні і прыгажосці дзіка. Калі б ён не ўбачыў яго на свае вочы, ён ніколі б і нікому не даў веры, што могуць быць такія. «Вось ён які, Жэрнас!» — хацелася, ускочыўшы з месца, крыкнуць Далібору, бо здзіўленне і незразумелая радасць завалодалі душой. Краем вока зірнуй новагародскі княжыч на Міndoўта, на баяр і зразумеў па бліску вачэй і пунсовасці твараў, што з усім імі таксама творыцца нешта незвычайнае, непадуладнае тлумачэнню. Гэты прыгожы ганарлівы дзік, што стаяў, асветлены першымі промнямі нясымелага восеніскага сонца, што ўзвышаўся, здавалася, над усім лесам і наваколлем, быў, як пачынаў здагадвацца Далібор, не проста дзіком, не проста моцным, упэўненым у сабе самцом, а нечым значнейшым, больш вартнейшым і глыбейшым, нечым такім, ад чаго раптоўна ўздрыгвае сэрца і ў скронях пачынае тоненька звінець-спіяваць кроў.

— Жэрнас... Мой Жэрнас... Прыйшоў,— замілавана казаў Міndoўт, быццам роднага, самага любімага сына сустрэўшы пасля доўтага расстання.

Баяры, следам за кунігасам, таксама радасна ўсміхаліся, слалі Жэрнасу цёплыя, пяшчотныя слова. А віславусы баярын дык нават усхліпнуў і рукавом бабровага кажуха (няхай бачаць усе і ў першую чаргу кунігас) шырокая змахнуў з вачэй слязу.

На лясным травяністым узлобку, выйшаўшы з глухіх чорных балот, стаяў, уважліва і адначасова спакойна азіраючы наваколле, незвычайны дзік. Даўжыня тулава ў яго была недзе за два сажні²⁷. Важыў ён, на першы прыкід вока, пудоў трыщцаць. Жорсткае бурае штацінне з рудаватым падшэрсткам аж ільснілася на ім. Ен быў падобны на велізарны валун, завостраны спераду, там, дзе на доўтім плоскім, не пакрытым валаснёй лычы ўвесе час рухаліся, хадзілі хадуном чуйныя шырокія ноздры. Вушы ў Жэрнаса былі доўгія і таксама шырокія. Можа, трошкі псовалі ягоны выгляд кароткія ногі, але яны былі моцныя, тоўстыя, лёгка наслі агромністае, запоўненае тлушчам, цела па самых непралазных балотах. Пагрозныя, белыя, як соль, што прывозяць з Галіча, іклы рассякалі паветра.

Можна было толькі дзівіцца, як лясная балоцістая бедная на корм зямля нарадзіла і ўзгадавала гэтага волата-валацину. Пэўна ж, пад ім павінен праломвацца лёд, калі ўзімку ідзе ён грызці салодкую мёрзлую асаку на лясныя азёры. Каб пракарміць такую жывую гару сала і мяса, не хопіць адной пушчы, патрэбны дзве, бо Жэрнас меў,

²⁷ Адзін сажань адпавядае 152 сантиметрам.

мяркуючы па ім, надзвычайны апетыт.

З вялікай годнасцю, нават пыхлівасцю стаяў велізарны дзік, адкрыты кожнаму воку і кожнаму кап'ю, і рэдзенъкае золата кволага ранішняга сонца абпрырсквала ягоны магутны лыч. Вось Жэрнас варухнуўся, павольна павёў буйной галавою. Сонца яшчэ толькі ўсплыўала з туману, слабое, нягрэйкае, і на нейкі міг падалося, што дзік падчапіў, падвярнуў яго лычом, каб хутчэй ускаціць на халоднае восеньскае неба.

«Няўжо яны заб'юць Жэрнаса?» — падумаў са шкадаваннем і сумам Даібор. — Хай бы жыў такі. Ці мала іншых дзікоў у пушчы».

Новагародскі княжыч яшчэ не ведаў, яшчэ не мог ведаць, што Жэрнас, гэты сапраўдны кунігас усіх навакольных дзікоў, народжаны не для того, каб засоленым кумпяком ляжаць на сподзе кубла або сквірчэць над агнём на нечым ражне. Даібор не ведаў, што Жэрнас — несмяротны. Гэта, зразумела, не зусім так. Некалі стомяцца і ягоныя нястомныя ногі і заплюшчацца назаўсёды пілыныя вочы, калі абырдне глядзець на пушчу, на бясконцыя балоты і хмары над балотамі. Некалі і ягоны страйнік не захоча ежы. Але сёння Жэрнас меў надзвычайны апетыт, быў усёядны і мог у незлічонай колькасці жэрці карані, карэнішчы, цыбуліны рачных і балотных раслін, ягады, насенне, жалуды, грэбы, імхі, лішайнікі, насякомых і іх лічынак, дажджавых чарвея і гэтак далей, і гэтак далей.

Ен, каб змог, з'еў бы самога сябе, такім бясконцым ненажэрствам узнагародзіла яго неба.

Колькі пражыў ён сонцеваротай? Сто? Трыста? Тысячу? Ен не ведаў, і пушча не ведала. Здавалася, ён жыве заўсёды і будзе жыць да таго часу, пакуль нехта пажырае некага, пакуль ёсць іклы, зубы, кіпцюры, капыты, дзюбы, яд у джалах, пакуль ёсць страйнікі, у якія можна запіхнуць некага, пакуль ёсць апетыт.

А некалі ж і ён, Жэрнас, быў маленькім пярэстым камячком, якога вясною нарадзіла маці ў цёплым балоце. У яго было ажно дванаццаць паласатых сястрычак і братоў. Дзе яны? Калі іх забілі людзі і зарэзали ваўкі? Ен не помніў. Ен бегаў па балотах і еў. Нават ува сне ён еў. На рыпучых санях маўклівия людзі з коп'ямі ў руках і ледзякамі ў бародах пацягнулі хмурай зімою з пушчы забітую маці. Знікалі, зніклі браты і сёстры. Ен еў. Гэта быў не голад. Гэта было — свяшчэннае ненажэрства. Мянляліся пакаленні дзікоў. Гнілі балоты. Заасталі сляпой травой лясныя агулухлыя азёры. Жэрнас наліваўся тлушчам і сілай, рос і еў. Скура цвярдзела, рабілася як бубен.

Аднойчы ён канчаткова і на ўсё жыццё зразумеў, што няма больш смачнай, больш жаданай ежы, чым жалуды. Яны падалі на

зямлю з дубоў, зверху. Можна было падумаць (і ён так і думаў), што іх пасылае яму само неба.

Ен упартая пачаў шукаць дубовыя лясы. Ен даўно ўжо адбіўся ад статка і карміўся адзін. Навошта дзяляць з некім ежу? Нават сябровак ён не заводзіў, бо, калі зацяжараўаюць і рыхтуюцца нарадзіць парасяят, дужа шмат ядуць.

Бясконцыя няспынныя пошукуі ежы так вытанчылі, адштукавалі ягоны мозг, што ён пачаў лічыць сябе разумнейшым не толькі за ўсіх дзікоў, але нават і за людзей. Ды з людзьмі, вядома, цяжка было спрачацца. У пракаветнай даўніне (Жэрнас памятаў гэты час памяццю продкаў) яны пачалі пакланяцца дубу, пачалі абароджваць і ахоўваць свяшчэнныя дубровы-алкі. «Вядома ж, як не аб'явіць свяшчэнным дрэва з такім незвычайна смачнымі пладамі?» — думаў Жэрнас, бегаючы вакол агароджаў, спрабуючы падкапацца пад іх або зламаць. Ды ўсюды яго білі кіямі па лыгчы, штурлялі камяні, коп'і. Абломак кап'я і сёння носіць ён у левай бакавіне.

Самае пакутлівае і невыноснае было тое, што ў пушчы трапляліся дубы, і нямала, але ён, Жэрнас, хацеў, страсна марыў уволю наесція жалудоў толькі у свяшчэннай дуброве, са свяшчэнных дрэў. Ен спаў, закапаўшыся па вушы ў твань, і ўва сне самі каціліся ў пашчу жалуды з непадступнай алкі, такія хрумсткія, буйныя, крухмальныя, салодкія. Ен аж давіўся імі, аж трашчалі вушы, а калі прачынаўся, калі разумеў, што рот ягоны пусты і страўнік таксама пусты, пачынаў вішчаць-плакаць, крышыць бязлітасным лыгчом альхойнік. Тады ходырам хадзіла ўсё балота.

Аднойчы ён зламаў усё-такі агароджу і ўварваўся, уляцеў у алку. Але набеглі з усіх бакоў людзі, стукнулі дубінаю па лыгчы. Ен упаў, заліўшыся крывёю. Яго хацелі ўжо прыкончыць, ужо бліскучая сякера ўзвілася над ім, але раптам нейкі драбнацэлы чалавечак, якога звалі Казлейкам, уладным крыкам спыніў усіх, узяў Жэрнаса, не пабаяўшыся, за вуха, потым лёгкімі пальцамі пачаў чухаць, часаць за гэтым вухам. Так яны напаткалі адзін аднаго, Жэрнас і Казлейка. Можна толькі дзівіцца, як хутка паразумеліся дзік з чалавекам. Дзік прагнуў ежы, і не звычайнай, што можа трапіць на зуб кожнаму, а адмысловай. Пра такую прагу кажуць: «Захацелася мёрзлага ў Пяцроўку». Чалавек заўсёды марыў аб вялікай уладзе. Дробны ростам і душой, ён хацеў узвышацца над усімі, свяціць усім, прычым, свецячы, быць для людзей не сонцем (для гэтага не хапала ў крыві цеплыні), а начным халодным месяцам. Толькі б заўжды быць навідавоку, толькі б плыць над людскімі галовамі. Чалавек навучыў дзіка здабываць ежу.

Далібор са спачуваннем і ўжо нават з нейкай любоўю глядзеў на Жэрнаса. Хацелася крыкнуць, замахаць рукамі, папярэдзіць балотнага прыгажуна аб небяспечы.

Жэрнас узняў галаву, чмыхнуў, сцебануў кручаным хвосцікам па сцягне, быццам падагнаў сам сябе, і ўпэўнена рушыў уперад, набліжаючыся да адчыненага ўвахода ў спенку-пастку. «Карачун табе будзе», — падумаў Далібор.

Жэрнас ішоў рашуча, велічна. Абліты ружовым сонечным святлом, ён быў надзвычай прыгожы, быццам адкаваны з медзі або нават чырвонага золата.

І тут Далібор убачыў такое, што прымусіла яго прыўняцца са свайго седала і працерці кулакамі вочы. З-за ўзлобка, з нізіны, што хавалася за ім, у неймавернай цішыні раптам выйшла незлічонае мноства дзікоў і, след у след, папраставала за Жэрнасам. Іх было сотні дзве, калі не болей. Яны ішлі, вялікія і маленікі, самцы і самкі, тоўстыя і худыя. Ішлі зеленавата-шэрыя і карычневыя ад бруду, бо ляжалі перад гэтым у балоце. Позіркі ўсіх як вяровачкаю былі прывязаны да Жэрнаса, да прыгажуна і волата. Ен (зразумеў Далібор) быў у іх за важака.

Паласатая маўклівая рака сцякала з узлобка. Бліжэй, бліжэй... Ужо можна было пачуць дыханне дзікоў, мяккі тупат капытоў па травяністай зямлі. Жэрнас, як і належыць самаму моцнаму і самаму мудраму, бадзёра джгаў паперадзе, скруціўшы абаранкам хвосцік. Гэты вясёлы рухомы хвосцік быў знакам, сігналам для тых, што ішлі за важаком: «Усё добра... Усё спакойна... Хутка я прывяду вас туды, дзе ёсць шмат ежы».

Людзі, якія схаваліся ў засадзе, затаілі дыханне, а некаторыя нават угнулі галовы і заціснулі рукамі раты і насы. Кожны ў думках маліў Пяркунаса, каб не насладзіўся такую адказнейшую хвілю чых або кашаль. Чхнеш, адзін раз толькі чхнеш, і пасля палявання можаш трапіць не за хмельны кунігасаў стол, а да Казлейкі ў катавальню. А там усёробіцца хутка — нашкодзіў кунігасу рукой, адцінаюць руку, нашкодзіў кунігасу носам — чхнуў, адцінаюць нос.

Жэрнас рашуча ўвайшоў у пастку і, не спыняючыся, пакіраваўся ў самы дальні яе кут. Пярэстая балотная раць увалілася следам за важаком. Адразу як не было цішыні. Пачуліся віск, хрупанне, хрупанне і чаўканне. Кожны з дзікоў спышаўся набіць, напхаць у сваё чэрава як мага больш ежы. Тут і там сусед хапаў зубамі суседа, лічачы, што той апярэдзіў яго, сцягнуў смакату з-пад самага лычча. Казлейка пачакаў, пакуль самы апошні дзік увойдзе ў пастку, і махнуў рукой. Княжыя асочнікі і палясоўшчыкі з грукатам

апусцілі цяжкія завалы. Пачалася бойня.

Увесь гэты час Далібор бачыў Жэрнаса, бо нельга было не прыкметіць такую аграмадзіну. Вось-вось і яго прыкончаць дубінай або сякеры, і ляжа ён, лыч у лыч, побач са сваімі балотнымі братамі і сёстрамі. Але, на вялікі здзіў, Жэрнаса шчасліва абмінала смердзь. Магутны прыгажун, ступаючы па крывавых ручайніх, спакойна і ганарыста прайшоў у самы кут пасткі, і там адзін з асочнікаў хуценька расчыніў перад ім хітра ўробленыя ў сцяну варотцы. Далібор і не заўважыў бы іх, каб яны не расчыніліся. Жэрнас, нібы забыўшыся пра сваю веліч і нечуваную вагу, жвава скокнуў у іх, як парсючик першалетак, і асочнік адразу ж зноў іх зачыніў, балюча стукнуўшы па лычы дзіку, што ў даверлівасці і прастаце сваёй хацеў вырваца на волю следам за вожаком. Нават не азірнуўшыся на пастку, дзе каналі ягоныя адналясоўцы, мудры прыгажун борзда патрухаў у бок свяшчэннай дубровы-алкі. Яна была непадалёку, і да яе Жэрнас ужо пратаптаў, прабіў у густой траве толькі аднаму яму вядомую сцежачку-ручаёк. Асочнік і там, у абароджанай алцы, адчыніў перад дзікам вароты. Жэрнас, які ўсю раніцу не еў, цярпліва чакаючы гэтую часіну, з віскам рынуўся пад свяшчэнны дуб і ўсёй пашчаю пачаў хапаць з зямлі такія смачныя, такія салодкія жалуды. Ен вельмі спяшаўся і разам з жалудамі выдзіраў траву, смецце, мурашак, імгненна глытаючы ўсё гэта. А побач раслі яшчэ дубы, шмат дубоў, і пад імі ляжалі незлічоныя жалуды. Нават ён не мог з'есці ўсёй адразу, і ад гэтай немагчымасці яму было шкода самога сябе, ён вішчаў, еў і плакаў бясклернымі слязамі. Потым, набіўшы чэрава так, што яно валачылася па зямлі, цяжка пакалываўся, папоўз, як гары, з дубровы. Хацелася піць. Ен прайшоў каля пасткі, дзе ўжо было ціха і толькі востра пахла свежай крывёю. Там грузілі на коней туши, весела смяяліся задаволеныя людзі. Казлейка ўбачыў яго, крыкнуў: «Ідзі, Жэрнас, ідзі! Ты сёння добра ўсё зрабіў!» і нават памахаў яму, як чалавеку, рукою. Жэрнас пераваліў цераз узлобак, спусціўся ў балацявіну, пайшоў па халоднай рудаватай вадзе, ломячы крохкую асаку, шчасліва сапучы. Нарэшце, напаткаўшы прыдатную мясціну, спыніўся, усунуў лыч, а затым і ўсю буйную галаву ў твань і пачаў павольна смактаць ваду. Потым лёг, сыгта заплюшчыў очы. Колкі яму сонца варотаў? Сто? Трыста? Тысяча? Ен не памятаў, не ведаў і не хацеў ведаць. Сёння ён уволю, усмак наеўся жалудоў з-пад свяшчэннага дуба. Гэта — галоўнае. Прыйдзе час, і ён зноў пабяжыць па пушчах і балотах, пабяжыць моцны, прыгожы і мудры. З хмызу і чароту, з чорных сателых карчоў і рудой асакі ён выведзе новых дзікоў, і яны павераць яму, бо нельга не паверыць Жэрнасу. Яны

гэтак павераць яму, што пойдуць за ім шукаць здабычу пры сонечным святыне, хоць звычайна робяць такое ўначы.

Да фурманак ішлі абцяжараныя свінімі кумпякамі. Усе, у тым ліку і Міндоўг, былі задаволены. Шчаслівы Казлейка круціўся каля кунігаса, глядзеў на яго адданымі вачамі, не адстаючы ні на крок.

— Упадабаў, княжыч, ловы? — весела спытаў у Далібора Міндоўг.

— Упадабаў,— адказаў Далібор. І не схлусіў, бо ведаў, што, каб здабыць мяса, трэба заўсёды праліць кроў.

— Гэта ўсё мой Казлейка, мой верны Казлейка пастараўся, — паманіў да сябе пальцам Казлейку і пагладзіў яго па галаве, як хлапчука, Міндоўг.

Казлейка аж расцвіў ад доўгачаканай ласкі кунігаса. Сказаў са шчаслівай дрыготкай у голасе:

— Для цябе жыву на гэтай зямлі.

— Ну, жыві, жыві,— зноў пагладзіў яго Міндоўг. Перад вачамі ў Далібора ўсё яшчэ стаяў Жэрнас.

Што й казаць: ніколі не чуў і не ведаў пра такія дзівосы новагародскі княжыч. Дзік вядзе сваіх братоў у пасткі, пакідае іх там, а сам бяжыць у свяшчэнную дуброву і жарэ жалуды. Раскажы каму, не паверъшь. Трэба мець чалавечы разум і чалавече вераломства, каб зрабіць такое. А можа, гэты Жэрнас не дзік, а пярэварацень які-небудзь? Надзеў на сябе дзічыну шкuru, аброс лясным воласам. Пра такіх у Новагародку старыя людзі на кожным парозе баяць. І ў храме святых Барыса і Глеба іерэй Міхал пра іх казаў. На добры разум, трэба было б забіць гэтага Жэрнаса і паглядзець, чыё ў яго ў грудзях сэрца — звярынае ці чалавече. Але хто дазволіць такое? Міндоўг? Або Казлейка? У гэтага Казлейкі, пэўна, у самога замест сэрца гліняны гаршчок з перагарэлымі вугалімі.

Седзячы ў фурманцы побач з Міндоўгам, закалыханы дарогаю, Далібор задрамаў, і прыснілася яму дуброва-алка з велізарнымі свяшчэннымі дубамі. Яны такія высокія, што, як ні задзірай галаву, хоць звярні шыю, не ўбачыць іхніх вяршынь. Сыплецца зверху нейкая пацяруха. Ці то вецер птушыныя гнёзды размёў, разваліў, ці кладзецца на зямлю знясіленая дохлая саранча. Такая саранча, сухакрылыя ненасытныя казюркі, прылятала сонцаваротаў дзесяць таму пад Новагародак, з'ела лясы і лугі і раптам, за адзін дзень, зняможана легла пад людскія ногі і конскія капыты, і людзі тады ў ёй па калена хадзілі. Ціха ў лесе. Замоўклі птушкі. Вавёркі адпачываюць у сваіх гнёздах-гайнах. Далібор павінен ахоўваць свяшчэнныя дубы. Невядомы, дужа строгі голас загадаў яму несці няспынную варту. Калі

ж прападзе хоць малюсенькі жолуд, на кволым агні смажыць будуць. І вось чуецца тупат, цяжкое сапенне, і проста на Далібора імчыць шалёны Жэрнас. «Пусці ў алку!» — чалавечым голасам крыгчыць Жэрнас. Далібор хоча прыкрыцца шчытом, узніяць кап'ё, але дзік навальваецца на яго, збівае з ног, топча. Агідная шчаціна, што смярдзіць балотам, хвошча, дзярэ, як сухі каляны венік, па твары. Жэрнас падбягае да крайняга дуба, хапае разам з прэлым лісцем жалуды, жарэ. Ды гэтага мала, бо вечны голад грызе вантробы. І раз'юшаны дзік няўклюдна падскоквае, каб дацягнуцца пашчаю да ніжэйшых абсыпаных жалудамі галін. Вось-вось даможацца свайго. Але раптам на вачах у Далібора гэтая жалуды робяцца жалезнымі. «У мяне таксама ёсьць такі жолуд», — шчасліва думае Далібор. Жэрнас крышыць, ломіць аб іх зубы і ў вялікім адчаі, з вялікай лютасцю кідаецца на княжыча.

Далібор уздрыгнуў усім целам, прахапіўся. Міндоўт сядзей побач з перакошаным ад гневу цёмным тварам. Нейкі вершнік, малады і спалоханы, разварочваў перад фурманкаю кунігаса свайго непаслухмянага каня, каб стаць перад Міндоўтам вочы ў вочы.

— Якую навіну прывёз, Кінцібут? — рэзкім голасам спытаў кунігас.

— Бяда, — хрыпла выдыхнуў вершнік. — Як ты быў на ловах, падышоў з вялікай сілаю Даўспрунку і ўдарыў па Варуце. Горад гарыць.

Міндоўт, як падкінуты землятрусам або марской хвалію, выскачыў, вылецеў з фурманкі. У адзін міг апнуўся ля вершніка, моцна гнеўна схапіў за нагу, аж той войкнуў.

— Што яшчэ?! — крыкнуў Міндоўт.

— Некаторыя твае баяры, кунігас, перахісліся на бок Даўспрунка, ударылі ў спіну нашым дружыннікам, што стаялі на сценах. Вялікая кроў у горадзе.

— Хто стаў здрадным псом? — схапіў вершніка загрудкі Міндоўт. Вершнік ужо кубарам зваліўся з каня, каб (забі гром!) не быць вышэй кунігаса.

— Манівід, браты Кезгайлы, Юндзіл...

— Хто б'еца за мяне?

— Усе мы б'ёмся за цябе, — нізка пакланіўся вершнік. — Новагароджане таксама б'юцца за цябе, як ільвы.

Пры гэтых словах вершніка Міндоўт яркімі бліскучымі вачамі зірнуў на Далібора, што ўжо стаяў побач, і моцна пацалаваў яго.

— Дзякую, дзякую Новагародку, — усхвалявана сказаў кунігас і зноў накінуўся з роспытам на вершніка.

— Дзе княгіня з маймі сямейцамі? Дзе Войшалк?

— Войшалка паранілі ў плячо. Ен забіў старэйшага Кезгайлу. І яшчэ многіх...

— Адцяў усё-такі галаву псу? Малайчына! — выгукнуў Міndoўт.

— Хто яшчэ ўзняў супроць мяне меч?

— Родзічы кунігасаў Вісманта і Спрудзейкі. Яны ўсім крычаць, што ты...

Але Міndoўт перарваў вершніка.

— Ім трэба было ісці з вайной на пушчанскаага тура, які патаптаў тых недарэкаў,— са злоснай усмешкай на твары сказаў ён.

— Чым яшчэ ты мяне парадуеш?

У голасе пачынаў скрыгатаць метал.

Вершнік збялеў, аблізуў языком перасохлыя губы.

— Кунігас, нас выбілі, выкурылі з Варуты. Даўспрунк прывёў дужа вялікую раць.

Міndoўт, падалося, аж прысеў ад такой навіны. Потым скінуў з сябе кожух, сарваў з дзясніцы скураную пальчатку, хвастануў ёй вершніка па твары:

— І дагэтуль ты маўчаў, пёс?! Каня мне!

Ужо седзячы на кані, што ўставаў дыбком, гроб капытом зямлю, крыкнуў:

— Каня княжычу Глебу!

Яны, кінуўшы Казлейку з фурманкамі і вяпрацінай, няшчадна б'ючы коней, рынуліся ў бок Варуты. Следам імchalіся паўтары сотні Міndoўтавых дружыннікаў.

Варуга гарэла, як смаляны корч, з яркім агнём і густым чорным дымам. З горада несліся крыкі, адчайнія ўдары біла. Мітусіўся люд, бегала жывёла. Рудапёры запэцканы сажай певень узляцеў на галаву дубовому Пяркунасу, ашаломлена разяўляў дзюбу, лопаў крыллямі, але не кукарэканне, а толькі пшык вырываўся з горла — згубіў голас ад пярэпалаху.

Ацале́лья варутчане, з тых, што не чакалі ад Даўспрунка літасці, ратаваліся як маглі. Хто скакаў у рэчку з абрыву і бег-куляўся па мельчаку, хто на злом галавы даваў драла ў лес і поле.

Далібор круціў галавою туды-сюды, ніяк не мог у гэтым пекле ўбачыць хоць адну жывую душу са сваёй дружыны. Няўжо ваяводу Хвала і Костку з Найдзёнам пасеклі? Няўжо вясёлы Вель глядзіць зараз у дымнае неба мёртвымі вачамі? Мароз бег у княжыча па скурье.

З неймавернай лютасцю ўдарыў Міndoўт па варожых вершніках, якія, упэўненыя ў сваёй поўнай перамозе, ганяліся ў ваколіцах

Варуты за ягонымі людзымі, білі іх, нібы курапатак. Гэтага Міндоўг ніяк не мог трываць і пасек амаль усіх вершнікаў на шматкі. Нават тых, што кінулі зброю і ўпалі на калені, пасек.

Далібор грудзі ў грудзі сутыкнуўся з магутным цёмнавалосым літоўцам, які, накінуўшы на плечы звярынную шкуру, размахваючы мачугай, імчаўся проста на яго. Свіснула за пядзю ад галавы мачуга. Калі б літвоўец патрапіў, зачапіў, толькі б чырвоныя пырскі палящелі. Далібор не меў шчыта, але нейкім цудам вывернуўся з-пад гэтага страшнага ўдару. Прыгніяўшыся ў страмёнах, закусіўшы губу, новагародскі княжыч ужо наўздагон літоўцу, калі іхня коні, церануўшы адзін аднаго бакамі, разляталіся, цяжка махнуў мячом. Цёмнавалосы гігант выпусціў мачугу, скапіўся абедзвюма рукамі за шию і рухнуў з сядла.

Міндоўг, у якім аж палаля кроў, атрымаўшы ў першай сутычцы з ворагам перамогу, хацеў адразу ж уляцесь у Варуту.

— Дзе Даўспрунк? — махаючы скрываўленым мячом, крычаў разлютаваны кунігас. — Гнайnavокі, дзе ты?! Не хавайся! Выйдзі на паядынак са мною!

Але, глуха рыпнуўшы, зачынілася варуцкая брама. Са сцен палящелі ў Міндоўга і ягоных дружыннікаў бярвенні, камяні, гаршкі са смалой і агнём.

— Даўспрунк, ты заўсёды піў мае апіўкі! — крычаў Міндоўг. — Ты цалаваў жанчын, якіх я выганяў са свайго ложа!

У гэты час кунігасу паведамілі, што да Варуты з двух бакоў падыходзяць Таўцівіл з Эдзівідам. Скрыгатніўшы зубамі, выцершы са шчокаў чорны пот, Міндоўг загадаў усім сваім людзям адыходзіць да балотнага гарадка, які быў пабудаваны вёрст за дзесяць паўночней Варуты. Кожны літоўскі і жамойцкі кунігас, які становіўся на ногі, распраўляў крылы, стараўся ў першую чаргу займець сабе такі гарадок-сховішча. Дарогі туды не было. Яна, вядома ж, была, але цалкам хавалася пад балотнай вадой. Пад вадой ляжалі грэблі, вымашчаныя каменнем брады. Дарога была звілістая, з нечаканымі паваротамі. У нечым яна нагадвала чорнага вужа-гівойтаса, якому спрадвеку пакланяўся мясцовы люд. Пэўна, той першы мудрэц, які надумай збудаваць для сябе і сваіх бліжніх балотны гарадок і патаемную дарогу да яго, увесь час трymаў у памяці спрытнага вёrtkага вужа.

Шмат працы і сілы ўзяла гэта падводная дарога, якая завецца кальгрындам. Спачатку на самае дно дрыгвы амаль цэлы сонцеварот сыпалі кучы камянёў. Дрыгва глытала і глытала іх, але нарэшце здаволілася. Камяні пакрылі тоўстым пластом пяску. Потым секлі

сосны і крыж-накрыж клалі бярвенні, старанна масцілі дарогу. Як было не старацца, калі ад яе залежала жыщё. У мірны час дарогу мецілі тყчкамі з вербалозу. Толькі ж з'яўляўся вораг, толькі ў пушчы на ўскрайку балота ўспыхвалі сігнальныя каstry, тყчкі выдзіралі, і дарога знікала. Ведаў яе гаспадар балотнага гарадка і ягоныя найбліжэйшыя слугі. Большасць жа з тых людзей, што ў час небяспекі хаваліся ў гарадку, без правадніка не маглі яе адшукаць. Здаралася, іншым часам нечакана гінуў чалавек, які захоўваў таямніцу дарогі. Ягоныя родзічы і спадкаемцы тапіліся тады ў дрыгве, стараючыся знайсці хады-выходы, і вельмі часта так і не дабіраліся да сухазем'я.

Ужо каля самага балота Далібор, на вялікую сваю радасць, убачыў нарэшце ваяводу Хвала, Костку, Веля, Найдзёна, амаль усіх дружыннікаў-новагараджан.

— Траім нашым не пашанцавала. Ляжаць у Варуце, — сказаў Хвал, па-бацькоўску абдымаючы княжыгча. — Думаў я, грэшным чынам, што і цябе затаўклі дзе-небудзь паганцы, што болей мы не ўбачымся. Але бог літасцівы. І з таго свету буду дзякаваць яму.

Ваявода шырока перахрысціўся. Найдзён, убачыўшы Далібора, аж прысеў ад радасці, пляснуў рукамі.

— Княжыгч, княжыгч, ты маіх бед прычынец. Дзе ты ездзіш? Дзе ходзіш? Мяне ж князь Ізяслав у зямлю ўваб'е, калі без цябе ў Новагародак вярнуся. А ці паеў ты хоць на гэтых клятых ловах? Памятаеш, як добра мы ў Новагародку елі? Чатыры качачкі, гаршчочак кашачкі...

Усе засмяяліся.

Падышоў Костка, сказаў, прыцішыўшы голас:

— Дарэмна мы з Міндоўгам водзімся. Даўспрунк і Таўцівіл з Эдзівідам вельмі вялікую сілу займелі. Можна ўжо сказаць, што ўся Літва ляжыць у іхній кішэні.

Далібор праніzlіva паглядзеў на ляха, спытаў:

— Адкуль табе вядома такое?

— А хіба ты не бачыш, княжыгч? Цэлая выправа крыжова²⁸ супроць Міндоўга ўчынілася, хоць тут, у Літве, жывуць паганцы. З усіх бакоў ідуць на варуцкага кунігаса. Не ўтрымацца яму.

— Свой лёс і канём не аб'едзеш, — падумаўшы, адказаў Далібор.

— Але здаецца мне, Костка, што ты дрэнна ведаеш кунігаса Міндоўга.

— Кунігас як кунігас, — пазмрачнеў Костка, бо не дужа прывык, каб яму пярэчылі, нават тыя, што нарадзіліся ў княжых палаатах.

— Усё-такі ён не зусім звычайны кунігас, не такі, як усе, —

²⁸ Выправа крыжова (польск.) — крыжовы паход.

цвёрда вёў сваё Далібор. — У яго ёсць за што сваю і чужую кроў ліць.

— А ў Таўцівіла з Эдзівідам няма за што? — не здаваўся Костка.

— Таўцівіл і такія, як ён, бачаць перад сабой толькі стол, які повен пітва і ежы. Міндоўт бачыць перад сабой дзяржаву, — рапчула сказаў Далібор. — Калі мы ў Новагародку хочам узяць пад сваю руку тое, што калісьці Палацк трymаў, мы павінны абаперціся на Міндоўта і яго людзей. Няхай за нас, а не супроць нас ваюе іхні меч.

Апошнія слова княжыч і лях гаварылі ўжо, ідуцы па калена, а потым і па самыя пахі ў зялёнай балотнай вадзе. Паперадзе ўсіх, высока ўзняўшы запаленую паходню, каб кідалася ў кожнае вока, ішоў праваднік. Ен часта спыняўся, прыпамінаючы аднаму яму вядомыя праходы ў гэтай глухой твані, браў то ўлева, то ўправа, як той заяц, што ратуецца ад лісы. Вялі на повадзе коней, і некалькі бедных жывёлін зламала ногі. Міндоўт загадаў прыкончыць коней, але туши несці з сабою. Аблога магла доўжыцца не адзін дзень, а вою, калі будзе зусім нявыкрутна, не прывыкаць есці конскае мяса.

Нарэшце дайшлі, дацерабіліся да сухой зямлі. Адзежа ва ўсіх узялася карынай.

Балотны гарадок быў невялікі, абведзены з усіх бакоў драўляным тынам. Тут, на самым высокім месцы вострава, была выкапана яма, дзе хавалі зброю і збожжа. Ваду чэрпалі са студні, калі якой Міндоўт адразу ж паставіў варту. Было вельмі цесна і тлумна.

Расклалі вогнішчы, сушиліся, здзіралі з сябе агідную балотную твань.

— Мы, як зялёныя жабы, — смяяўся Найдзён, абчышчаючы Далібораў кажух.

— Можа, ты і жаба, а я новагародскі вой, — пачуўшы такія слова, сказаў дружыннік Вель. — А калі ты жаба, то лезь назад у балота.

І, жартуючы, скапіў халопа за каршэнь.

З вялікай радасцю сустрэў Далібор у балотным гарадку Войшалка. Варуцкі княжыч таксама заўсмікаўся яму. Селі на кучу камянёў, што была насыпана ўздоўж тыну. Зялейнікі абкруцілі Войшалку паранены плячук белым кужэльным палатном, тонкімі звярыннымі шкуркамі.

— На ловы ездзіў? — спытаў Войшалк.

— Ездзіў, — адказаў Далібор.

— І Жэрнаса бачыў?

Толькі Далібор хацеў згодна кіунуць галавой, як Войшалк, пачырванеўшы ад гневу, ускочыў, горача загаварыў:

— Як я хачу яго забіць! Як я хачу ўсадзіць кап'ё (усё кап'ё! па самую руку!) у яго тлустае агіднае чэрава! Павер мне, я яго некалі заб'ю. Калі я падумаю, што ён, здыхаючы, будзе вішчаць, енчышь, круціцца ў брудзе каля маіх ног, я раблюся шчаслівы.

— За што ты так не любіш гэтага дзіка? — уважліва паглядзеў на Войшалка Далібор.

— Я ненавіджу здраднікаў, тых, што прадаюць сваіх, — прыжмурыўшы вочы, прамовіў Войшалк і адразу ж у вялікай скрусе апусціў галаву на рукі. — Гэта ўсё Казлейка, гэта ўсё ён... Нездарма кажуць, што мяккі чарвяк цвёрдае дрэва точыць. Як чарвяк, упоўз ён у душу да майго бацькі, да кунігаса. Бацька, калі пабудзе з ім, робіцца зверам. Некалі я заб'ю Жэрнаса і Казлейку.

Зусім не баючыся, не асцерагаючыся малазнаёмага чалавека, якім быў для яго Далібор, варуцкі княжыч выліваў з сэрца злосць і крыўду. Потым сказаў:

— І яшчэ адна злыбядза навалілася. Няма нашай Рамуне.

— Дзе ж яна? — уздрыгнуў Далібор.

— Ніхто не ведае. Мінулай ноччу, перад тым як напалі на Варуту, панесла яна ахвяру Пяркунасу. Яна і раней часта апраналаася вайдэлоткай і разам з усімі вайдэлоткамі хадзіла да святога вонгнішча. Наша Рамуне не такая, як іншыя дзяўчата. Была не такая. Войшалк замоўк.

— Якая ж яна? — са шчымлівым трымценнем у сэрцы спытаў Далібор. Ен раптам адчуў, што навіна, якую паведаміў варуцкі княжыч, балюча перахапіла дыханне. Прыгожая літоўка з чорна-зялёнімі вачамі і светлым попелам валасоў як бы прамільгнула перад ім.

— Задуменная была. Іншыя князёўны і баярскія дочки, палец пакажы, хікікаюць, ад смеху давяцца, а яна — не. Па лесе любіла хадзіць, па лузе. Вянкі прыгожыя пляла. Хрысту, праўда, не дужа малілася. Толькі калі маці прымусіць. Яна, як бацька, кунігас Міндоўг, да Крыве-Крывейты ездзіла, старую літоўскую веру шанавала. Мы з ёй, скажу табе праўду, княжыч, нават біліся калі-нікалі. Смешна: я, мужчына, брат, — і біўся са сваёй сястрой. А яна гордая была. Крыўды ніколі і нікому не спусціць. Ды што цяпер казаць?

Войшалк тужліва махнуў рукой.

— Пайду. Там маці плача.

Далібор застаўся адзін. Востры нечаканы сум, быццам халодны агонь, успыхнуў у самай глыбіні душы, і не было ад гэтага суму ратунку. Сэрца анімела ад крыўды на жыщё, якое насылае на людзей адну бяду за другой. Ляжышь у галавешках Варута... Цяпер вось — няма Рамуне... Да��уль будзе такое на белым свеце? Але тут

цяжка што-небудзь надумаць. Сказана ж у святым пісанні: страх божы майце вышэй за ўсё.

Зноў успомніліся чорна-зялёныя вочы літоўскай князёўны, як бы выплылі з туману. Далібор раптам зразумеў: калі загіне або будзе згвалчана Рамуне, бязрадасным і непатрэбным, як спарахнелы лясны грыб, стане ягонае жыщё. Што ж рабіць? Ен зрабіў адзіна правільнае, што выпадала ў такім становішчы, — пайшоў да Міndoўта. Кунігас дапаможа разблытаць гэты жахлівы клубок. У думках ён маліўся Хрысту і Агню-Варажбіцічу, каб не адступіліся ад Рамуне і яго, Далібара.

Міndoўт, падалося, чакаў новагародскага княжыча. Быў ён голы па пояс. Нязменны Казлейка націраў кунігасу хрыбетнік пахкай светла-карыйчневай маззю, якую чэрпаў срэбнай лыжачкай з рыфленага чырванашкельнага фланкончыка. Аброслыя чорным воласам тлуставатыя кунігасавы грудзі перасякаў доўгі звілісты шрам.

— Гэта апошняя іхняя перамога, — убачыўшы Далібора, адразу ж загаварыў Міndoўт. — Апошні ўкус гадзюкі. Хоць ён баліць, але ён не смяртэльны. Да мяне ўжо ідуць верныя мне войскі. За мяне Новагародак.

— Новагародак за цябе, кунігас, — пацвердзіў Далібор.

Гэта яшчэ больш натхніла Міndoўта.

— Пад мaimі сцягамі збярэцца ўся Літва. І ніхто не асмеліцца ўзняць руку на святы дуб.

«Жэрнас, пакуль ты кажаш такія слова, узнімае лыч», — падумай раптам Далібор і вельмі пільна паглядзеў на Казлейку, які аддана шчыраваў над кунігасавай спіною. Навошта, цікава, Казлейку гэты ненаедны дзік, гэты Жэрнас? Каб мець асалоду ад усведамлення, што нават са святыняю ён, здаецца, такі кволы і непрыкметны, можа рабіць ўсё, што толькі пажадае?

— Яны не любяць мяне, а я не люблю іх, — казаў між тым кунігас, маючы на ўвазе сваіх шматлікіх ворагаў. — Але за што іх любіць? І хіба можна любіць пацука, павука? Хіба можна любіць вось гэтага агіднага зрадніка, які хацеў атруціць мяне з маёй сям'ёю і ўцячы да Даўспрунка?

Рэзкім узмахам рукі Міndoўт шкуматнуў за льняны шнурок, і адкрыўся вачам чацвёрты кут святаць, які да гэтага быў завешаны шчыльным чорным полагам. Далібор убачыў яшчэ не старога светлаволосага чалавека ў парваным адзенні, з разбітым да крыві тварам. Чалавек стаяў на каленях. Рукі былі заломлены, заведзены за спіну і звязаны сырыйцай. Даволі важкі клунак вісеў у няшчаснага на шыі, гнуў да зямлі галаву.

— Гедка. Мой былы баярын, — растлумачыў Міндоўг. — Хацеў, сабака, бегчы цераз балота, і пабег ужо, але схапілі.

Тут кунігас удзячна паглядзеў на Казлейку.

— А перад гэтым, як ліхадзей і апошні таць, наліў у княгінін кубак віна і ў тое віно ўсыпаў жменю атруты.

— Клянуся багамі, клянуся Пяркунасам, я не сыпаў,— загаварыў раптам Гедка, і голас быў даволі дзёрзкі, не пасаваўся з прыніжаным выглядам баярына, — не бачыў я ніякага кубка, ніколі не браў яго ў рукі. Навошта мне труціць княгіню? Я ўзяў толькі сваё срэбра.

— Вось гэта срэбра і пацятне цябе на балотнае дно, — сурова сказаў Міндоўг.

— Так мне наканавана, — уздыхнуў Гедка і адчайна-смела бліснуў вачамі.— Гэта ўсё твой Казлейка, твой шапатнік пляце сваю павуціну. Апамятайся, пакуль не позна, кунігас. Глянь наўкол сябе жывым вокам. Памомні мае словаы: кроў ударыць з магіл ручаем, і сам ты захлынешся ў ёй.

Міндоўг маўчай.

— Ах, Гедка, Гедка, бедны Гедка, — ціхім шкадобным голасам прамовіў Казлейка, закрываючы прыгожай, у форме кветкі накрыўкай чырванашкельны флакончык. — Як асмеліўся ты сваім брудным языком бэсціць таго, на каго не маеш права нават глянуць?
— Міндоўг — адзін, а вас як камароў на балоце. Ты мог памерці зараз жа, з цэлай скураю. А памрэш толькі праз тры дні, і ўсе гэтыя тры дні і тры ночы будуць прасмажваць цябе на вуголлях. Ты сам абраў свой лёс.

Гедка, пачуўшы такое, глуха застагнаў, у роспачы матлянуў светлавалосай галавой.

— Кунігас, дзе твая дачка? Дзе Рамуне? — запытаў Далібор, калі яны засталіся адны.

— Ты, княжыч Глеб, чуў што-небудзь пра яе? — увесь устряпянуўся, аж засвяціўся Міндоўг.

Калі ж зразумеў, што Далібору нічога невядома пра лёс князёўны, маркотна ўздыхнуў, у трывожным одуме сашчаміў цяжкія рукі. Потым, павольна вымаўляючы словаы, сказаў як бы самому сабе:

— Не прыляпела мая пчолка. І замоўк, заплюшчыўшы вочы.

Далібор глядзеў на кунігаса, на гэтага моцнага і адначасна слабага чалавека, на абветраную скuru шчок, на цёмную з рудоцінкай бараду, на загарэлья чэпкія ружкі («Ненавіджу мужоў з мяккімі рукамі!» — усклікнуў неяк Міндоўг), і супярэчлівымі пачуццямі напаўнялася душа. Кунігас, як помніць сябе, змагаецца за свае сцены, за сваю дзяржаву, але не праміне, калі надарыцца магчымасць,

ухапіць чужое багацце. Ен жыве законам зямных уладароў і рыб: вялікія пажыраюць маленъкіх.

— Не веру, што яна трапіла да іх у рукі,— раптам усхапіўся Міndoўт і пачаў ледзь не бегаць па святліцы. — Мая дачка разумная і хітрая, як лісіца. Яна затаілася ў пушчы, залезла ў якое-небудзь дупло і чакае мяне.

Але, астыўшы, цвярода і сурова ўсё ўзважыўшы, зноў сеў.

— Проста ў сэрца пацэліў мне Даўспрунк. Гарпун, як у рыбіну, усадзіў. І гэты гарпун — мая Рамуне. Што ж ты нарабіла, дачка? Як быць мне, твайму бацьку і кунігасу?

— Трэба паслаць ганцоў у Варуту, — прапанаваў Далібор.

— Мірыцца з Даўспрункам? З Таўцівілам і Эдзівідам? Не! Лепей я з'ем свае ўласныя валасы.

Міndoўт зноў ускочыў, ды адразу ж сеў, ціха сказаў:

— Хай бы ты зараз была мёртваю, дачка.

І нерухомымі зблелымі вачамі паглядзеў на Далібора, але зразумеў княжыц, не ўбачыў, не захацеў убачыць яго.

Так ні з чым і вярнуўся Далібор да сваёй дружыны. Усю ноч яму снілася заплаканая Рамуне і быццам клікала некуды.

А раніцаю прыляцеў у балотны гарадок голуб. Сеў на вільчык Міndoўтавага нумаса. Усе адразу здагадаліся, што птушка ручная, вучаная чалавекам. Кунігасаў палясоўшчык Альгімонт пазнаў голуба, бо неаднойчы з пушчы ў Варуту і на балотны гарадок слай Міndoўту свае справаздачы-рэляцыі. Чырвоную нітку прывязваў да лапкі — ўсё добра, шмат зверыны развялося, можна збирацца на ловы. Сінюю — трэба пачакаць. Абпаленую, перапэцканую сажай — гуляе ў пушчы чырвоны певень, пажар.

Альгімонт паклікаў голуба, і той пырхнуў яму проста ў рукі. Адразу пабеглі за кунігасам. Да птушыных лапак былі прывязаны дзве лёгкія срэбныя бляшкі з галаўнога ўбора Рамуне. Прыйчым адна бляшка была цэлая, непашкоджаная, і вайдэлоты вытлумачылі гэта тым, што князёўна жывая і здаровая. Другая ж бляшка была сагнута, пакалечана з вялікай злосцю, і на ёй усе ўбачылі тры глыбокія рваныя драпіны, сляды нажа або мяча. Вайдэлоты, са страхам пазіраючы на Міndoўта, сказалі, што праз дні князёўну чакае вялікая страшная небяспека, а можа, нават смерць.

— Кунігас Даўспрунк паведамляе табе, што твая дачка Рамуне знаходзіцца ў яго руках і ад тваёй абачлівасці і мудрасці залежыць яе жыццё, — пакланіўшыся Міndoўту, сказаў старэйшы з вайдэлотаў.

На кунігаса было страшна глядзець. Ен сеў на валун каля нумаса, абліччаміруючы галаву рукамі і як здрэнцвеў. Ні слова не пачулі

ад яго, толькі чырванеў і соп, нібы кавальскі мех.

Прыбегла княгіня Ганна-Паята. Упала перад мужам на калені, пачала слёзна прасіць.

— Выратуй дачку. Яна ж адна ў цябе. Адна саколка між арлоў.

Міndoўт маўчаў. Потым глухім, як з-пад зямлі, голасам прамовіў:

— Як жа я выратую?

— Пашлі ганцоў да кунігаса Даўспрунка.

У голасе ў Ганны-Паяты зацеплілася надзея. Але Міndoўт паныла і цяжка зірнуў на яе. Зорны холад неба стыў у кунігасавых вачах.

— З аднаго вала дзвюх шкур не лупяць, — сказаў Міndoўт.

Княгіня зразумела, што гэты камень, гэтую скалу не ўзяць нічым. Дзяржава для яго вышэй за ўсё. І княгіня загаласіла так, як ва ўсе часы, ва ўсе вякі рабілі яе сёstry па целу і душы, жанчыны, кім бы ні былі яны на белым свеце — парфіраноснымі ўладаркамі ці чорнымі смердкамі.

Дочачка мая, зязюлечка мая,

Ягадка мая, недаспелая мая,

Без пары ты адкацілася ад мяне.

Лісточак мой зялёnenыкі,

Цвяточак мой чырвоненыкі,

Без пары ты ападаеш,

Мне тугу пакідаеш.

Усе як знямелі. А Ганна-Паята ablівалася слязьмі.

Я жывая лягу ў калоду беладубовую...

Дочачка мая, зорачка мая,

Куды ж я цябе выпраўляю?

Не ў царкву пад вянец,

А ў магілу ў пясок.

Міndoўт зморшчыўся, моўчкі пайшоў у нумас. І нават Казлейка не асмеліўся пайсці следам за ім.

«Заложніцай узялі Рамуне. Што ж рабіць? Засталіся ўсяго тры няпоўныя дні», — пакутліва думаў Далібор. Князёўна ўладна жыла ў сэрцы, звіла, як белая саколка, у ім гняздо. Ен адчуваў, што са стратай, смерцю Рамуне чорным будзе ягонае жыццё. У глыбокім одуме стаяў новагародскі княжыч каля балота, напружана ўзіраючыся ў супрацьлеглы бераг. Толькі паклычаны ветрам хмыз, толькі бурая асака і гнілая вада бачыліся яму. І раптам твар ягоны асвяціўся. І хоць не радасць была на твары, а толькі надзея, Далібор адразу павесялеў, клікнуў Найдзёна і загадаў, каб той адшукаў Войшалку.

— Перадай, што новагародскі княжыч просіць яго да сябе, —

сказаў Далібор халопу, рашуча накіроўваючыся ў свой шацёр. Неўзабаве Найдзён прывёў Войшалку. Новагародскі і літоўскі княжычы доўга сядзелі ў шатры. Каб Найдзён не пачуў іхнюю гаворку, Далібор уласнаручна заляпіў яму вушы воскам са свечкі. Вернага халопа гэта страшэнна пакрыўдзіла, але каго цікавіць, аб чым думае і што перажывае халоп.

Ужо ноччу ў шацёр было загадана пакліаць ваяводу Хвала і ляха Костку. Найдзён іх раскатурхаў, бо спалі, і прывёў да княжыча, хоць Костка лаяў на чым свет стаіць дурнога халопа.

А раніцою нечуваны пярэпалах быў у балотным гарадку. Крычалі ў сотню глотак Міndoўгавы дружыннікі, білі ў трывожнае біла. Чорны слуп дыму ўзняўся над востравам.

— Княжыч Глеб збег з усёй сваёй дружынай, — бялеючы ў твары, паведаміў Казлейка кунігасу. — І Войшалка з сабой павёў у вяроўках.

— Войшалка?! — скапіў Казлейку загрудкі Міndoўг. — Як жа ты праспаў? А хваліўся, што трохвоکі, што на зямлі і пад зямлём усё бачыши. Няўжо само неба супраць мяне?

Адразу ж расклалі ахвярнае вогнішча. Уласнаручна забіў Міndoўг казла і сабаку. Не надта шаноўныя гэта жывёліны, а калі казаць праўду, дык і зусім паршыўцы. Але не было пад рукою быка або вала, а без свежай крыві не паразумеешся з багамі.

Вайдэлоты спалі на белым агні і чорным дыме казлінія і сабачыя косткі, развеялі на ўсе чатыры бакі гарачы прысак.

Потым доўга глядзелі на воблакі, на дрэвы, прыпіаўшы вухам да зямлі, слухалі булькатанне адзінага ў балотным гарадку ручая. З воблакаў, калі ўважліва, не міргаючы і не адводзячы вачэй, прыгледзецца, праступіў нейкі твар, суровы і непрыветны. Але пабег па траве, па зялёных шапках дрэў вецер, зашумеў, залопаў цёплымі крыллямі паміж воблакаў, і надземны ўсюдысны твар таго, што кіруе ўсім, памякчэў, пасвятлеў.

— Багі за цябе, кунігас Міndoўг, — урачыста абвясцілі вайдэлоты.

— Жывы не без хаты, мрэц не без магілы, — глыбакадумна прамовіў старэйшы і мудрэйшы між імі.— Яшчэ доўга будзеш ты жыць і ваяваць, кунігас.

Потым яны далі Міndoўту выпіць з абсмаленага казлінага рога зелля, пакаштаваўшы якое чалавек не адчувае ні боль плоці, ні боль душы. Кунігас выпіў і моцна, спакойна заснуў. Святую праўду казаў мудрэц Геракліт: «Адно і тое ж у нас — жывое і мёртвае, і шлях уверх і ўніз — адзін і той жа». І яшчэ ён казаў такое, што неабходна

запомніць усім: «Людзям не зрабілася б лепш, калі б збыліся ўсе іхнія жаданні».

Надышла ноч. Спай Міндоўг. Спала восеньская жаўталаістая пушча. Спай свяшчэнны лес усімі сваімі жалудамі і галінамі.

А ў Варуце ў гэты самы час было шумна і весела. Кунігас Даўспрунк разам са сваімі сынамі Таўцівілам і Эдзівідам шчодра частаваў новагародскага княжыча Далібора, які прывёў сваю дружыну з балотнага гарадка і, адступіўшыся ад Міндоўга, прызнаў тым самым вярхоўную ўладу Даўспрунка над усёй Літвой. Як было не святковаць!

Даўспрунк, старэйшы Міндоўгаў брат, з такімі ж чорназялёнімі, быццам лясное возера, вачамі, радаваўся, але радаваўся асцярожна. Болей крычалі і п'яна бушавалі ў застоллі ягоныя сыны. Сам жа Даўспрунк сціпла сядзеў побач з Даліборам у звычайнай белай кашулі, без анікага золата і срэбра. На ногі ён абуў звычайнай сялянскія клумпы²⁹.

Маладыя гарачыя Таўцівіл з Эдзівідам хваліліся сваім спрытам і адвагаю.

— Мы так хутка ўбеглі ў Варуту, што Міндоўг і кашлянуць не паспей,— казаў Далібору, наліваючы сабе і госцю новую чарку віна, Эдзівід, плячысты, з ярка-сінімі вачамі і белымі бровамі.

Хвалі дзень увечары, жанчыну пасля смерці, меч пасля бітвы, а сваю нявесту на другі дзень пасля вяселля, — усміхаючыся ў рудаватую бараду, ціхім голасам прамовіў Даўспрунк. І, крыху счакаўшы, спытаў:

— Ведаеце, дзэці, хто гэта сказаў?

— Ты, — трymаючы ў руцэ залатую чару, тыцнуў ёю ў бок кунігаса-бацькі Таўцівіл.

— Гэта сказаў мудрэц Ішмінтас. Ен навучыў нас, літоўцаў, страляць з лука і сеяць хлеб, — зноў усміхнуўся Даўспрунк.

Потым устаў, прасветленым позіркамі авбёў усіх застольнікаў, выгукнуў:

— Вып'ем за Новагародак і Літву!

— За Новагародак і Літву! — як адзін падтрымала застолле.

Далібор быў вясёлы, усмешлівы, нямала піў, але галаву меў ясную. Насупраць яго за столом сядзелі Хвал і Костка. Лях з вялікім імпэтом налягай на літоўскія прысмакі, і ваявода ўжо двойчы наступіў яму пад столом на нагу.

— А ў нас жа гасцююць нашы родзічы, — успомніў раптам

²⁹ Клумпы — зроблены з дрэва літоўскі абутак.

Эдзівід. — Камарэча мы балотная, калі забыліся пра такое.

Даўспрунк пляснуў у ладкі і загадаў прыслужніку:

— Няхай прывядуць сюды Войшалка. І няхай прыйдзе князёўна Рамуне.

У Далібора няўлоўна ўздрыгнулі вейкі. Але ніхто з вясёльых п'юноў-застольнікаў не заўважыў, ды і не хацеў нічога заўважаць. Быў мёд, было віно, было гарачае мяса і была песня. Жанчыны таксама ўжо чакалі, каб адарьць пяшчотаю адважных мужоў, як толькі тыя выйдуть з-за стала. Што яшчэ трэба чалавеку, асабліва, калі наперадзе чакае цемра трывожных дзён, калі не можаш ведаць, на якім кроку і на якім уздыху ўватр'еща ў тваю плоць смяротны метал?

Далібор чамусыці ўспомніў, як ішлі цераз ужо, халоднае балота, як абрываліся, нібы ў бездань, ногі. Аж пот на лбе выступаў і млюсна рабілася, пакуль шукаў, ліхаманкава намацваў выратавальную кладку. Злева ў чэзльым кустоў раптам нешта хруснула, і ўсе ўбачылі старога лася. Ен таксама пррабіраўся на сухазем'e. Асабліва небяспечныя багністыя мясціны лось пратаўзаў на жываце, далёка перад сабой выкідаваючы пярэдня ногі.

— Толькі ляжа зіма, стане цвёрдым балота, мы пойдзем у яго і голымі рукамі возьмем там Міndoўта, — сказаў Эдзівід.

У гэты час дзвёры адчыніліся, і ў іх увапхнулі Войшалка са звязанымі рукамі. Сіняк, як трохрогая зорка, гусцеў пад левым вокам, рукаў кашулі быў парваны. Міndoўтаў сын з вялікай пагардай і дзёрзкай смеласцю глянуў на ўсіх, не ўтапіў позірк у падлогу, як робяць звычайна палонныя, асабліва, калі ведаюць, што іх прывялі не для таго, каб пагладзіць і пачаставаць. Пачаставаць, вядома, могуць, штурнуўшы, як сабаку, абрывенныя косткі са стала.

— Ну, што скажаш, варуцкі кунігас? — узяўшы руکі ў бокі, кпліва спытаў Эдзівід. — Вас жа там, на балоце, ужо два кунігасы, твой бацька і ты.

Эдзівід, а следам за ім і Таўцівіл зарагаталі. Даўспрунк, іхні бацька, а Войшалкаў дзядзька, маўчаў, кідаючы выпрабавальныя позіркі на пляменніка. Здавалася, ён адчувае нейкую няёмкасць.

— Развяжыце мяне, — не патрасіў, а запатрабаваў Войшалк.

— А вы з бацькам Рушкавічай развязалі, калі рэзалі іх, як свіней? — выскачыўшы з-за стала, пабег да Войшалка Эдзівід. Быў Эдзівід шыракаплечы, але ў жываце і ў клубах занадта худы. «Юрлівы певень тлусты не бывае», — казалі пра яго, маючы на ўвазе незвычайную цягу княжыча да жанок.

Войшалк ганарыста маўчаў. Тут уставіў сваё слова і Таўцівіл.

— Чулі мы, што ты разам са сваёй маці, цверской князёунай, Хрысту дужа шчыра пакланяешся, а пра Пяркунаса забыўся, — сказаў ён. — Гавораць усюды, што ты малітвы дзень і ноч шэпчаш-паўтараеш. Ці не дазволіш і нам іх паслуhaць?

Таўцівіл, як блазен, скрывіў ва ўсмешцы вялікі рот, адставіў нагу, трубачкай прыклаў да вуха далонь. І раптам Войшалк, пабялеўшы ў твары, пачаў ціхім голасам гаварыць.

— Прыхіні вуха тваё да мяне, Хрыста Бога майго Маці, ад вышыні многія славы тваея, Благавесная, і пачуй стагнанне канечне, і руку мі падаждзь.

Далібор уздрыгнуў — варуцкі княжыч казаў малітву на зыход душы:

— Не адварні ад мяне многія шчадроты твая, не зачыні ўтробу тваю чалавекалюбівую, чыстая, але прадстань мі ныня і ў час судны памяні мя.

І хрысціяне, і паганцы прыціхлі, як знямелі, бо такія словы гавораща раз у жыцці. Павісла маўчанне.

— Развяжыще яго, — загадаў Даўспрунк.

У гэты час увайшла Рамуне. Убачыўшы брата, засвяцілася ўсяд

радасці, кінулася да яго, абняла.

— Братачка мой! Саколік! Войшалк памкнуўся ёй насустрach.

— Сястрыца! Зязюлечка!

Гэтыя самыя першыя і самыя шчырыя слова, што вырваліся адначасна з іхніх грудзей, не маглі крануць толькі камень. Чалавече сэрца, якім ні быў бы чалавек, недзе ў самай сваёй жывой глыбіні заўсёды, можа, нават неўсвядомлена, адгукaeцца на такія слова. У дадзеным жа выпадку асабліва павінна было ўстраліянуцца літоўская сэрца, бо спрадвеку ў літоўскіх песнях-дайнах дзяўчына завецца зязюляй, а хлопец — сокалам або ястрабам.

Вырваныя з цёплага бацькоўскага гнязда, стоячы паміж ворагаў, яны, брат і сястра, моцна абняліся, ды так на нейкі міг і застылі, быццам явар і каліна, быццам дубок і бяроза. Што бушавала ў іхніх душах? Што праносілася ў іхній памяці? Незваротныя дні малалецтва, сінія летнія рэкі, белыя пухкія воблакі, нястрашныя дажджы і бяскрыўдна-залатыя маланкі, увесе той агромністы, зялёны, сонечны свет, у якім калісьці жылі яны, даверлівыя маленкія людзі, што разам бегалі па расе, па кветках басанож, галяком, і ні кропелькі сораму не было ў вачах, бо былі яны тады дзецьмі, былі братам і сястрой.

Раптам Рамуне ўбачыла за сталом Dalібора і, здалося, аж пахінулася. У чорна-зялёных вачах прабегла спачатку здзіўленне,

потым роспач і крыйуда. І нарэшце лядок нянаткі запскліў вочы. Дзяўчына цяжка ўздыхнула і адварнулася.

— Вось і ўбачыліся, — ласкавым голасам сказаў Даўспрунк. — Сядай, Рамуне. Сядай і ты, братачада³⁰ Войшалк.

Але тыя стаялі. Даўспрунк разгублена зірнуў на сваіх сыноў.

— Не так з імі трэба гаварыць, — злосна прамовіў Эдзівід. — Яны — нашы палонныя. Дзе хто бачыў, каб палонны, як гаспадар, сядзеў за столом?

Ен павярнуўся да Рамуне.

— Учора мы паслалі да твойго бацькі голуба. Засталося чакаць два дні. Калі твой бацька праглыне язык і не прышле ніякага адказу, гэтага, — ён паказаў вачамі на Войшалка, — зарэжам, як твае сямейцы зарэзалі Рушкавічаў. А цябя...

Эдзівід нанейкі міг змоўк, холадна ўсміхнуўся.

— У нас ёсьць нямана маладых нежанатых конюхаў. Пры гэтых словах кунігас Даўспрунк вінавата і палахліва ўздрыгнуў, згорбіўся, уцягнуў галаву ў плечы і стаў падобны на вожыка, што звінуўся ў клубок. Таўцівіл у знак згоды з малодшым братам ківаў кароткай чорнай барадою. Далібор і ваявода Хвал маўчалі. Костка ж раптам наліўся гарачай крываю, узняўся з-за стала і сказаў:

— У нас у Польшчы (а я сам — лях) да малых прыгожых дзяўчат адносяцца з вялікай пачцівасцю. А яна ж, — Костка нізка пакланіўся Рамуне, — цурка³¹ кунігаса Міndoўта. Можна ваяваць кунігасу супраць кунігаса, у нас таксама князі ваюць, але нельга ваяваць супраць безабаронных, тым больш дзяўчат і кабет.

Лях, прамовіўшы ўсё гэта і яшчэ раз пакланіўшыся Рамуне, з вялікай годнасцю сеў на сваё месца. Эдзівід са здзіўленнем і нечаканай для сябе нерашучасцю паглядзеў на Костку. У ягоным позірку так і крываляла, так і рвалася аж пад столъ святліцы пытанненне: што гэта за дзіўная птушка заляцела за наш стол? Але ён змаўчаў.

Рамуне з Войшалкам вывелі, і зноў пацякло віно.

— Не дасць адказу Міndoўт. Я яго ведаю, — з паныласцю ўздыхнуў Даўспрунк.

— Пачакаем два дні, — бадзёра ўзняў чару Эдзівід.

— Я яго ведаю, — вёў сваё Даўспрунк. — Мамыра мамыраю быву, калі мы, малыя яшчэ, без штаноў у лазню бегалі, але ўпарціна, якую свет не бачыў. Аднойчы знайшоў цэлае бярэмя грыбоў і, каб даказаць, што толькі ён адзін іх знайшоў, каб нікому з нас, братоў, ні кропачкі

³⁰ Братачада — пляменнік, братай сын.

³¹ Цурка (польск.) — дачка.

грыбарскай славы не перапала, паеў іх сырымі, пакуль ішоў з лесу дадому. Ледзь не памёр потым.

— Хай бы ён тады і памёр! — са злосцю выгукнуў Эдзівід.

Даўспрунк як бы не пачуў сына, гаварыў далей:

— Малым убіў сабе ў галаву, што яго не нарадзілі, як нараджаюць усіх людзей, а знайшлі ў бары на высокім дубе ў арліным гняздзе. Нават некалькі сядміц патаемна ад нашай маці пазногці на руках і на нагах не абразуў, каб былі як у арла.

Ен уздыхнуў, і ўсе зразумелі, што дужа перажывае кунігас, што бяссоннымі начамі ён, пэўна, даўно пракляў той час, калі надумаў узніць дзясніцу на свайго ваяйнічага брата. Адна маці іх нарадзіла, ды не аднолька весяла сэрца дала. Мяккае шкадобнае сэрца ў Даўспрунка, і каб не сыны, асабліва малодшы, Эдзівід, даўно б памірыўся ён з Міндоўгам, выпіўшы віно згоды, даўно б прызнаў над сабой ягонае верхавенства.

— Колькі зла прычыніў нам гэты мардалысы³², — маючы на ўвазе Міндоўга, з непрыхаванай злосцю сказаў Эдзівід.

Нядобразычліўцы шапталіся па закуццях, што вытлумачыць Эдзівідаву нелюбоў да свайго дзядзькі можна вельмі праста — аднойчы, калі Эдзівід быў яшчэ зялёнym хлапчанём з бурбалкамі пад носам, гэты самы дзядзька ўласнаручна скінуў з яго парткі і бязлітасна адхвастаў пякучай вогненнай крапівой. За што пакараў дзядзьку пляменніка, чым той яго так угнявіў, у кругабезе дэён забылася, а вось зняважлівую крапіву ўсе добра помнілі. «Яму яшчэ і сёняня свярбіць, бо рука ў Міндоўта цяжкая», — казалі пра Эдзівіда, задаволена пасміхваючыся, усё тыя ж нядобразычліўцы.

— Скажы нам сваё слова, новагародскі княжыгч, — папрасіў раптам Таўцівіл. Апошнім часам Таўцівіл пачаў усё больш задумвацца, не з такім імпэтам і ахвотаю, як раней, падтрымліваў Эдзівіда, калі той па сваёй улюблёнаі звычцы прылюдна бэсці Міндоўга.

— Скажу, — узніяўся над сталом Далібор. — Вы і мы — пабрацімове. У адной вадзе купаныя, адной пушчай калыханыя. Калі і ўносілі злыдні меч нязгоды між намі, дык тое забудзецца. Але ніколі ні мы, ні нашы нашчадкі не забудзем бітваў за наш і ваш край, бітваў, дзе мы стаялі разам. Наша кроў, пралітая там, чырвоным кветам прарасце. У суровы век дадзена нам жыццё і дыханне. З Варажскага мора ідуць лацінiane, лівонскія і тэўтонскія рыцары. Вольны прус, брат жамойта, язвяга і літоўца, ужо стаў іхнім рабом.

³² Мардалысы — чалавек з рэдкай барадой.

З вялікай увагаю і здзіўленнем слухалі ўсе ўсхваляваныя слова новагародскага княжыча. Казаў іх не абвіты маршчынамі і не абыспаны сівізной дастаслаўны муж, а зусім яшчэ юнак.

— З поўдня, — гаварыў далей княжыч, — горкім дымам цягне. Гарыць Валынь. Узвіўся над ёй татарскі аркан. Даўк няўжо можна сядзець склаўшы руکі і чакаць, як той лясны грый, пакуль прыйдзе нехта і зрэжа пад корань? Сіду з сілаю трэба зліць, меч з мячом парадніць. З такою думкаю прыйшлі мы да вас у Літву з Новагародка. У нас у Новагародку кажуць: лепш дзень чалавека, чым век раба.

Даўспрунк, а за ім Эдзівід пацалавалі Далібора. Марудны Таўціўл не адважыўся, але таксама, відно было па вачах, дайшло да ягонага сэрца пякучае слова. Костка і ваявода Хвал з любою глядзелі на свайго княжыча.

Ды толькі нейкую хвілю доўжылася такое. Бо адразу ж Эдзівід падумаў, што дужа соладка спывае гэты салавейка. А яшчэ ўчора ж, нябось, цалаваўся з Міндоўгам. Даўспрунк успомніў, што сядзіць у спаленай братавай Варуце і што брат да скону не даруе гэта. Таўціўл ніколі не любіў людзей, якія здаваліся яму разумнейшымі і спрытнейшымі за сябе самога. Сам Далібор адчуў страшэнную стому, сеў, прыкрыў вочы рукою. Ва ўпор пазіраў на яго ваявода Хвал. І гэты позірк пёк, нібы вугольчык, напамінаў аб тым, што княжыча і ўсю дружыну чакае неўзабаве дужа небяспечная справа.

— Трэба класціся спаць, — шумна ўзняўся з-за стала Даўспрунк.
— Пі, еш, цалуй жанчыну, стой на галаве, а спаць усё роўна трэба.

Далібору паслалі мядзведжыя шкуры ў Міндоўгавым нумасе. Тут яшчэ вісела калыска малога Руклюса. Тыя, што ўцяклі з Варуты, не паспелі, не змаглі ўзяць яе з сабой. Тыя ж, хто сёння гаспадару ў горадзе, пэўна, яшчэ не дадумаліся, што з ёй рабіць. Так і вісела яна на срэбным круку, лёгенька пагайдваючыся. Далібор ляжаў, падклаўшы руکі пад галаву, і ўсё чамусыці думалася, што зараз у начной цішыні загрымяць рапушчыя ўпэўненыя крокі, увойдзе Міндоўг, строга прыжмурыць вочы і грозна спытае: «Хто кратай калыску майго сына?» Але ціха было ў Варуце. Не мог ведаць Далібор, слухаючы зацятае начное маўчанне, што санцеваротай дзесяць — пятнаццаць, не больш, засталося жыць гэтаму гораду, Міндоўгаваму гнязду, а потым назаўсёды пакінуць яго людзі, і ён заплыве пяском, зарасце хвашчом і лебядой, пакрыецца лесам. Толькі грýбы будуть купна сядзець там, дзе сядзелі грозныя воі.

Княжыч як бы плыў у густой цішыні, хоць не варушыў ніводным пальцам. Чорнае жарало ночы глядзела на яго праз вузкае акно нумаса. Гняла нейкая трывога, нейкі страх ліпеў на душы. Каб

адагнаць гэту непатрэбшчыну, ён успамінаў Рамуне, яе чорназялённыя вочы, і адразу рабілася лягчэй і весялей. «Чamu я ўвесь час думаю пра Рамуне?» — падумаў ён, і ціхенъка засмаяўся, і ў самым патаемным куточку сваёй душы знайшоў адказ на пытанне.

З нянавісцю глянула яна на яго сёння. Сядзіта і разгублена ўспыхнулі вочы, бытчам убачыла нешта дужа агіднае, жахлівае, такое, на чым людзям, калі яны жывыя людзі, ні на міг нельга спыняць вока. Далібору добра знаёма такое адчуванне. Аднойчы, калі ён быў зусім яшчэ зялепушкам, калі трава каля новагародскага вала дасягала яму да падбароддзя, надворны халоп Анісім паклікаў яго да сябе і прапанаваў: «Хочаш, малы княжыч, каб я паказаў табе дзірачку ў цераме, адкуль ноччу дамавічок вылазіць?» — «Хачу, — радасна адказаў Далібор. — А дамавік страшны?» — «Не. Ен падобны на белага катка, што заўсёды круціцца каля кухаркі Маланні, калі яна гаршкі ў печ ставіць». Катка Далібор ведаў — мяккі, пушысты, з прыгожым выгінастым хвастом. Яны пайшлі ў церам, і ў адной са святліц-баковачак Анісім, адсунуўшы ад сцяны стары стол, паказаў дзірку ў дубовай падлозе. «Вось яна. Калі хочаш убачыць дамавічка, сядзь каля яе ціхенъка і не зварухніся — чакай». Доўга пільнаваў дамавічка Далібор, ужо нават вочы пачалі зліпацца. А калі, перад тым як пайсці, апошні раз захацеў глянуць у таемную дзірачку і схіліўся да самай падлогі, вочы ў вочы, твар у твар, нос у нос сутыкнуўся з вялізным старым пацуком. Нейкае імгненне яны анямела глядзелі адзін на аднаго: малы Далібор і пасівелы чырванавокі пацук. Тыя жах і агіда засталіся на ўсё жыццё.

«Так і яна на мяне сёння глянула», — з пакутаю думаў княжыч. Сэрца, здавалася, выкочваеца з грудзей.

Ен устаў, падышоў, наткнуўшыся ў цемры на калыску Руклюса, да акна. Мёртвая нача камянела наўкол. Княжыч як бы растварыўся ў трывожнай ліпучай цішыні.

Самы раз цяпер было б заснудзі пасля хапатлівага цяжкага дня. Днём чалавечая галава, ягоны мозг узбунтаваныя, нібы вада пад ветрам. Ноччу супакойваюцца, і, як зіхоткія яркія каменъчкі на дне спакойнай ракі, чалавеку бачацца сны. Але Далібор не мог заснудзі. Ен стаяў каля цёманага акна. Ен чакаў.

І вось пачулася вельмі ціхае асцярожнае шкрабанне ў дзвёры. Так мог шархацець мяккакрылы начны матылек або вецер, які ўблытаўся ў густую траву. Ды новагародскі княжыч, з палёгкай уздыхнуўшы, узяўшыся за рукаяць мяча, што ўжо вісеў на поясе, бясплушна падкрайаўся да дзвярэй, прыпаў да іх вухам, прыслушайся.

— Хто? — ціхім голасам спытаў нарэшце.

— Вель, — прашалясцела знадворку.

Далібор, амаль не дыхаючы, зняў цяжкую дубовую завалу, выйшаў з нумаса, прыгнуўшыся, пашыбаваў за дружыннікам Велем. Было яшчэ даволі ўсёмяна. Але ўжо пачыналася раніца, бо на самым небасхіле бачыліся ўсё часцей і часцей кароткія яркія промільгі.

Каля спаленай варуцкай брамы княжыча ўжо чакала маўклівая дружына. Капыты ў коней былі абгорнуты кавалкамі палатна і клубкамі моху.

— Войшалк тут? — нягучна спытаў Далібор.

— Тут, — адказалі са змроку.

Адчуваючы, як перасыхае ў горле, ён спытаў яшчэ цішэй:

— А князёўна Рамуне?

— Тут, — адказалі яму.

Вель падвёў княжычу каня. З радасным сэрцам сеў Далібор у сядло. Конь, пазнаўшы гаспадара, засумаваўшы па ім, спрабаваў заржаць. Але Далібор адной рукой нацягнуў повад, а другой ласкова і адначасова строга абшчапіў конскую пашчу. Гарачае паветра з трапятлівых конскіх ноздраў пеканула ў далонь.

Чатырох літоўскіх вояў-дазорцаў, якія ахоўвалі браму, звязалі, заткнулі ім раты і доўгай смалянай бічоўкаю прыкруцілі да святога, абцалаванага нядаўнім пажарам, дуба. Трэба было рабіць усё як мага бяспечней. Асцярожна пайшлі ў едкі ранішні туман коні. І ўсё ж, як ні стараліся, поўнай цішыні не было. Далібараў конь разбудзіў, успароў з гнязда велізарнага глушца. Той залопаў усім сваім пер'ем, ірвануўся крылатым пудкім ценем нізка над зямлём. Коні спалохана захраплі.

— Пайшлі! — крикнуў ваявода Хвал, і ўсе, як адзін чалавек, прышпорылі коней, далі волю конскім нагам. Здавалася, конскі тупат і галасы дружыннікаў далятаюць да самых воблакаў, што чыстым перламутрам зязлі над ўсёмяна зямлём. Адна думка была ў кожнага — толькі ад'ехаць далей ад Варуты, толькі б не села на хвост пагоня.

Кіраваліся ў бок Новагародка. Цяжка даводзілася коням, але іх не шкадавалі. Потым, калі скончыліся гэты шалёны бег, калі расправіць светлыя крылы новы дзень, на лугах сваёй радзімы адпачнеш, здарожаны конь.

Ускочылі на лясістую выспу. Туманам было заліта ўсё ўнізе, як малаком.

— Пагоня, — азірнуўшыся назад, сказаў Вель. Далібор выхапіў з похваў меч. Лязо было ў светлай ранішній расе. «Як там Рамуне? — адразу ж занепакоіўся новагародскі княжыч. — Толькі б не адсталала». Ды ён не ўбачыў юную літоўку. Затое прыкладна за вярсту ад сябе ён

убачыў конную лаву яе супляменнікаў. Яны крычалі, размахвалі мячамі, сякерамі і яркімі паходнямі.

— Не дагоняць. Коні ў іх карузлікі,— упэйнена сказаў Бель.

Праз некаторы час большая частка літоўцаў спынілася. Яны пачалі разварочваць коней. Толькі чалавек трывалаць з вялікай ярасцю працягвалі пагоню. Гэта быў гарачы Эдзівід і ягоныя сябрукі. Эдзівід пакляўся, што памрэ, але верне назад Рамуне. Ен, шалеючы, біў каня і крычаў:

— Войшалк! Палахлівы Міндоўгаў сын! Спыніся! Я хачу, каб ты паспытаў, які салодкі мой меч!

Тут і там выглядваў Далібор Войшалка з Рамуне і пакуль што не знаходзіў. Цяжка было на поўным лёце каня ў густым кустоўі разгледзець чалавечы твар. Мокрыя галіны лупцавалі, шлёгалі па твары, і ён, як усе, імчаўся, заплюшчыўшы вочы, бо можна было вярнуцца ў Новагародак бязвокім.

Нарэшце вырваліся на травяністую пустку, якая была ўсцяж засыпана слізкім ад расы, дробнымі камяніямі. Конскія капыты зашчоўкалі па гэтых камяніях. І тут адзін з коней грузна спатыкнуўся, падламаўшы нагу. Светлавалосы хударлявы вершнік цераз галаву кульнуўся з яго.

— Рамуне! — закрычаў Далібор.

Сэрцам ён адчуў, здагадаўся, што гэта з ёй здарылася бяды. Ен прытрымаў, развярнуў свайго каня, памчаўся да яе. І ўбачыў Войшалка. Варуцкі княжыч ужо саскочыў на зямлю, трymаў сястру на руках. Вочы ў яе былі заплюшчаны. З цяжкасцю яна расплюшчыла, разляпіла іх, убачыла брата з Даліборам і вінавата ўсміхнулася.

— Дзе мой конь? — спытала яна.

Конь ляжаў побач. Пачуўшы голас гаспадыні, жалобна заржаў, спрабаваў узніцца, але не змог.

— Адбегаўся, — сказаў Войшалк.

На вачах у Рамуне нагарнуліся слёзы. Але яна, пасаромеўшыся Далібора, змахнула іх кулачком.

Пагоня тым часам наблізілася. Ужо быў відзён заліты гневам і потам твар Эдзівіда. Новагародскія дружыннікі, прамчаўшыся з падсотні сажняў, зауважылі, што Далібор і Войшалк з Рамуне адсталі, і пачалі разварочваць коней.

— Войшалк! — як тур, крышыў на сваім шляху кустоўе, крычаў Эдзівід. — Пакаштуй майго салодкага мяча!

Твар у Войшалка перасмыкнуўся, пацымнеў ад гневу. Ен быў не з тых людзей, што прапускаюць міма вушэй знявагу. Як воласу

перагарэць, ускочыў ён у сядло, пакінуўшы Рамуне з Даліборам.

— А ў мяне горкі меч! — закрычаў ён. — Хто мяне шукае?! Я — Міndoўгавіч! Хто хоча ўбачыць, якога колеру мая кроў?

Яны сутыкнуліся, сышліся грудзі ў грудзі на сыпкім рыжым пяску, з якога тырачуў сівы ад расы бадыльняк. Эдзівід кінуў свайго каня насустрach праціўніку, люта рассек паветра шырокім мячом. Войшалк сустрэў яго ўдарам сякеры і адразу ж ледзь не вывернуў, ледзь не выбіў з рукі меч.

— Хочаш маю сястру ў наложніцы?! Вазьмі! — зноў ударыўшы сякеры, закрычаў Войшалк. — Але спачатку пакажы тое, што мужчына беражэ больш за ўсё і чым адмыкае жанчыну! Кажуць, што ў цябе дужа маленькі той ключ! Пакажы свой ключык, Эдзівід!

Варуцкі княжыч здзекліва зарагатаў. Эдзівід аж сшалеў ад такой чорнай абрэзы, сек і сек мячом.

Месца паядынку-двубою ўжо абкружылі новагараджане і літоўцы, гарачліва сціскаючи зброю, каб пры першай магчымасці самім рынуцца ў сечу. Але старадаўні звычай патрабаваў стаяць збоку і чакаць, пакуль сякуцца між сабой вожы³³. У каго першага свісне з раны кроў, той прайграў. Ну і, вядома, прайграў той, у каго хрусле, як арэх, чэррап і душа адляціца з мёртвага цела ў завоблачную нябесную дзяржаву.

Далібор, падтырмліваючы Рамуне, дапамагаў ёй сесці на свайго каня. Замілавана глядзеў на яе і краем вока сачыў за паядынкам. Рамуне неадрыўна пазірала на брата. Можна было па яе вачах, стоячы спіной да байцоў, здагадацца, як ідзе паядынак. Вочы цымелі, рабіліся зусім чорныя — значыць, адступаў пад ударамі Эдзівіда Войшалк. Святлінка ўспыхвала ў вачах — значыць, брат цясніў ворага.

Нарэшце Войшалк магутным ударам аглушыў, выбіў Эдзівіда з сядла. Той, матлянуўшы рукамі, тоцнуўся ў пясок, узараны конскімі капытамі. Аж, здалося, каменъчыкі запішчалі пад Эдзівідам.

Новагараджане і Войшалк з Рамуне адразу ж пусціліся ў дарогу. Літоўцы саскочылі з коней, укленчылі каля Эдзівіда. Калі ён і дыхаў, то на адну няпоўную наздрину.

— А я думала, княжыч, што ты здрадзіў Міndoўту, майму бацьку, і за Даўспрункам, як хвост, павалокся, — сказала Рамуне, хітравата пазіраючы на Далібора. Яна ехала на ягоным кані, Далібору ж аддаў каня Найдзён. Сам халоп, трymаючыся за стрэмя гаспадара, бег трушком побач. Гарошыны поту скочваліся са шчок, нават з вушэй.

³³ Вож — правадыр, важак.

Але не шкадуюць людзей, народжаных на рваным рыззі і пад саламянай страхою, тыя, што ядуць свой хлеб зямны на золаце і на срэбры.

— Новагародак — саюznіk Mіndoўta, а не яго ворагаў,— з урачыстасцю і важнасцю ў голасе прамовіў Dalіbor. — Як жа я мог пайсці супраць Новагародка? Kunіgas Mіndoўt (i Новагародак гэта ведае) лепшы, вартнейшы чалавек на Lітве.

Рамуне, відно па-усяму, было прыемна слухаць такія словы. Шчокі ў яе заружковіліся, як прыхоплены сонцам летні яблычак. Яна ўжо з большай прыхільнасцю пазірала на Dalіbora. Чорна-зялёныя вочы святелі. А knяжыч, рассмеліўшыся, казаў далей:

— Даўспрунк, вядома, куніgas таксама не без галавы. Але ў адным ён дужа прайграе Mіndoўtu.

— У чым? — хуценька павярнула галоўку, як птушка з гнязда, Рамуне. Нездарма мудрацы кажуць, што доўгавалосыя дочки Евы, дзе б яны ні нарадзіліся, на Lітве ці на Русі, хочуць ведаць усё і больш за ўсіх, нават больш за бoga-тварца.

— У яго няма такой прыгожай дачкі,— адказаў Dalіbor.

Рамуне весела засміялася і яшчэ больш, мяркуючы па іскрыстых вачах, упадабала новагароджаніна.

Ехалі, не спыняючыся, цэлы дзень. Ды колыкі таго восеніскага дня — жменька. Цурболіў ціхі дожджык. Хмары плылі над лясамі, як шэры бясконцы дым. Здавалася, далёка адсюль бушуюць нябесныя пажары, і ўвесь прысақ, усю сажу прыганяе вецер у Panяmonne. Перад самым вечарам прарэзалася ў небе пранізліва блакітная шчыліна. Растайнае летніе цяплю было ў ёй. Dalіbor бачыў, як уважліва і ўсхвалявана глядзіць Рамуне на гэту жывую яркую палоску. I сам глядзеў туды.

Перанаачавалі ў лесе, а на золку зноў рушылі ў дарогу. Перад тым як ехаць на новагародскі дзядзінец, Dalіbor завярнуў на Цёмную гару. З Рамуне і Войшалкам пайшоў да святога дуба.

Валасач сядзеў усё на тым жа месцы, пад лёгкай паветкай, што тулялася да дубовага камля. Цяпельца міргала, круцілася клубком каля ягоных ног. Вяшчун, неадрыгнна пазіраючы на ружовыя пляёсткі полымя, ламаў на дробныя кавалачкі сухое сучча, карміў агонь. Вочы былі шчаслівія.

— Ты хлус, ілгун, — пагрозліва сказаў Dalіbor. — Калелая цябе бярэ, вось ты і лезеш да агню. Навошта схлусіў пра Mіndoўtu? Навошта кляўся, што мы з ім адзінакроўнікі? Адказвай, пёс.

Валасач спакойна ўзняў вочы, усміхнуўся Рамуне і Войшалку, прамовіў, як заўсёды, з нейкаю загадкаю.

— Людзі зменлівія, як воблакі. Ты быў у Варуце?

— Быў,— не сцішваў гневу Далібор. — Навошта хлусіў?

Адказвай.

— Хацеў, каб ты сустрэўся з Міндоўгам, бо роўны роўнага шукае. Хацеў і хачу, каб не высеклі тэўтонскай сякераю і татарскай шабляю нашы карані. Хачу, каб Новагародак і Літва звязаліся ў адзін вузел, які нікому ніколі не развязаць. Толькі так удалее наш род і дзеци-млекасосцы будуць карміцца матчыным малаком, а не дымам і попелам. Хіба ты не хочаш гэтага ж самага, княжыч?

Вяшчун, як хітрага рыбіна, выслізваў з рук, а сваімі словамі, бліскамі апантаныхіх вачэй браў праста за сэрца.

— Зямлю еў... Кляўся, — ужо больш памякчэлым голасам гаварыў Далібор.

— Калі я ем зерне і ягадзіну, якія вырастоюць з зямлі, чаму я не магу з'есці жменьку самой зямлі? — усміхнуўся Валасач. — Усё было зямлёй, і ўсё зноў стане зямлёю. Ты кажаш, княжыч, што я нахлусіў табе пра Міндоўга. Ну што ж, хай карае мяне ва гэта Пярун. Але здаецца мне, што ты можаш стаць родзічам слайнага кунігаса.

Пры апошніх сваіх словаах вяшчун уважліва паглядзеў на Рамуне. Літоўская князёўна не ўсё зразумела з таго, аб чым ён казаў, і запытальна зірнула на Далібара. Той раптам засміяўся.

— Зноў хлусіш. Пэўна, не можа твой язык і дня паляжаць за зубамі без хлусні.

Але адчувалася, што ён задаволены.

— Раскажу я вам, маладзёны, пра старца Кукшу, які да мяне сядзеў пад гэтым дубам, — жывавым голасам пачаў Валасач. — Вялікай мудрасці быў чалавек. І ўсё зрабіў, што дастаслаўнаму мужу трэба зрабіць на сваім зямным вяку. Нарадзіў сына, пасадзіў дрэва, збудаваў дом, перапісаў на пергамен книгу. Заставалася забіць змяю. Пайшоў Кукша туды, дзе змеі водзяцца. У камяні, у пясок съпучы. Адшукаў нару змяіную, адшукаў змяю. Узяў у руکі вялізную булыгу, каб распляскаць змяі-гадзоцы галаву. І не змог. Зразумеў, узніўшы булыгу, што кожнаму жывому стварэнню дадзена небам жыццё, і толькі неба, толькі Пярун, уладар нябесны, можа ўзяць гэта жыццё. Задумаўся Кукша, глубока задумаўся і сеў пад святым зялёным дубам, каб да скону жыцця зямнога бясконцую думу думаць. І ведаеце, як ён памёр?

Усе маўчалі, слухалі:

— Варыў у пушчы святы мёд, пітво Перуну рыхтаваў. Шмат кадоўбычыкаў ліповых нарабіў, рассставіў іх на паляне пад сонцам. А лікам дванаццаць было тых кадоўбычыкаў. Сам жа пайшоў да катла, у

якім мёд кіпей, памешваў мёд апалонікам дубовым. Зварылася пітво, і разліў яго Кукша ў кадоўчыкі. Перад тым жа як Перуну ахвяру-трэбу прыносіць, ліць мёд на залатыя яго вусы, вырашты сам пакаштаваць. Глынуў з кожнага кадоўчыка па кроплі. І памёр. Ведаеце, чаму памёр стары Кукша? У кожны кадоўчык запаўзло якраз перад тым, як ён мёд разліваў, па гадзюцы. Звярнуўся клубком і грэліся на сонцы. Зрокам слабы быў Кукша, не разгледзеў. Вось і ўвесь мой сказ, маладзёны. Пашкадаваў Кукша змяю, і змяя ж яго забіла.

— Трэба было б цягнудь цябে, Валасач, у вір з каменем на шыі,— сказаў на развітанне Далібор, — але я гэта яшчэ паспею зрабіць.

— Як жа я ўбачу цябе ў княжай шапцы? — засмяяўся вяшчун. — Спачатку стань князем, а потым ужо можна і ў вір мяне валачы.

VI

Калі памаладзіў зямлю першы сняжок, прыбег у Новагародак Міндоўт са сваёй дружынаю. У крыві прыбег, у вялікім адчаі. Князь Ізяславу Васількавіч урачыста сустрэў кунігаса. Білі бубны, спявалі трубы. Залататканы кілім разаслалі надворныя халопы перад уваходам у княжы церам.

Ізяслава разам з княгініяй Мар'яй, разам з Даліборам, Някрасам, Войшалкам і Рамуне стаяў на высокім ганку церама, дзе балясы былі выразаны-вытачаны з дубовых сукоў у выглядзе пераплещеных чалавечых рук. Ізяслава хваляваўся. Калі Міндоўт рашуча ступіў нагою на кілім (пацёртая скураныя боты былі ў балотным брудзе), новагародскі князь пайшоў яму насustrач, усміхаючыся, шырокая раскрыліўшы руکі для абдымкаў. Яны сустрэліся якраз на самай сярэдзіне кіліма, там, дзе была выткана рагатая турава галава, моцна абняліся. Абодва знялі шапкі, і халодны вецер гуляў валасамі — русымі ў Ізяслава, цёмнымі, нават чорнымі, у Міндоўта.

— Вітаю слайнага кунігаса Літвы, — звонкім, каб усе чулі, голасам сказаў Ізяслава, хоць Міндоўт быў пакуль што толькі варуцкім кунігасам, ды і Варута належала ў гэты самы час Даўспрунку з сынамі.

— Вітаю слайнага новагародскага князя, вітаю магутны Новагародак, — прамовіў у сваю чаргу Міндоўт.

Як вядзеца спрадвеку, госць паднёс гаспадару свае дарункі. Асабліва спадабаліся ўсім залатыя і срэбныя літоўскія аздобы, якія кунігасавы слугі з паклонам уручылі княгіні Мар'i. Мноства на дзіве прыгожых фібул, бляшак, званочкаў, нейкіх лісцікаў, і ўсе лёгкія, зіхоткія і шумлівія. Любяць прыгажуні-літоўкі насіць на сабе такое. Павернецца, крутнецца літоўка, і зашуміць, зазвініць на ёй уся гэта

прыгажосць, і здаецца, не жанчына стаіць перад табой, а раскашуецца пад вясновым ветрам аблітая срэбным дажджом бяроза.

І ўсё ж дарункі былі, калі параўноўваць з мінулымі, зусім нядаунімі сонцеваротамі, беднаватыя. Усе бачылі гэта. Сам Міндоўг страшэнна перажываў, сказаў Ізяславу:

— Прабач, брат мой новагародскі, што з пустымі рукамі прыйшоў я да цябе. Але клянуся Пяркунасам: вазьму Літву, пакараю сваіх ворагаў, і маё багацце будзе тваім, і мой хлеб будзе тваім хлебам.

Супала так, што пасля кунігасавых слоў у вакольным горадзе ў храме Барыса і Глеба ўдарылі ў звон. Святы айцец Анісім, які таксама прысутнічаў пры сустрэчы, незадаволена зморшчыўся. Атрымлівалася, што Хрыстос, адзіны і ўсемагутны, вітаў Пяркунаса, вітаў, як роўнага сабе. Званару ж было строга загадана не спяшыцца і не спазняцца, а біць у звон дакладна тады, калі будзе гаварыць новагародскі князь-хрысціянін. «Пачакай, — з гневам падумаў святы айцец, — накладу заўтра ж на разяваку эпітэмію, і трыццаць дзён і начэй будзеш стаяць на пакаяннай малітве».

Пасля новагародскіх князя і княгіні Міндоўг з вялікім хваляваннем прывітаў сваіх дзяцей, Войшалка і Рамуне, а таксама Далібора і Някраса.

— Жывыя, — абняўшы дзяцей, сказаў кунігас. — Добра, што вы жывыя. Ідзіце хутчэй да маці сваёй, бо вочы з-за вас выплакала.

Тыя адразу ж пабеглі да маці, што з малаеткамі Руклюсам і Рупінасам, з чэлядзю, з дзейкай-векавухай Варварай, прывезенай з Цверы, чакала ў абозе, які прыпыніўся на торжышчы ў вакольным горадзе. Князевы дзецы, што б пра іх ні казалі агаворшчыкі або зайдзроснікі, у большасці сваёй таксама любяць мацярок, бо матчыну душу ні за срэбра, ні за футры сабаліныя не купіш. Кожнаму чалавеку самім небам дaeцца такая душа-зорка, як толькі народзіцца ён.

Някрас, дужа ссумаваўшыся па старэйшым браце, накінуўся з роспытамі.

— Ну як, шмат цікавага ўбачыў? У літоўскай пушчы начаваў?

Вочы ў яго аж гарэлі.

— Убачыў шмат чаго, — усміхнуўся Някрасу Даібор. — І ў пушчы быў, і ў Варуце, і на ловах. Ды што там ловы? Я, братка ты мой, чалавека ў сечы забіў.

— Чалавека? — Някрас аж адступіў крок назад.

— Чалавека. Літоўца. Каб не я яго, дык ён мне б галаву мачугай раструшчыў. Мячом я, як Костка вучыў, секануў.

Някрас з найвялікшай павагаю і захапленнем глядзеў на брата.

Пакуль ён тут, у Новагародку, завостранай трысняговай палачкай-калямам, якую прывезлі з Візантыі, выводзіў пад наглядам святога айца Анісіма літары-казюркі на пергамене, старэйшы брат вастрыў меч аб чужбы шыі, бачыў такое, што можа ўбачыць толькі мужчынскае вока.

Далібор жа, заўважыўшы няспечны, нейкі галодны бліск у братавых вачах, раптам зразумеў, якім дарослым зрабіўся за гэтых дні і ночы сам і якім зялёным дзіцянём застаўся брат. Гэта і ўзрадавала яго, і засмуціла. Ен стаў воем, ён забіў уласнай рукою ворага, на ім — жывая чалавечая кроў. Дзеля гэтага і нараджаюцца на свет князі. Караць, заваёваць, ахоўваць — вось княжы хлеб. Але, першы і, пэўна ж, не апошні раз забіўшы чалавека, ён, Далібор, пасягнуў на божы запавет, у якім сказана: «Не ўбій». Колькі суровасці ў дарослым жыцці! Колькі болю і страт! А Някрас, малодшы, прыгожанькі, як дзячыни, брат ляціць на злом галавы ў гэта зманлівае і прывабнае, быццам павуціна, жыццё, каб хутчэй ублытаць у яго свае крылы. І ў той жа самы час застаецца горкім дзіцянём. Яму б яшчэ ў жмуркі гуляць, прывязваць зялёных жаб да хвастоў церамных кошак. Вось і зараз, трохі астыўшы ад радаснай сустрэчы з братам, прапанаваў: «Пабеглі, пакатаемся з вала. Там дужа слізкая трава вырасла».

Далібор адчуваў, як пасталеў за апошні час. Ужо зусім не хацелася гуляць з Някрасам. Той дужа пакрыўдзіўся, калі старэйшы брат не захацеў бегчы разам з ім на вал, каб коўзацца па слізкай траве, але што паробіш. Пасля дарогі доўга спаў Далібор і, нарэшце прачнуўшыся, яшчэ раз канчаткова зразумеў свою даросласць, калі пачуў, як маці гаворыць некаму пра яго: «Стаміўся. Спіць, як каваль».

Прачнуўшыся, ён адразу ж успомніў Рамуне, мяккую ўсмешку, светлыя валасы, незвычайнія чорна-зялёныя вочы. Ен зразумеў, што пакахаў прыгожую юную літоўку, і сэрца захлынулася ў халодным і адначасна салодкім суме: «А ці пакахае мяне яна? Ці спадабаюся я ёй?» Гэта было так важна ведаць, прычым ведаць неадкладна, зараз жа, бо кожны мужчына два разы нараджаецца на свет. Першы раз — для Бога і для сябе, другі раз — для жанчыны. Далібор хацеў паклікаць халопа Найдзёна, каб той занёс у вакольны горад і перадаў Рамуне сіняга шкла бранзалет. Ен чуў і ведаў, што мужчына павінен рабіць падарункі, а жанчына павінна з удзячнасцю іх прымаць. Але, падумаўшы, княжыг вырашыў такую важную і далікатную справу даручыць дружынніку Велю, свайму аднагодку, з якім вельмі сышоўся ў час паходу ў Варуту.

Бель зразумеў Далібора з паўслова.

Ен узяў бранзалет, любуючыся, пакруціў у руках, прыклаў да вока, каб паглядзець праз яго на сонца, нарэшце схаваў запазуху і сказаў:

— Я таксама насіў падарункі ў вакольны горад. І бранзалет насіў, толькі бяднейшы, чым твой.

— Каму ж ты насіў? — зацікавіўся Далібор.

— Жыве там Лукера, дачка залатара Івана.

— Тая, што да вешчуна на Цёмную гару ходзіць?

— Яна, — здзіўлена адказаў Вель. — Адкуль табе, княжыч, вядома такое?

— Ужо ж вядома, — задаволена прамовіў Далібор, убачыўшы разгубленасць на твары ў дружынніка. — Нясі бранзалет, аддай і скажы, што новагародскі княжыч прыслал. І абавязкова запомні, што яна пры гэтым скажа або як гляне.

— У яе брат злосны. Нездарма ж яго воем шалёнym завуць, — пачухаў патыліцу Вель.

— А ты зрабі так, каб Войшалк не ўбачыў.

— Зраблю, княжыч, і ніводная пчала і муха не даведаюцца.

Увечары князь Ізяслав, правёўшы перамовы з Міндоўгам, выпіўшы з ім мёд і развітаўшыся да заўтрашняга дня, пад вялікім сакрэтам склікаў проста ў сваёй апачывальні самых блізкіх людзей, правераных часам на вернасць яму, князю, думцаў³⁴. Прыйшли ваявода Хвал, святы айцец Анісім, тысяцкі Раданег, пасаднік Ізот, баяры, купцы і залатары з вакольнага горада, і сярод іх такія вятышыя і багатыя срэбрам, як Сарока, Іван, Тугажыл.

Густа гарэлі свечкі, устаўленыя ў запоўненыя тлушчам кубачкі, якія нагадвалі сабой дзвіносныя срэбныя кветкі. Райская птушка Сірын з жаночай галавой была вышыта залатым танюсенькім дротам на велізарным рамейскім дыване, што вісеў над князевым ложам. Ізяслав быў апрануты ў лёгкую зялёную кашулю з адамашкую. Рукавы ў кашулі на запясцях скоплены буйнымі бліскучымі запінкамі-жамчужынамі.

Думцы селі паўкругам на перасоўныя дубовыя лавачкі, па чалавеку на лавачку. Чаляднікі ўнеслі ў гліняных цёмных брацінах квас, у якім плавалі кавалачкі лёду, светлае піва.

— Свайго сына, княжыча новагародскага Глеба, я таксама запрасіў сюды, — сказаў думцам Ізяслав. Далібор устаў і, як вучыў Костка, пакланіўся ўсім.

— Гэта не чужы прыхадзяка, а свой новагародскі княжыч, —

³⁴ Думец — дарадчык, радца.

паважна прамовіў, трасучы сівой калматай барадою, баярын Тугажыл. — Няхай глядзіць, слухае і розуму набіраеца.

— Баяры і купцы, чадзь старая і мной любімая, — пачаў Ізяслай,— трэба нам парадзіцца, мудрасць і развагу сваю ўзяўшы ў дапамогу. Усе вы ведаецце, што ў Новагародак завітаў і ўжо атрымаў нашу вялікую ласку і пашаноту высокамаентны госьць.

— А я, едучы з Турыйска, сёння ваўка ўбачыў,— не дужа пачціва ўставіў сваё слова залатар Іван, — воўк, дык воўк. Аж успомніў дзедаўскую прыкмету — убачыш ваўка, будзе на парозе госьць. Прыехаў у Новагародак, а тут ужо Міндоўг з дружынаю.

Ізяслай незадаволена зірнуў на залатара, а той хоць бы вусам варухнуў. Ведае, што за ім сіла, срэбра і золата. Новагародскія ж залатары-купцы аж у Рым і Брэмэн свой тавар возяць. Іхняе Нёманскæ сто³⁵ ў Полацку і ў Ноўгарадзе між мясцовых купцоў-багацяў вялікую падтрымку мае.

— Як будзем наконт Міндоўга рашаць, наконт яго сямейцаў і дружыны? — нахмурыйшыся, спытаў Ізяслай.

— А што ваявода Хвал скажа? Ен жа быў у Літве, — пачуліся галасы.

Ваявода Хвал, разгладзіўшы вусы, што зіхцелі медна-жоўтым бліскам, сказаў:

— Вялікая фуртавіна³⁶ ў Літве. Рэжуцца між сабой кунігасы. Вось нават і Міндоўга выгналі з Варуты. Але ён моцны. У яго дружына, якіх я мала бачыў, хоць, як вядома вам, шмат дзе ваяваў.

— Калі выгналі з Варуты, няхай ідзе на самакорм'е і жыве, як смерд, сваёй працаю, — кпліва прамовіў Тугажыл.

Але з ганарлівым баярынам ніхто не пагадзіўся. Усе разумелі, што за Міндоўгам стаіць сіла, і патрэбна гэту сілу выкарыстаць з разумам. Не парокам-таранам павінна біць яна ў новагародскую браму, а стралой, пушчанай з магутнага лука, ляцець туды, адкуль ворагі пагражаютъ Новагародку. Літоўскі меч трэба ўкладці ў новагародскія похвы.

— Думаю я, што з Міндоўгам і яго дружынаю нам неабходна заключыць рад³⁷, — сказаў баярын Сарока. — Мы дапаможам яму вярнуць сталец у Варуце і ўсёй Літве, ён разам з намі стане на Нёмане супраць татараў і лацінян.

— Міндоўг — паганец, — запярэчыў айцец Анісім. — Дзе і калі

³⁵ Сто — купецкія арганізацыі, якія існавалі ў старадаўніх Усходніх славянскіх гарадах.

³⁶ Фуртавіна — не пагадзізь, бура.

³⁷ Рад — дагавор, умова.

хто бачыў, каб хрысціянская дзяржава, улюбёная Хрыстом-богам, садзілася, як з роўняй, за адзін стол з паганцамі? Яны адразу ж здрадзяць, бо жывуць, як звяры.

— Няпраўду кажаш, святы айцец, — міжволі вырвалася ў Далібора. — Паганцы такія ж самыя людзі, як і мы. Быў я ў Варуце, доўгі час жыў побач з імі. Яны не бязбожныя людзі, бо маюць сваіх багоў, якім з ахвотаю пакланяюцца. Толькі звяры не маюць багоў.

— Сын мой, — холадна прамовіў Анісім, — паганцы — ворагі роду чалавечага. Няўжо ты гэтага не ведаеш?

Але Далібора няпроста было збіць з тропу. Ен, калі адчуваў сваю праўду, мог казаць рэзкія, нават злыя слова.

— Не бачыў я на іхніх тварах звярынага поту, — вёў сваё княжыч. — Бачыў пот чалавечы і слёзы чалавечыя бачыў. Яны дзяцей сваіх берагуць і шкадуюць, як і мы, хрысціяне. І плачуць над дзецьмі сваімі, калі кладуць іхнія мёртвыя маленъкія цэльцы на памінальнае вогнішча.

— На вогнішча! — усклікнуў Анісім. — Не ў зямлю! Бо не вераць ва ўваскрэсенне з мёртвых.

Усе з вялікай цікавасцю сачылі за слоўным паядышкам іерэя і маладога княжыча. Князь Ізяславу хмыкаў у вусы, хмурыўся, але пакуль што маўчай. Апошнімі днімі хмурнасць гэта рэдка сыходзіла з ягонага твару.

— Варуцкая княгіня Ганна-Паята, дачка цверскага князя, праваслаўная, як і ўсе мы, — цвёрдым голасам казаў Далібор. — І сын яе Войшалк праваслаўны. Ды і сам Міндоўг, калі трэба для яго народа, трэба для Літвы, прыме веру хрысціянскую ад Усходу, гэта значыць нашу веру.

— Мудрыя слова гаворыш, княжыч, — аж ускочыў са свайго месца Сарока. — Давайце дамовімся так: рад з Міндоўгам мы возьмем толькі тады, калі ён паклоніцца Хрысту, зробіцца хрысціянінам, як яго жонка і сын.

— Хутчэй дуб лясны паверыць у святую тройцу, чым варуцкі кунігас, — крыва ўсміхнуўся Тугажыл.

Але баярын з самага нараджэння свайго быў буркатлівы, як паднябесны гром. Брэты яго яшчэ ў малалецтве добра карысталіся гэтай слабіною — калі нешта было загадана зрабіць усім чатыром, яны, загадзя дамовіўшыся, злавалі Тугажыла. Баярын, раззлаваўшыся, соп, шалёна стрыг вачамі, бубніў сабе пад нос і адзін рабіў усю тую работу, якую павінны былі адолець чацвёра.

Назаўтра паслалі ганцоў да Міндоўга з прапановаю князя Ізяслава і ўсіх думцаў паслужыць сваім мячом Новагародку. Княства

за гэта брала літоўскую дружыну і кунігаса з сямейцамі і чэляддзю на кармленне, плаціла вялікае срэбра. І яшчэ было сказана ў радзе: што здабудзе, заваюе Міндоўт мячом сваім ярасным, тая зямля і той народ пераходзяць пад яго руку. За гэта ж кунігас і найбліжэйшыя да кунігаса баяры павінны прыняць праваслаўную веру, паклясціся на святым крыжы ў вернасці Новагародку.

Ганцоў узначаліў Далібор. Ен перадаў Міндоўту пергамен з віслымі пячаткамі князя Ізяслава Новагародскага і епіскапа Анісіма, папярэдне зачытаўшы гэты пергамен. Міндоўт разам з Войшалкам, Казлейкам і баярамі ўважліва выслушаў, задумаўся.

— Няхай Новагародак дасць мне тры дні. Я павінен парайца са сваімі багамі,— сказаў нарашце кунігас.

Баяры яго, Войшалк і Казлейка, кіўнулі галовамі.

— Мы будзем чакаць тры дні,— згадзіўся Далібор.

Ен не сумняваўся, што кунігас адразу ж пашле верных людзей да Крыве-Крывейты. Цікава, што скажа вярхоўны жрэц? Пэўна ж, забароніць адыходзіць ад веры дзядоў-прадзедаў, ад Пяркунаса. Але ж нявыкрутка схапіла Міндоўта за самы кадык. Даўспрунк з сынамі сядзіць у Варуце, ваюе ўсю Літву, прымерваецца да Новагародка і Менска. У Жамойці Трайнат, красамоўца і місцюк³⁸, падначаліў сабе ўсіх. У прускіх весях і гарадах рукі і ногі чалавечыя псы па вуліцах цягаюць. Жалезным чаравікам наступіў Ордэн на грудзі прусам.

Як ні раскінь галаю, толькі адна дарога ў Міндоўта — да Новагародка, калі хоча застацца кунігасам, а не пасвіць коней або ўздзіраць саю зямлю.

Выконваючы такое важнае, такое адказнае даручэнне, Далібор ні на міг не забываў пра Рамуне. Дзе яна? Што з ёю? Шмат аддаў бы княжыч, каб толькі ўбачыць гарачыя чорна-зялёныя вочы.

У вакольным горадзе твар у твар ён сутыкнуўся з Велем. Той, як заўсёды вясёлы, шыбаваў некуды, асцярожна, нібы дзіця, несучы ў руках ладную карчагу. Вядома ж, у карчазе была не вада.

— Дзе бранзалет? — схапіў яго за рукаў Далібор.

— Які бранзалет? — здзівіўся спачатку Вель, але, адразу ж усё змікіціўшы, бадзёра адказаў:

— У самыя рукі аддаў.

— Каму? — не адступаў Далібор.

— Вядома, каму — літоўскай князёуне. Ого-го, якая яна прыгажуня. Праўду кажуць: золата і ў попеле відно.

— Ты яе бачыў?

³⁸ Місцюк — ілгун, хітрец.

Голос у Далібора нецярпліва ўздрыгнуў.

— Як жа я аддаў бы ёй бранзалет, калі б не пабачыўся з ёю? —
як на малога, зірнуй на княжыча Вель.

— І што яна сказала?

— Што сказала?

У гэты самы час нейкая пякучая восенская муха, пэўна, апошняя з сёлетніх мух, джыганула Велю ніжэй калена. А можа, і не муха кусанула, а іншы верад напаў. Дружыннік нагнуўся, ляпніў рукою па назе, і рагтам ў яго з-за пазухі выпаў сіні бранзалет, Далібораў бранзалет, і закруціўся каля ног, пакуль ціхмяна не лёг на пясок. Вель і княжыч, разявіўшы раты, глядзелі на яго.

— Што гэта? — спытаў нарэшце Далібор.

— Гэта?

Вель паціснуў плячыма.

— Здаеща, бранзалет.

— Даўк ты ж яго аддаў Рамуне.

— Аддаў?

Вель на міг задумаўся, потым пляснуў рукамі.

— Вот галава! Я ж яго нясу аддаваць.

І ён, паставіўшы на зямлю карчагу з мёдам, хацеў падняць бранзалет.

— Не ўжо, брат. Я сам, — наступіў яму нагою на руку Далібор.

Але Вель борзда скапіў бранзалет, не забыўся скапіць карчагу і, сказаўшы: «Будзь здароў, княжыч, дзякую, што з душой мяне пусціў, бранзалет я сам аддам», — прыпусціў па вуліцы. Далібор разгублена глядзеў услед. Толькі паспей падумаць: «Ну і блудзень».

Вель праста ад княжыча накіраваўся да сядзібы баярьна Сарокі, дзе, як ён выведаў, прыпынілася княгіня Ганна-Паята разам з Рамуне і малалеткамі Руклюсам і Рупінасам. Войшалк жа трymаўся Міndoўта. Кунігас пакуль што стаяў у шатрах каля новагародскага тыну. Ен ведаў вырак³⁹ князя Ізяслава і думцаў: толькі дасць згоду асяніць сябе хрысціянскім крыжам і служыць Новагародку, адразу ўпусцяць яго з дружынаю на дзядзінец.

Адважна шыбаваў Вель да літоўскай княгіні, дзе меркаваў, улучыўшы міг, аддаць Рамуне бранзалет. Але дарогу перагарадзіў высокі светлавалосы ахойнік у лісінай шапцы і накідцы з мядзведжай шкуры, якая не зашпільвалася ні фібуламі, ні гузікамі, а мацавалася да скуронога раменъчыка, што ахопліваў моцную загарэлую шию. Гэта быў Гінтас, той самы, які яшчэ нядаўна «зязюляю» сядзей на

³⁹ Вырак — рапшэнне, прысуд.

дрэвах і папярэджваў горад Варуту аб небяспецы. У руцэ ён трymаў сякеру.

— Куды і да каго ідзеш? — паклаў Гінтас цяжкую далонь на плячо Велю.

— Іду да княгіні Ганны-Паяты, — весела адказаў дружыннік.

— Хто ты, каб ісці да княгіні?

— Я? — здзвіўся Вель. — Як бачыш, новагараджанін. Дружыннік княжыча Далібора.

— Навошта ідзеш да княгіні?

— Лекі ёй нясу, — ращуча склусіў Вель. — Вось у гэтай карчазе знаходзяцца лекі, якія дадуць палёгку княгінінам нагам. У тваёй княгіні ногі дужа балаць. Хіба ты не ведаеш пра такое?

Гінтас узяў карчагу, пакруціў у руках, панюхаў.

— Даў гэта ж мёд. П'яны мёд, — сказаў ён нарэшце, падазрон азираючы Веля, і пачаў гнаць дружынніка з двара. Але той заўпартіўся, выхапіў меч, і скрыжаваліся літоўская сякера з новагарадскім мячом. На валтузню і шум выглянула з баярскай сядзібы Рамуне. Вель пазнаў яе, закрыгчай:

— Князёұна! Што робяць твае людзі? Я прыйшоў да цябе з вітаннем ад новагарадскага княжыча Далібора, а мяне не пускаюць і ў дадатак хочуць выпусціць з мяне кроў.

— Ты прыйшоў ад княжыча? — уся ўспыхнула Рамуне. — Гінтас, прапусці яго.

— Але ён толькі што казаў, быццам прынёс лекі для княгіні Ганны-Паяты, — у нерашучасці зморшчыў лоб, замуляўся Гінтас.

— Пратусці! — тупнула ножкай князёұна.

— Павесь сякёру на крук, — лагодна паляпай літоўскага асілка па плячы Вель і, пакланіўшыся Рамуне, дастаў з-за пазухі прыгожы бранзалет.

— Гэта табе, князёұна, ад нашага княжыча. Упадабаў ён цябе і шле свой дарунак. Казаў, каб прыняла з чыстым сэрцам. І яшчэ казаў і прасіў, каб не хавалася ад яго, бо агнявіца-ліхаманка навалілася на маладое цела ад кахання вялікага.

Калі б княжыч Далібор пачаў гэтыя слова, асабліва пра агнявіцу, ён бы дужа здзвіўся, а магчыма б, і даў языковатаму дружынніку добрага кухтала. Але такі быў Вель. Там, дзе казалі адно слова, ён казаў два, а там, дзе зрывалі дзве кветкі, зрывалі трох.

— На тваім месцы, светлая князёұна, я загадаў бы зарэзаць бычка, варыць юху і гарохавае сочыва. А таксама нацадзіць піва і паставіць на стол добрыя чаркі.

— Гэты бранзалет ад княжыча? — любуючыся прыгожай

аздобаю, прымерваючы яе да светласкурай рукі, перапытала Рамуне.
— Але чаму ж сам княжыч не прынёс яго?

І ўважліва паглядзела на Вель.

— Княжыч прынясе срэбны і залаты бранзалет, — лоўка вывернуўся той. — Шкляны ж ён загадаў занесці мне, свайму вернаму дружынніку.

— Не вазьму, — уздыхнула Рамуне.

— Без грому нябеснага заб'еш княжыча, — нібы змахваючы слязу з вока, зажалобіўся Вель, а сам ужо хаваў бранзалет запазуху.

— Перадай княжычу, хай заўтра ўвечары сам сюды прыйдзе, — шапнула Рамуне, шмыгнуўшы назад ў святліцу.

Вель бадзёра кашлянуў у кулак, падміргнуў Гінтасу і пайшоў у адным яму вядомым кірунку. Якраз пачаўся халодны хвосткі дождж. Ужо не адзін раз клаўся на Новагародак снег, але яму пакуль не хапала сілы, каб утрымацца на зямлі, бо налятаў з Варажскага мора вецер, ператвараючы яго ў кісель. Над сядзібамі, багатымі і беднымі, заструменіліся пажкія сінія дымкі. Для сутрэву запальвалі ў печах-каменках новагараджане, а яшчэ для таго, каб, наскрабшы з сусекаў муکі, дастаўшы з халодных схойных ям мяса, нарыйтаваць сабе і сваім сямейцам вячэру.

Вель, паставіўшы на галаву карчагу, так, як робяць гэта людзі-эфіопы, і хоць трошкі прыкрыўшыся ёю ад дажджу, борздка ішоў па бліскучых лужынах. Буйнаватым носам ён уцягваў апетытныя пахі, якія з двух бакоў вуліцы ляцелі на яго, прымушаючы ўздрыгваць галодны страўнік. «Хто жыве, а хто пажывае», — думаў дружыннік, але вялікая карчага, дзе яшчэ амаль з краямі было хмельнага цёлага мёду, развеивала ягоную змрочнасць. Ды і не такі ён быў чалавек, каб дужа доўга сумаваць. Ен ішоў і мурлыкаў сабе пад нос песьеньку, якую ўпершыню пачуў ад нябожчыка бацькі:

Бяруць мяне думкі-гадкі,

Што чужъя жонкі тадкі.

Неўзабаве ён быў у самай багатай частцы вакольнага горада, дзе жылі купцы-золатакавалі, якія ўваходзілі ў Нёманскае сто. Яны самі рабілі са срэбра, золата і каштоўных каменняў найдзівосныя рэчы і самі ж вазлі іх прадаваць. Іх ведалі Кіеў, Галіч, Палацк, Гародня⁴⁰, Рыга. Іхнюю гаворку чулі ў Рыме і Майнцы, на Дунаі і на няблізкіх Ангельскіх астраравах. Пудамі важылі яны срэбра корнае⁴¹. Сядзібы ў іх былі выштукаваны так, што Вель толькі языком шчоўкаў. Каля адной

⁴⁰ Гародня — так у той час называлі Гродна.

⁴¹ Срэбра корнае — срэбра ў злітках.

з такіх сядзіб, двух'яруснай, прасторнай, ён і прыпыніўся. Ніжні ярус сядзібы быў каменны, верхні — драўляны, абмазаны чырвонай і сіняй глінай.

Вель зняў з галавы карчагу, глынуў з яе, потым, схаваўшыся за дубовым вастраколлем, якім абкружаўся двор, прыседзе на кукішкі і кугукнуў савою. Ен так лоўка падрабіў крык дзікай лясной птушкі, што не ў адной з новагараджанак пайшло ўніз, абарвалася сэрца, бо чуць саву насупраць ночы — нядобры знак для жанчыны. Крыху счакаўшы, дружыннік пракукарэкаў, а напаследак зацёхкаў салаўём.

Дзвёры ніжняга яруса адчыніліся, і на двор выйшла Лукара, у белай ільнянай кашулі, у скуранным вяночку са шклянымі падвескамі. Дзяўчына асцярожна прыслухалася. Ні гуку, ні зыку не было навокал. Яна сумна ўздыхнула і толькі паставіла маленькую нагу на ганак, як зусім побач рэзка і звонка пракукаўала зязюля.

— Вель, не хавайся, я цябе бачу, — вясёлым, але ціхім голасам сказала Лукара, хоць бачыла толькі воблакі на небе, толькі лужынкі-сподачкі каля плата.

Дружыннік, усміхаючыся, выйшаў са свайго сховішча, прыгарнуў да сябе дзяўчыну. Потым дастаў бранзалет, той самы, што насыў ад княжыча да Рамуне, сказаў:

— Вазьмі, Лукара! Гэта я для цябе ажно з Менска прывёз.

Лукара хуценъка ўзяла падарунак, надзела яго на запясце, потым зняла і пяшчотна пацалавала.

— Чаму ты цалуеш бранзалет, а не мяне? — хітравата спытаў Вель.

— Цябе я ўжо ўчора цалавала, — адказала дзяўчына.

Дружыннік, не гаворачы ні слова, моцна пацалаваў Лукуру ў свежыя пунсовыя вусны. Яна спалохана азірнулася, але нікога нідзе не было. Тады яна дазволіла яшчэ раз пацалаваць сябе.

У гэтых час прагучалі цвёрдзяя ўпэўненая крокі, і на двор зусім нечакана для Лукары і Веля ўвайшоў чалавек. Так рэзкі пук святла ўрываетца ў цемру. Дружыннік, хоць ніколі і нідзе не трасліся ў яго калені, адчуў лёгкую млявасць. Нават самы празорца з людзей не ведае, дзе ўпадзе на галаву камень.

— Алехна! Брат! — шчасліва ўскрыкнула Лукара і павісла ў таго, хто прыйшоў, на шыі.

Тут і Вель з палёгкай уздыхнуў, бо даўно ведаў Алехну, старэйшага сына залатара Івана.

— Адкуль ты? — адразу забыўшыся пра Веля, чым страшэнна пакрыўдзіла яго, спытала Лукара.

— У Рыгу да лівонцаў абоз вадзіў,— адказаў Алехна.

Быў ён у чорным дарожным плашчы, падбітым на каўняры і на крысці прыгожым сабалінам футрам. На галаве, не зважаючи на халадэчу, сядзела лёгкая сіняя шапачка з доўгім жураўлінам пяром. Кроплі дажджу блішчалі на мяккіх светла-русых вусах.

— І ты, Вель, тут,— сказаў Алехна, зрабіўшы выгляд, што толькі зараз убачыў дружынніка.

— Ды хацеў ужо ісці, а твая сястра не адпускае,— нібы пажартаваў Вель, але вочы былі халодныя.

Пры гэтых словах Лукера зачырванелася, прыкрыла рукамі твар. Алехна ж уважліва і выпрабавальнна паглядзеў на дружынніка. Не падабалася яму тая ўлада, якую, мяркуючы па ўсім, займеў над сестрынай душой гэты прыгожы гаваркі нахабнік.

Вель спакойна вытрымаў ягоны пагляд, спытаў:

— Ці праўда, што ў Рызе на высокіх будыніках немцы нарабілі седалаў?

— Не бачыў,— адказаў Алехна.

— Прыляціць ведзьма ўначы, сядзе на гэта седала, на каменнью пліту, і ўжо не хочацца ёй лезці праз комін туды, дзе чалавек жыве.

— Ты быццам сам там быў,— засмияўся Алехна.

— Не быў, але яшчэ пабываю,— упэўнена і ганарыста прамовіў дружыннік, а сам падумаў: «Рана смяешся, купечык — чортай чалавечык».

— А пакуль не пабываў там, бяры сваю карчагу. У ёй мёду яшчэ на адзін глык засталося, — з'едіва сказаў Алехна і ўвайшоў у дом. Вель і Лукера засталіся адны.

— Злы твой браток, — зморшчыў лоб і прыкусіў губу Вель. І раптам усхвалявана скапіў Лукеру за руку.

— Пачакай, пачакай, ён сказаў, што ў Рыгу абоз вадзіў. Так?

— Сказаў,— кінула галавой Лукера, не здагадваючыся яшчэ, куды хіліць Вель.

— Але ж я яго ўчора бачыў там, дзе Міндоўгавы шатры стаяць. Нешта ўсё круціўся са сваімі сябрукамі каля літоўцаў. А кажа, што ў Рызе быў...

Вочы ў Веля радасна заблішчалі:

— Абоз твой бацькі і сапраўды ўчора ў Рыгу пайшоў. І Алехну разам з ім твой бацька адправіў. А ён з паўдарогі вярнуўся. Чаму?

Дружыннік так усхваляваўся, што, не дапіўшы мёд, штурнуў ад сябе карчагу. Тая разляцелася на звонкі гліняны друз. Лукера са здзіўленнем і лёгкім спалохам глядзела на свайго каханка.

— Чаго ты хочаш, Вель? — мякка спытала яна.

— Алехна вярнуўся з паўдарогі, ды якое там — з чацвертака дарогі назад. Навошта ён вярнуўся?

— Можа, што забыўся, — пачіснула плячамі Лукера, — Можа, захварэў. Але што табе да гэтага?

Яна зазірнула ў ягоныя прыгожыя шэрыя вочы.

Адцененая цёмнымі вейкамі, глыбокія і такія прываблівыя, яны валодалі яе душой.

— Твой брат ненавідзіць мяне, — сказаў дружыннік.

— Переахрысціся, Вель, — заціснула яму рот рукой Лукера. — Што ты гаворыш? Алехна, як яшчэ малы быў, знайдзе жука з абламаным крылом, бяжыць да маці і просіць: «Прышый яму новае крыльца. Яму баліць». Алехна чалавек незласлівы, збожны.

— Усе вы збожныя, — рэзкім голасам сказаў Вель. — А сама да вешчуна на Цёмную гару ходзіш.

І не даўшы дзяўчыне слова ўставіць, засміяўся, зноў паўтарыў:

— Ен ненавідзіць мяне. Але ў кожнага мужчыны, я чуў, павінна быць сем нядобразычліўцаў. У мяне іх больш.

— Не нагаворвай на сябе. Ты — добры, — захоплена пазіраючы на Веля, ціха прамовіла Лукера.

Яна адчувала, што вельмі-вельмі кажае яго, і скажы ён толькі слова, загадай, пабяжыць за ім, як маленькая хваля за вялікай ракою. Але дружыннік, як бы нешта ўспомніўшы, хуценька пацалаваў яе ў шчаку.

— Мне трэба ісці.

І, не азіраючыся, пашыбаваў у бок дзядзінца. Дзяўчына сумна ўздыхнула, доўга глядзела яму ўслед, потым зняла свой вяночак, пайшла ў святліцу. Там яна пачала маліцца Хрысту, прасіць, каб не адварочваў ад яе Велева сэрца. Назаўтра ж надумала разам з сяброўкамі збегаць на Цёмную гару, бо пакланіцца святому зялёнаму дубу і нязгаснаму агню таксама не зашкодзіць.

Вель, паблukaўшы па дзядзінцы, пастаяўшы каля літоўскіх шатроў і паслухаўшы літоўскія песні, зноў вярнуўся ў вакольны горад. Недалёка ад сядзібы залатара Івана ён скаваўся за нечы плот і пачаў сачыць за акутай жалезам брамаю, што ахоўвала двор залатара. Ужо чалавек шэсць ці сём, азірнуўшыся па баках, шмыгнулі ў невысокія дзверцы, якія былі ўрэзаны ў браму. Усе яны былі ў плашчах з капюшонамі, і дружыннік не мог, як ні напружваў зрок, убачыць твараў. Што ж прымушала яго сядзець, нібы воўк, у засадзе? На такое пытанне ён, бадай, не змог бы адказаць. Пакуль што проста сядзей, проста глядзеў, слухаў і лічыў людзей, якія пад покрываю змроку ішлі і ішлі да залатара. «Можа, будзе купецкая братчына і таўстамясныя

будуць піць віно, хваліща сваім срэбрам?» — думаў ён.

Але на братчыну ідуць не хаваючыся, у багатых уборах, цягнуць разам з прыслужнікамі амфары і карчагі, кошыкі з печанай рыбай і белым хлебам, кумпякі, ужо наткнутыя на ражно і абсмажаныя. У маленъкіх сплещеных з танюткай лазы кошыках або на вышываных абрусах нясуць арэхі, яблыкі, ігрушы, кіслы ўгорскі корань, ад якога робітца холадна ўроце. Гэтая ж ішлі ў цёмных плашчах, па аднаму і моўчкі. У Веля аж у жываце забурчала ад цікаўнасці. Ен пагладзіў, пацёў далонню жывот, потым, прыгнуўшыся, падбег да брамы, праскочыў у дзверцы і асцярожна, затойваючы дыханне, пачаў красціся ўздоўж глухой сцяны. Ен добра ведаў гэты прасторны багаты двор, бо не раз прыходзіў сюды да Лукеры. Дзіўная адвага і незвычайная цікаўнасць бушавалі ў ім. Ні кропелькі страху не зведаў ён, калі прыставіў да сцяны сукаватае бервяно, якое, чырачы зямлю, прыцягнуў ад плota, і палез па гэтым бервяне на верхні ярус. Там, ён ведаў, ёсьць вузенькі праход, ушчаміўшыся ў які можна прайсці, а потым прапаўці да таго месца, дзе апорны слуп, што трymае перакрыцце, уразаецца ў столь. Каля слуга вілася даволі шырокая трэшчына. Вель прыпаў да яе вокам і навастрыў слых.

Спачатку ён убачыў лысага, хоць боб на галаве малаці, залатара Івана. Каля яго сядзеў Алехна, трохі зводдаль — купцы Алхім, Панкрат, Аўдзей, тысяцкі Раданег і нейкія незнамцы.

Вялізная люстра-хорас, з тых, што вісяць у цэрквях, асвятляла пакой. Упішчыўшыся ўсёй шчакой у шчыліну, Вель убачыў частку пафарбаванай у чырвоны колер сцяны. На чырвоным полі строга пазіраў з фрэскі малады безбароды чалавек у княжай шапцы з сінім верхам. Гэта быў князь-пакутнік Глеб.

— Усе? — спытаў залатар Іван.

— Усе, акрамя Цімафея, у якога дачка-сямідзёнка памерла, — адказаў Алехна.

— Памянём душу новапрастаўленай рабы божай, — узнёўся са свайго месца, перахрысціўся Іван. Тоё ж самае зрабілі ѿсе прысутныя.

Але галоўны тут быў, як пачаў здагадвацца Вель, Іванаў сын Алехна. Ен выйшаў на сярэдзіну пакоя, зняў з шыї срэбны дробнакаваны ланцужок, на якім нешта вісела. «Божы абразок», — падумаў Вель.

— Паклянёмся нашай святыні, паклянёмся жалезнімі жалудамі, якія ѿсе мы носім на грудзях разам з хрысціянскім крыжам, што, сабраўшыся сёння тут, будзем думаць толькі пра Новагародак і Новагародскую зямлю, — урачыста сказаў Алехна.

Усе ўзнялі ўгору жалезнія жалуды.

— Мяне вярнуў з дарогі ваш ганец. Дзякую, што ў такі час вы не забыліся пра мяне.

Алехна тройчы пакланіўся:

— Наша Нёманскае сто, наша купецкае і залатарскае браталюбства ведаюць далёка адсюль. Быў я ў Брэмене, даходзіў са сваім таварам аж да Генуі і Венецыі, дзе стварылі купцы свае дзяржавы, і мяне, новагароджаніна, сустракалі і прымалі там, як роўню. У тых далёкіх краях мужоў цэнтру перш за ўсё за купецкі спрыт і за грошы, якія яны маюць. Перад купцамі там адчынены дзвёры самых багатых палацаў, князі і правіцелі садзяць іх побач з сабою на залатыя трон.

Усе прысутныя адабральна загулі. «Кубло гадзючае», — са злосцю падумаў Вель, бо быў цвёрда перакананы, што сапраўдны муж, уладар зямлі той, хто з малалецтва носіць на поясце меч. А ўсе гэтые смерды, кавалі, купцы — зямныя тлен-пыл пад нагамі ў вояў.

— Браталюбы, — узвысіў голас Алехна, — надышоў час вялікага выбару. Усё цяжэй уznімаюцца ветразі нашых караблёў на Варажскім моры. Вы ведаецце чаму. Лівонскія і тэўтонскія рыцары перагарадзілі нам дарогу. І хоць лівонскі магістр у Рызе Андрэй Стырланд клянечца, што вельмі любіць новагародскіх купцоў, гэтак жа, як полацкіх і смаленскіх, мала яму ад нас веры.

— Мала, — гучна сказаў сваім грамавітым голасам Алхім.

— У нас ёсць грошы, вялікія грошы, але гэта сёння не ўсё. Патрэбна, каб у нас быў свой меч, — казаў далей Алехна.

«Ды ты, карузлік, твой меч вышэй кален не падымеш», — з'едліва падумаў Вель. Ен раптам зразумеў, чаму сядзіць тут, у гэтым павуцінным закутку, можа, нават рызыкуючы ўласнай галавою — ён ненавідзіць Алехну, ненавідзіць даўно, з таго самага дня, калі даведаўся, што ў Лукеры маецца дужа ўдалы, дужа разумны брат.

— Есць у Новагародку меч — князь Ізяслав Ўасількавіч. Але няма ў ім ужо ранейшага гарту і моцы.

— Ступіўся меч, — зноў уставіў сваё слова Алхім, і некаторыя з купцоў засмяяліся. Вель аж здрыгнуўся ад злосці.

— Меч у Ізяслава ступіўся, — згодна кіунуў галавой Алехна, — а значыць, нам, вятым людзям Новагародка, купцам і баярству, трэба шукаць меч, які б абараніў нашу зямлю і далучыў да яе новыя багатыя землі. З баяр да нас прыйшоў сёння тысяцкі Раданег. Скажы, браталюб Раданег, дзе б нам знайсці такі меч?

Павісла маўчанне. Вель сцяўся ў клубок, баючыся дыхнуць.

— Такі меч ёсць, — глухім голасам адказаў Раданег.

— Можаш ты яго назваць?

— Магу. Гэта — літоўскі кунігас Міндоўг.

Усе адразу зашумелі, пачуліся абураныя галасы:

— Аддаць хрысціянскі горад паганцу?

— Ды ён у храме Барыса і Глеба паставіць свайго драўлянага балвана!

Але ўсіх перакрыў уладны голас Алехны. «У гэтага ў глотцы мазалёў не бывае — гаворыць, што рэпу грызе», — падумаў Вель.

— Міндоўга ўжо і так узяў з дружынаю князь Ізяславу на сваю службу, — рапчула і цвёрда сказаў Алехна. — У яго жонка хрысціянка і сын хрысціянін. Абраўшы яго сваім князем, мы запатрабуем, каб ён прыняў нашу веру, і ён прыме яе.

— Мы забыліся пра княжыча Далібора, — напомніў усім маўклівы Панкрат.

— З княжыча Глеба Ізяславіча будзе нядрэнны князь. Але заўтра, не сёння, — адказаў Алехна. — А пакуль што ён можа служыць падручным князем у Міндоўга. Можна аддаць яму на кармленне Ваўковіцк, а князю Ізяславу — Свіслач.

Вель у сваім сховішчы аж захлынуўся ад гневу, аж за руку сябе кусануў. Як у іх усё гладка і спорна атрымліваецца. А чаму б княжычу Далібому і сапраўды не стаць князем Новагародка, а ён, Вель, пры ім з божай дапамогаю мог бы быць ваяводам. Гэтыя ж хочуць загнаць княжыча ў Ваўковіцк.

— Браталюбы, усе вы ведаецце, што вялікім мужам, якія служаць або могуць паслужыць Новагародку, мы таемна пасылаем праз сваіх людзей жалезны жолуд, — зноў загаварыў Алехна. — Міндоўгу мы паслалі такім жолуд, і ён, як стала вядома, не адмовіўся ад яго. І княжычу Далібому паслалі. Няхай з гэтых жалудоў вырастуць жалезныя дубы, няхай сякеры чужынцаў скрышацца аб іх. Веру я, што так і будзе, браталюбы. А Міндоўга не трэба баяцца. Не мы першыя запрашаем князя збоку. Успомніце, як Ноўгарад запрасіў Рурыка з братамі. Успомніце, як балгарскі хан Крум, прыйшоўшы са стэпаў, захапіў сталіцу славян-паўднёўцаў, захапіў іхнюю дзяржаву, але неўзабаве і сам зрабіўся славянінам, і ўсе яго людзі, хоць дзяржава называецца Балгарыяй. Пераварылі яго славяне, перакавалі. А хіба вывеліся добрыя кавалі ў Новагародку?

Далей Вель ужо не слухаў. Як бясшумная ласіца, што, ў хлявах у смердаў доіць начамі кароў, праслізуў ён са сваёй схованкі, злез на зямлю па сукаватым бервяне, што чакала яго каля сцяны, пабег на дзядзінец шукаць княжыча Далібора.

— Перадаў бранзалет? — першае, што спытаў у яго Далібор, не даўшы яму і рот раскрыць.

— Перадаў. Дужа дзякавала літоўская князёўна. Казала, што вызваліў ты яе ад Даўспрунка, што яна кахае цябе і заўтра ўвечары чакае каля сядзібы баярына Сарокі,— адным дыхам схлусіў Вель.

Далібор, як і кожны б маладзён на ягоным месцы, вельмі ўзрадаваўся такой навіне. Значыць, Рамуне думае пра яго, хоча пабачыць, сохне па ім. Адразу здалося вышэйшым цёмнае неба.

Але тут Вель расказаў пра ўсё тое, што чуў і бачыў на сядзібе залатара Івана.

— Завяліся, княжыч, у Наваградку нейкія браталюбы, што ўсім дастаслаўным мужам жалезныя жалуды шлюць, — скончыў ён свой расказ. — Завадатар у іх купец Алекса, Іванаў сын. Хочуць яны Міндоўга паставіць наваградскім князем, а твайго бацьку, князя Ізяслава Васількавіча, і цябе прымучыць⁴² яму і выгнаць вас абодвух з дзядзінца.

Не хацелася Dalібору даваць веру ўсяму гэтаму, ды ўспомніў пра два жалезныя жалуды, што падкідвалі невядомая рука. Значыць, нешта ёсьць, ёсьць сіла ў Новагародку, якая хоча нанесці раптоўны ўдар. Але што рабіць?

— Няхай не ўстаўляюць нагу ў чужое стрэмя, — толькі і сказаў княжыч.

У вялікім одуме стаяў ён пасярод дзядзінца. Муралі будавалі вежу, спяшаліся і будавалі нават пры святле паходняў. Новагародак распраўляў плечы, рыхтаваўся да новых паходаў і новых аблогаў. Dalібор вырас на гэтым дзядзінцы, пад гэтым небам, і было нясцерпна крыўдна думаць, што нехта хоча выкінуць яго адсюль, як непатрэбнага цюцьку. Гневам налівалася душа. И ўсё-такі ён, добра ўсё абдумаўшы, рагшыў нічога пакуль не расказваць бацьку. У новагародскага князя ў кожным куточку горада павінны быць свае вочы і вушы, і быць не можа, каб бацька нічога не ведаў пра браталюбаў. А вось з літоўскім княжычам Войшалкам Dalібору вельмі захацелася сустрэцца. Ен нават хацеў напроціў ночы ісці да яго, але перадумаш.

Назаўтра вецер ляпіў у вокны мокрым снегам і апошнім размяклым лісцем з навакольных лясоў. Паміж белых снегавых хмар бачыліся халодныя сінія яміны неба. Потым падмарозіла. Dalібор загадаў набіць свайму каню на падковы ледаходныя шыпты. Сам дапамагаў кавалям: глядзеў, як спаложана міргае конь вялікімі цёмнымі вачамі. Потым паехаў з дзядзінца да Войшалка, нікога не ўзяўшы з сабой. Акасцянала стаяў вакол горада прарэджаны ветрам і

⁴² Прымучыць — пакарыць, падпарадкаваць.

марозам лес. Яшчэ не хутка ляжа трывалы жорсткі снег і пачнецца сапраўднае зімовае глыбакаснежжа, але зіма ёсьць зіма. Далібор павольна ехаў на кані і адчуваў, як мярцвее і ледзянее зямля і неба.

Войшалк сустрэў новагародскага княжыча прыветліва, але вочы былі сумныя, без роспытаў сеў на свайго каня, паехаў побач з Даліборам. Хрупаў пад конскімі капытамі снег.

Слова ў слова расказаў Далібор Войшалку ўсё, што пачуў учора ад Веля. Зірнуў літоўскому княжычу проста ў вочы.

— Твой бацька сустракаўся з гэтымі браталюбамі?

— Не, — абыякава адказаў Войшалк. — Я гэта заўважыў бы, а калі б і не заўважыў, верныя людзі мне б перадалі.

І раптам дадаў:

— Я ў манастыр хачу ісці.

— Княжыч, Міndoўтаў сын, і хочаш ісці ў манастыр? — здзвіўся Далібор.

— Вось таму, што Міndoўтаў сын, і хачу ісці,— адказаў Войшалк і замоўк.

Яны ехалі па нечым санным следзе. Вецер шумеў у пустым зацярушаным снегам кустоўі. Са шкадаваннем думаў Далібор, што ягоны сябра (а Войшалка ён яшчэ з Варуты пачаў лічыць сваім сябрам) збіраецца паstryгчыся ў манахі, поsnікі і маўчальнікі. Шум ветру tym часам узмацняўся, перайшоў у свіст. Здавалася, нехта нябачны і велізарны дзыме што ёсьць моцы ў пусты арэх-свішчык. «Няхай асвецяць цябе божыя прамяні,— з жalem, з любоўю думаў пра Войшалка Далібор, — але не спяшайся, не спяшайся ў манастыр. Ты ж яшчэ такі малады».

— Кунігас хоча ўзяць новую жонку, — як бы самому сабе сказаў Войшалк, яшчэ раз дужа здзвіўшы Далібора.

— А Ганна-Паята, твая маці, куды ж дзенецца? — спытаў Далібор.

— Ен надумаў узяць маладую жонку. Есць у Нальшанскай зямлі Марта, сястра жонкі мясцовага кунігаса Доўманта. Да яе кунігас патаемна паслаў сватоў-выведнікаў. А Ганну-Паяту ён верне назад у Цвер.

— Няўжо вашы баяры, вашы ваяводы не могуць заступіцца за княгіню Ганну-Паяту? Яна ж нікому крыўды не чыніла, — сказаў Далібор.

Войшалк строга паглядзеў на яго.

— Той, хто надумаецца такое рабіць, будзе карміць вараннё сваімі вачамі.

Зноў наступіла маўчанне. Шумеў, свістаў вецер.

— Давай даедзем да самага Нёмана, — раптам прапанаваў Далібор. — Мы з Някрасам, маім братам, і з ляхам Косткам два разы так ездзілі. Заспрачаемся, хто ад Новагародка да Нёмана і назад хутчэй прыедзе — і ў дарогу.

— Паехалі,— згадзіўся Войшалк.

Яму, як зразумеў Далібор, было зараз усё роўна, што рабіць і куды ехаць.

Усю астатнюю дарогу маўчалі. Коні знясіліся ўшчэнт. Даводзілася, каб даць ім перадых, злазіць з сёдлаў, ісці пешшу. Трохі ратаваў санны след, за які яны ўчапіліся, як тапелец чапляеца за вяроўку. Пэўна, купец з дзесяткам саней памчаў перад імі за Нёман і яшчэ далей, у Лівонію. Але гэта надзвычай цяжкая дарога дала сваю відавочную карысць — Войшалк ажыў, пажлавеў, чырванню запалалі шчокі. Ен з удзячнасцю пазіраў на Далібара. Новагародскому княжычу падабалася, што сябра павесялеў і хоць на нейкі час забыўся пра свае клопаты-згрызоты.

— Нёман, — выдыхнуў нарэшце Далібор, і яны спынілі коней над маўклівай ракою.

Яна была не дужа шырокая і глыбокая, а зараз, пад ільдом і снегам, і зусім выдавала шчуплай, сціплай, але яна была калыскай двух народаў, і пакуль жывуць гэтыя народы, у іхніх песнях будзе жыць і яна. З вялікім хваляваннем глядзелі Далібор і Войшалк наўкол, быццам нечага чакалі, быццам жывы магутны голас вось-вось павінен быў прагучыць, пракаціцца ў маўклівай снежнай прасторы.

— У цябе ёсьць жалезны жолуд? — раптам спытаў Далібор.

— Есць, — адказаў Войшалк.

— Давай абмяняемся імі і нацельнымі крыжамі, каб на ўсё жыццё стаць братанічамі.

Вочы ў Войшалка заблішчалі. Ен усё зразумеў і з радасцю згадзіўся. Княжычы злезлі з коней, абмяняліся жалудамі і крыжамі, тройчы пацалаваліся і пайшли на Нёман. Там, на самай сярэдзіне, яны апусціліся на калені, рукамі началі разграбаць снег, пакуль не зазяў чысцюкті лёд. Мячамі яны прасеклі, прадзяўблі ў лёдзе палонку, зачэрпнулі Далібарам шлемам і зрабілі па глытку марозлівай, аж трашчалі зубы, вады. Да самага свайго канання яны не забудуць гэтую дзень. І як бы не давялося ім памерці — на руках у сваіх родных або ў сядле ў час бітвы, за хмельным сталом або ў катавальні — святая нёманская вада ніколі і нідзе не дасць ім зрабіцца сляпымі і глухімі, забыць сваю зямлю.

Стомлены зімовы дзень схіляў ледзяное крыло, пачыналіся прыщемкі. Княжычы не адважыліся супраць ночы рабіць трывіцаць

вёрст назад да Новагародка. Насеклі лапніку, хмызу. Потым Далібор дастаў з дарожных торбаў-сакваў звярынную шкуру. Пад густымі маладымі елкамі ўтапталі снег, наклалі лапнік, зверху паслалі шкуру. Далібор чэкнуў крэсівам, выбіў іскру, і неўзабаве засвяцілася ў цемры невялікае цяпельца. Яны працягнулі да яго руکі, пальцы сутыкнуліся над агнём, і гэта было як бы яшчэ адным знакам, што душы іхня парадніліся.

Не ўпершыню начавалі княжычы, новагародскі і літоўскі, у лесе, у полі, але заўсёды між свайго войска, у гушчыні людзей, сёння ж яны засталіся сам-насам з маўклівасцю дрэў і маўклівасцю неба. Пэўна, іх ужо даўно шукалі ў Новагародку і ў Міндоўгавым стане. Яны ж нібы закалыханыя зімовым лесам, сядзелі твар у твар, і здавалася, што не будзе канца гэтай незвычайнай ночы. Яны бачылі, як збіраліся на начлег цецеруکі — з усяго лёту ныралі ў турбы і клаляцца спаць пад снегам. Потым, ужо на зломе ночы, непадалёку пачаўся прарэзлівы, нібы дзіцячы крык. Гэта заяць, упаўшы на спіну, усімі чатырма лапамі адбіваўся ад нейкай буйной белай птушкі.

Далібор глядзеў праз полымя на Войшалка, усё часцей замест літоўскага княжыча бачылася яму Рамуне. Яны, брат і сястра, былі падобныя тварам, толькі Войшалк меў цямнейшы волас. Далібор цёў кулакамі вочы, срэбныя бліскайкі скакалі наўкол, здавалася, кружыўся лес, агонь. Галава ўпала на калені, і ён заснуў.

Раніцай княжычаў пабудзіла галёканне, крыкі. Вершнікі прабіваліся да іх скрэз снег. У пярэднім Войшалк з вялікім здзіўленнем і незадавальненнем пазнаў Казлейку.

— І тут — ён! — да болю сціснуў Войшалк рукаяць мяча.

Міндоўгаў шапатнік злез-скульнуўся з каня, адвесіў княжычам вельмі глыбокі паклон, стаў з непакрытай галавой перад Войшалкам.

— Па слядах знайшоў? — жорстка спытаў у яго Войшалк.

— Па слядах, — сказаў Казлейка. — Бяда вялікая, княжыч, напаткала ўсіх нас.

— Якая? — схапіў яго загрудкі Войшалк. — Гавары! З кунігасам бяды?

— Няма больш на свеце светлай княгіні літоўскай, а тваёй маці мудрасардэчнай Ганны-Паяты.

— Маці няма?

Войшалк пабялеў, глядзеў на Казлейку, як на самае страшнае, самае агіднае стварэнне, што прыпаўзло праз ночь, праз снег дзеля таго, каб і тут, у гэтым ціхім схойным лесе, зрабіць яму, Войшалку, балюча.

— Што з маці? — апалым голасам спытаў княжыч.

— Конь капытом ударыў княгіні проста ў скронь, і княгіня памерла на руках у кунігаса.

— Конь? Які конь? — з непараразиленнем і слязымі ў вачах пазіраў Войшалк то на Казлейку, то на Далібора.

— Конь дружынніка Гінтаса. Каня ўжо забілі разам з яго мярзотным гаспадаром.

«Зязюля, — адразу ўспомніў Гінтаса Далібор. — Як ён баяўся тады, у лесе, што яго пакарае кунігас».

— Конь... Гінтас, — казаў між тым пабялелы Войшалк і раптам ярасна кінуўся на Казлейку.

— Навошта ты прыехаў сюды, павук душы?!

Казлейка пакорліва схіліў галаву. Войшалк спыніўся ўпрытык з ім, сціснуў рукамі свой лоб, у пакуце заплюшчыў вочы.

— А можа, капытом ударыла Марта? — сказаў ён раптам, і вочы заблішчалі. — Ты ведаеш, павук, Марту? Бачыў яе? Яна, вядома ж, маладая, маладзейшая за тваю нябожчыцу княгіню.

Ен упаў каленымі ў снег.

— Божа, пакарай усіх, хто хоць адным пальцам крануў яе. Разбі іх сваім гневам, як у пракаветны час разбівалі млекасосцаў аб каменне. Зрабі, каб іхнюю чорную кроў спілі п'яўкі. Няхай яны сваімі галовамі бьюцца аб кожны пень у лесе. Божа, няхай іх сажрэ гліна і гразь.

Казлейка ўважліва пазіраў на Войшалка, потым даў знак рукою сваім спадарожнікам. Яны асцярожна ўзялі княжыча пад пахі, асцярожна пасадзілі на каня.

— Забіце Жэрнаса! — крычаў Войшалк. — Натагчыце яму чэрава жалезнымі жалудамі, каб ён лопнуў! Ты — Жэрнас! — павярнуўся ён раптам да Казлейкі. — Які ў цябе агідны лыч!

Далібор з дапамогаю літоўцаў зноў ссадзіў княжыча з каня. Войшалка паклалі на звярынную шкуру, і Далібор браў жменямі снег, студзіў яму лоб. Неўзабаве Войшалк заціх, заснуй. Так яго і павезлі ў Новагародак, соннага, прывязаўшы шкуру між двух коней.

У глыбокім смутку ехаў следам за сваім сябрам Далібор. Дужа баяўся ён, каб гарачка-агнявіца не ўзяла Войшалкаў розум, але на пайдарозе літоўскі княжыч прачинуўся, сеў у сваёй шкуры-кальцыцы, загадаў:

— Каня мне!

І як толькі падвялі каня, лёгка ўскочыў у сядло, моўчкі паехаў паперадзে ўсіх. Нават Далібору не сказаў ні слова.

І Міндоўгаў стан, і ўвесь Новагародак былі ў вялікай жалобе. Княгіню Ганну-Паяту, як прыроджаную хрысціянку, адпявалі па

хрысціянскому абраду. Іерэй Анісім, ва ўсім чорным, разам з усім сваім клірам спяваў святыя псалмы, хадзіў вакол дубовай труны-корсты, махаючы кадзілам. Але казалі на дзядзінцы і ў вакольным горадзе, што ўначы прыбягала з пушчы, з глухога буралому нейкія людзі, ці то мужчыны, ці жанчыны, у кашлатай поўсці, у рознакаляровых пер'ях, і спрабавалі танцеваць вакол нябожчыцы. Ды святы пах воску і ладану не дужа напалохаў іх. Адагнаў жа іх ад труны іерэй Анісім. Ен адважна ўзняў залаты крыж і тройчы сказаў:

— Адыдзі, згінь, сатана!

Праўда гэта ці небыліца, нікто так і не даведаўся. Сам іерэй глыбакадумна маўчаў, кашчавай загарэлай рукою гладзіў сваю пушыстую бараду.

Далібору ніяк не выпадала вока на вока сысціся з Войшалкам. Ды ён і не спрабаваў гэта рабіць, бачачы тое лятае гора, што абрыйнулася на сябра, бо людзі паміраюць часта, а маці памірае толькі раз.

Ганна-Паята ляжала прыгожая, нікому ўжо, акрамя бога, недасяжная.

— Свечку жыцця паліаць з двух канцоў,— ціхім голасам чытаў над ёй з жоўтага старога пергамена Анісім.

Галава ў нябожчыцы княгіні была абвязана прыгожай візантыйскай кімкай — сінія птушкі на белым полі.

— Развяжыце ёй галаву! — раптам крыкнуў Войшалк. Але княжыча клапатліва адвялі ад труны, далі папіць настою з лугавой і лясной травы. Ен, прыхіліўшыся да Рамуне, плакаў. Сястра таксама плакала. Над густой сцяной літоўскага і новагародскага баярства, якое прыйшло развітацца з княгіні, шалясцела рыданне. Міndoут стаяў, як змрочная скала. Чорна-зялёныя вочы здаваліся падмарожанымі.

Толькі аднойчы позірк Войшалка сутыкнуўся з позіркам Даілбора. Літоўскі княжыч памкнуўся наперад, нібы хацеў падбегчы да Даілбора, стаць побач, але патухла раптоўная іскра, скамянеў твар, і Войшалк сказаў глухім голасам празнатоўп:

— Яшчэ не сателі сляды маёй маці. Там, дзе я даведаўся пра яе смерць, там, дзе мы пілі з табой нёманскую ваду, я паставілю некалі манастыр.

Пахавалі Ганну-Паяту, і князь Ізяслав Васількавіч разам з усімі сваімі думцамі зноў падступіўся да Міndoута, бо даўно ўжо прайшлі трыв дні, узятыя кунігасам на роздум. Запрасілі кунігаса, запытаў іерэй Анісім ад імя новагародскага князя, новагародскага баярства і купецтва:

— Ці згодзен ты, слайны кунігас літоўскі Міндоўг Рынгольтавіч, паслужыць сваім непераможным мячом Новагародку? Ці згодзен ты са сваёй дружынай, сваімі баярамі стаць вернымі саюзнікам Новагародскай зямлі? Ці згодзен ты прыняць святую праваслаўную веру? Калі ты згодзен, калі згодныя твае баяры і дружына, Новагародак прыме цябе, тваіх сямейцаў, тваю дружыну і чэлядзь на поўнае сваёе кармленне, плаціць за харобрасць тваю срэбрам, хлебам, мёдам і аўсом для коней. Калі ты згодзен, усе тыя землі і народы, якія ты паваюеш сваім мячом і дружынаю, зробяцца тваім і тваіх дзяцей здабыткам. Калі ты згодзен, Новагародак і князь Ізяслав Васількавіч урачыста вітаюць цябе, як адзінага ўладара Літвы, і абяцаюць табе дапамогу і падтрымку ў мілай богу справе па зборанню ў моцную дзяржаву ўсіх земляў тваёй бацькаўшчыны.

На ўсе пытанні Міндоўг цвёрда адказаў згодна, акрамя змены сваёй веры. Тут ён настойваў, каб яго не сілавалі, не змушалі, бо пасля смерці любімай жонкі княгіні Ганны-Паяты душа ягоная павінна развітвацца з ёй цэлы сонцаварот. Для такога развітання павінен быць запас спакою ў душы, а змена дзедаўской веры — гэта заўсёды душаломства. «Мінецца сонцаварот — і я са сваімі баярамі прыму вашу праваслаўную веру», — паабяцаў кунігас.

Усе новагараджане з радасцю згадзіліся, акрамя іерэя Анісіма і баярына Тугажыла. Гэтыя двое з усёй рашучасцю і цвёрдасцю пачалі патрабаваць, каб Міндоўг неадкладна стаў праваслаўным, бо як можна трymаць у руках хрысціянскі меч, калі ў цябе душа паганца.

— Выхэкавець, хітруеш, — пачаў выгаворваць кунігасу Анісім. — Патушы свае мярзотныя вогнішчы. Аддавай плоць нябожчыкаў зямлі, а не агню. Помні, што праз пакуты ўсе мы ідзём па жыцці.

— Чаго ты хочаш? — спакойна сказаў Міндоўг. — З дапамогай Хрыста і Пяркунаса мы сумесна заб'ём тэўтонскую свінню, якая хоча пажэрці нашы жалуды. Хіба гэта не галоўнае?

— Хрысціянская вера вучыць людзей жыць і вучыць паміраць, — з гневам гаварыў яму Анісім. — Адчуеш перад смерцю смагу духоўную і прыйдзеш у царкву, як конь да камягі⁴³, але ўжо будзе позна.

— Душалом! — крыкнуў Міндоўг і разам са сваімі баярамі пакінуў княскую святліцу, пaeхаў у свой стан.

— Не тыя кветкі абразаеш, святы ойча, — сказаў Анісіму незадаволены князь Ізяслав. — Абразай калючкі, абразай гніль, але не тое, што расце і пладаносіць.

⁴³ Камяга — карыта для вадаплю.

— Богаў сад адзіны, — цвёрда выгукнуў Анісім. — І адно над гэтым вечным садам сонца — Хрыстос.

Прамовішы такія словы, пакрыгуджаны іерэй пайшоў у царкву, стаў на калені, маліўся і пранікліва глядзеў на выявы князёў-пакутнікаў Барыса і Глеба, што былі выкладзены каляровай смальтай на сцяне. З вялікім узрушэннем душы і светлай слязой на вачах думалася іерэю, што хуткацечны час не патушыць фарбу фрэсак.

Калі пачаўся такі закалот⁴⁴ з Міндоўгам, кінуўся князю Ізяславу Васількавічу ў ногі дружыннік Вель і расказаў, што ёсць між купцоў і некаторых баяр людзі-браталюбы, якія хочуць кунігаса Міндоўта зрабіць адзіным уладаром усёй Новагародскай зямлі і Літвы.

— А мяне куды? — адваліў ад абурэння ніжнюю губу Ізяславу.

— Цябе, князь-бацюхна, у Свіслач, — простасардэчна адказаў Вель.

А потым пайшло-закруцілася, як і заўсёды бывае ў такіх выпадках. Даносчыку быў першы бізун. Вель пляваўся крывавай слінай, крычаў, што да скону верны князю Ізяславу. Тысяцлага Раданегу знайшлі ў цёплым ложку ў абдымках прыгожай чалядніцы. Як быку, прасвідрывалі яму ў носе дзірку, прасадзілі ў яе жалезнае кольца і павялі на ланцуту, падганяючы бізунамі, у церам. Браталюбаў не ўсіх удалося схапіць. У купцоў ногі лёгкія, жвавыя, і шмат хто паспей уцячы ў Галіч, Рыгу або ў Нальшаны да кунігаса Доўманта. Алхім надумаў схавацца дома. Залез у вялізную стовядзёрную дзежку, у якой былі зроблены два днішчы. Зверху наліта вада, і, забі, не здагадаешся, што пад гэтай вадою, між двумя днішчамі, сядзіць, скруціўшыся ў клубок, Алхім. Але чмыхнуў купец У сваёй хітрай схованцы, бо пыл у нос трапіў. Рассеклі, разблі дзежку і ўзялі Алхіма за каршэнь. Алехну, галоўнага звадыяша і крыкуна, таксама схапілі. Біць яго бізуном або прыпякаць агнём Ізяславу забараніў.

Алехну праста не давалі спаць. Ноччу і днём бясконца дапытваюць, выведваюць, пагражжаюць, сядзіць Алехна ўжо, як у тумане, вочы самі зліпаюцца, хоць ты іх абцугамі раздзірай, а толькі задрэмле, звесіць галаву на грудзі, як княжы чалавек дубовой лёгкай палачкай клюк яму па носе, і — аддяцей сон. На трэція ці чацвёртыя суткі такога гвалтоўнага бяssonня ў купца пачаліся відзежы. Бачыліся яму чырвоныя мухі на тварах у дапытнікаў, шматгаловыя чорныя павукі на сценах. Дзіка закрычаў Алехна і страціў прытомнасць. Агнём яго пячы — не міргне вокам.

⁴⁴ Закалот — спрэчка, сварка.

— Хай паспіць, — сказаў князь Ізяславу Васількавіч і сам таксама пайшоў спаць.

А назаўтра раніцай яны зноў сустрэліся.

— Дык што хацелі зрабіць са мной і маёй сям'ёй ты і твае браталюбы? — лагодна спытаў новагародскі князь. — Адказвай, купец. Адказвай, пакуль не позна, сам, бо хутка за цябе загаворыць і закрыгчыць бізун. Тысяцкі Раданег, нашто ўжо здаравіла, а пішчай у катавальні, як парася.

— А я і не думаю маўчаць, князь, — сказаў, трохі бляднеючы, Алехна. — Бываў я на Гоцкім беразе, у Рызе, у Марыенбурзе, у Мемелі⁴⁵. Купецкая доля такая — заўжды ў дарозе, заўжды на людзях. Вялікую сілу бачыў я там і чуў адно: *Vae maledictis et infidelibus!*⁴⁶ I самае страшнае, князь, тое, што праклятымі і нявернымі там лічаць не толькі паганцаў ліваў, эстаў, жамойтаў, літоўцаў, а і нас, новагараджан, палаchan, пінян і ўсіх жывых русінаў, якім яшчэ ў пракаветны час прынёс хрысціянскі крыж апостал Андрэй. Два чорныя крылы драпежнага каршуна бачыў я там. Адно крыло — Лівонскі ордэн. Другое крыло — ордэн Тэўтонскі. Рымскі папа іх ужо з'яднаў у адно цэлае, але з'ядноўваюць землі ў адну дзяржаву мячом, а не словам. I вось ідуць крыжакі на Мемель з двух бакоў, каб узвесці сцяну між намі і астатнім хрысціянскім светам. Усе нашы сілы нам трэба сабраць у адзіны кулак, іначай — загінем...

— I ты, нікчэмны купец, думаеш, што такі кулак можа сабраць толькі Міндоўт? — пранізліва паглядзеў на Алехну Ізяславу.

— Не гневайся, князь, але так думаю не толькі я, — зноў пабляднеўшы, сказаў Алехна. — Пасля Крутагор'я на Міндоўта народ глядзіць як на збаўцу ад татарскага рабства. Народ перакананы, што першародная князі літоўскія, гэтак жа сама, як князі полацкія, новагародскія або кіеўскія, нашчадкі святога князя Уладзіміра. Нездарма ж Міндоўт быў жанаты на цверской праваслаўнай князёйне.

Ізяславу уважліва слухаў купца.

— Я веру, — гаварыў Алехна, — што вялікая моцная дзяржава Новагародка і Літвы створыцца, народзіцца не крывавымі набегамі, а мірным радам, згодай, дагаворам, шлюбамі літоўскіх і нашых княжат, а калі і будзе цячы кроў, то кроў адступнікаў, пярэваратняў. Такая дзяржава створыцца цярпімасцю да чужых багоў, да Пяркунаса і Хрыста, бо мы не жыдавіны, гэты рассыпаны ў свеце народ, які кажа, што яго бог самы лепшы і самы мудрэйшы за іншых.

⁴⁵ Мемель — так нямцы называлі літоўскі горад Клайпеду.

⁴⁶ «*Vae maledictis et infidelibus!*» (лац.) — Бядна праклятым і няверным!

Алехна раптам упаў перад Ізяславам на калені.

— Князь, аддай уладу Міндоўту.

Ізяслав з нянявісцю глядзеў на купца. Потым устаў, сурова сказаў:

— Пакуль я новагародскі князь, датуль ты будзеш сядзець у цямніцы. Цябе не будуць катаваць, як іншых. Разумных людзей я не катую. Ты будзеш сядзець у цямніцы сонцаварот, другі, трэці, і надыдзе міг, калі ты сам пачнеш катаваць самога сябе. Я шкадую цябе, купец, як чалавек, як хрысціянін, але як новагародскі князь, як нашчадак Глебавічаў і Усяславічаў я закоўваю цябе ў вечныя жалезы.

Ад Веля Ізяславаў даведаўся, што княжыч Далібор таксама чуў пра браталюбай. Адразу ж княжыча паставілі перад светлымі бацьковымі вачыма.

— Мой гнусны раб Вель клянецца на крыжы, што табе, сын, было вядома імя хрыстапрадаўцы Алехны. Так ці не? — ва ўпор гледзячы на Далібора, спытаў князь.

— Так, — адказаў Далібор.

— Вель клянецца, што табе было вядома не толькі імя Алехны, але і што ты ведаў пра чорныя справы псоў, якія назвалі сябе браталюбамі. Так ці не?

Пасля гэтага пытання Далібор на нейкі міг разгубіўся.

— Так ці не? — насядаў князь-бацька. Вочы гарэлі нядобрым агнём.

— Так. Я ведаў. Мне расказаў Вель, — вымушаны быў прызнацца Далібор.

— Чаму ж ты адразу не прыбег да мяне, свайго бацькі? Чаму адразу разам са мной не пачаў віць вяроўку, каб звязаць ворагаў маіх і тваіх, ворагаў Новагародка? Адказвай, глядзі мне ў очы.

Князь Ізяслав падскочыў да сына, стаў твар у твар — не адвернешся. Позірк быў страшны, халодны, нібы смерць, пра якую кожуць, што яна пройдзе праз усё войска, але возьме таго, каго захоча.

— Глядзі мне ў очы, — зноў загадаў Ізяслав.

— Я не паверъю Велю. Мала што набрэша які пустадомак.

— Іншае ў цябе на душы, іншае, — амаль шэптом сказаў Ізяслав, і очы свяціліся. — Бачу цябе нас克розь. Хочаш бацьку з княжага стальца скінуць. Сам хочаш князем стаць. Кажы, хочаш?

Далібор зацята маўчаў.

— У смердаў песня ёсць, — усё больш узбуджаўся, наліваўся ярасцю князь, — і ў той песні, ведаеш, як спываецца? «Прыйшлі ў маю хатку ды б'юць майго татку». А ты роднага татку не пашкадуеш. Ты

сам будзеш яго біць, па галаве, па руках, па чым патрапіш.

Ізяслай замахаў кулакамі, быщам некага біў.

— Няма ў мяне такога ў думках, — цвёрда сказаў Далібор. Ен успомніў, што часам на бацьку находзіць нікому не падуладны страх, нават жах. Варухнецца ў лесе куст, затрапеча ў пакоі тканіна — князь адразу хапае меч. Аднойчы забіў дворнага пса, які з вялікай радасцю кінуўся да яго, неасцярожна выскачыўшы з-за адчыненай створкі брамы.

— А ці не забыўся ты, княжыч, сын мой, што тваіх сватоў чакаюць у Ваўкаўскай? — раптам спытаў Ізяслай.

Далібор уздрыгнуў. Князь заўважыў гэта.

— Слухай жа волю маю, бацькоўскую і княжую. Тры дні табе на зборы, і каб разам з ляхам Косткам ехаў у Ваўкаўск. Там цябе ўжо чакае твой будучы цесць, а мой падручны князь Усеваладка. Хоча на цябе Усеваладка паглядзець, на твой твар і твой розум падзвіцца. Час ужо надышоў сваё мужчынскае семя кінуць у жаночую баразну.

Далібор слухаў бацьку, а перад вачамі стаяла Рамуне.

— Ідзі, — сказаў сыну князь Ізяслай. — Як ты меншы быў, я цябе больш любіў, калупайчыкам сваім называў, а вырас ты, і як дубоваю карою сэрца тваё абрасло — не дагукацца да сэрца.

Здарылася тое, што павінна было здарыцца пры ўсіх гэтых варунках — Ізяслай узненавідзеў Міндоўга. Ен гатоў быў узяць рад з Галічам, з Конрадам Мазавецкім, з яцвяжскімі старэйшынамі, але толькі не з варуцкім кунігасам. Ворага адчуў і ўбачыў у ім Ізяслай. Але камень, які ляжаў на вяршыні гары і які скрунулі, зрушылі з месца, не можа ўтрымаць нават самае магутнейшае плячо. Міндоўг, люта пасварыўшыся з новагародскімі думцамі і перш за ўсё з іерэем Анісімам, хацеў адзін узяць назад Літву. Ды не атрымалася, не хапіла сілы. І ён вярнуўся ў Новагародак, згадзіўся зрабіць ўсё, што запатрабуюць ад яго новагараджане. Вядома ж, першым патрабаваннем было ягонае і ягоных баяр хрышчэнне ў праваслаўную веру, адмаўленне ад балвахвалства⁴⁷. І калі ў лютым месяцы, у самым канчатку, прыгрэла сонца і папаўзлі з елак і соснаў снегавыя шапкі, усе новагараджане абодвага цела⁴⁸ сабраліся каля гары, што ўсходней вакольнага горада. Міндоўг з найбліжнімі баярамі стаяў на гары, і святы айцец Анісім з урачыстым бліскам у вачах асяняў іх крыжам. Вецер даносіў ягоныя ўсхваляваныя слова: «Кажа Хрыстос: «Падай руку тваю і глядзі прабіццё рэбр маіх і вер, што я сам тут».

⁴⁷ Балвахвалства — паганская звычай і абрауды.

⁴⁸ Абодвага цела — г. зн. мужчыны і жанчыны.

Клір крычаў:

— Слава табе, Ісусе, сын божы!

— Слава табе, святая Багародзіца! А іерэй Анісім натхнёна выводзіў:

— Кажа паганская царква Хрысту, як абручніца яго: «Зранена я каханнем тваім, жанісе нябесны».

Міndoўг рабіў усё, што загадваў Анісім: цалаваў крыж, становіўся на калені і схіляў галаву, калі панамар Іларыён крапіў яго святой вадою. Потым было мірапамазанне. Анісім, творачы малітву, змачыў Міndoўту духмяным маслам-мірам лоб, грудзі, вочы, ноздры і вусны, а таксама руکі і ногі.

Праз чатыры або пяць сонцаваротаў на гэтай жа самай гары Міndoўг, адрынуўшы праваслаўе, будзе хрысціцца па каталіцкаму абраду, каб атрымаць ад рымскага папы каралеўскую карону. А яшчэ праз дванаццаць сонцаваротаў, зноў вярнуўшыся да дзедаўской веры, да паганства, ён будзе засечаны ў сваім шатры разам са сваімі сынамі. Ягоны труп прывязуць сюды ж, аддадуць ахвярнаму агню, і народ назаве гэту гару Міndoўтавай гарой. Але не дадзена людзям бачыць свой лёс. Удыхаеш, бярэш у грудзі паветра і не ведаеш, ці выдыхнеш яго, бо страла смерці кожны міг можа ўпіцца ў выю.

Пасля хрышчэння Міndoўта і ягоных баяр абышлі з крыжамі, харугвамі і абразамі царкву Барыса і Глеба, і на яе парозе князь Ізяслав Новагародскі тройчы пацалаваўся з кунігасам. Глядзелі на ўрачыстае цалаванне баяры і купцы, рукадзельнія людзі і смерды з вакольных весяў і ўсе разумелі, што гэта Літва цалуеца з Новагародкам.

— Слава! — крычаў народ.

Ізяслав нібы атруту глытаў, калі цалаваўся з Міndoўгам. Але змушаў сябе ўсміхацца, радавацца. Ен адчуваў, што паступова робіцца для новагараджан нелюбімым князем, асабліва пасля таго, як жорстка пакараў браталюбай. Новагародак у большай меры, чым Менск і нават Полацк, гандлёвы купецкі горад, і тут небяспечна быць ворагам купшоў.

Назаўтра ж ва ўсе канцы Новагародскай зямлі памчаліся вершнікі, павезлі вусны заклік і бяросты, у якіх аб'яўляўся паход на Літву, дзе пакуль што ўладырыл Тайцівіл з Эдзівідам. Іхні ж бацька Даўспрунк ужо збег у Жамойць да свайго пляменніка кунігаса Трайната.

Праз сядміцу, як было ўмоўлена ў бяростах, падышлі раці з Услоніма, Здзітава, Турыйска, Гародні, Ваўкаўскі, каля Новагародка задымліся вогнішчы, заржалі коні, раскінуліся сотні

белых і чырвоных шатроў. Воі-пешцы і конныя дружыннікі разам са збройнікамі вастрылі дзіды, мячы, сякеры, нашывалі тоўстыя слай бычынай і туравай скуры на шчыты, змазвалі барсуковым тлушчам кальчугі, звязвалі сырамятнымі рамяннямі нагрудныя бляхі-сустутгі. Рыхтаваліся да паходу не з паспехам, а ўсё ўзважваючы, абдумваючы. У навакольных пушчах насеклі лясін, і з іх цесляры-сякернікі рабілі доўгія гнуткія лесвіцы, якія можна будзе класці пад ногі пешцам у літоўскіх балотах. Вязалі з галля і чароту вялізныя поршні-макраступы. Абуўшы іх, пройдзеш любую твань. Наладжвалі парокі і камнямёты, каб у час штурму біць сцены Варуты. У навакольных палях і лугах збіралі горы каменяў-галышоў.

На час паходу Ізяславу дазволіў Далібору не ехаць у Ваўкаўск, а ісці на Літу з новагародскім апалчэннем, тым больш што Усеваладка Ваўкаўскі сам заявіўся ў Новагародак. Яны сустрэліся. Усеваладка быў чарнавокі, кругленыкі, вясёлы, з кароткімі нагамі. «Няўжо і ваўкаўская князёўна такая?» — паныла падумаў Далібор. Але Усеваладка вельмі хутка развесяліў яго. Ваўкаўскі князь аказаўся на дзіве гаваркім выхвалякам-самахвалам.

— Вока ў мяне зоркае, — пчалу адразу ў твар пазнаю, з якой яна борці, — адразу сказаў Усеваладка Далібору.

— Пчалу? — здзівіўся Далібор.

— А ты што думаў? Каня кожны ўбачыць, а вось пчалу...

І Усеваладка хвацка падкруціў цёмны вус.

— Чалавек я набожны, — хваліўся ён. — Каля вечарам забудуся памаліцца і перахрысціць падушку, бачу дрэнныя сны.

— Як жа можна забыцца пра малітву? — падсміхнуўся над ім Далібор. — Малітва як голад — аваўязкова пра сябе напомніць.

— Праўду кажаш, княжыч, — згадзіўся Усеваладка і зноў паджучыў-падахвоціў сам сябе да пахвальбы. — Дачка ў мяне, князёўна Еўдакія, чыстае золата. Разумніца, якіх свет не бачыў, рукадзельніца. Сама з дзеўкамі-чалядніцамі тчэ, вышывае, кухарыць. Ды і сыны ў мяне дужа галавістыя.

Але не пашанцевала балаку-гаваруну Усеваладку. У першай жа сутыгцы з дружынаю Таўцівіла конь панёс яго проста ў самую гушчу ворагаў, і на вачах у ваўкаўскіх вояў тыя пасеклі яго на шматкі. Так першы і апошні раз сустрэліся Далібор са сваім магчымым цесцем.

Смерць Усеваладкі патаемна ўзрадавала князя Ізяслава. Разам з усімі праліў ён слязу над нябожчыкам, што прыняў пакутніцкую смерць ад рукі паганцаў, а сыну адразу ж пасля гэтага сказаў:

— Як возьмем Варуту, паедзеш з дружынай і ваяводам Хвалам

не ў Новагародак, а ў Ваўкаўскім. Там сталец пусты. З божай і з маёй дапамогаю станеш князем Глебам Ваўкаўскім.

Чым глыбей Міндоўг з Ізяславам уваходзілі ў Літву, тым з большай ярасцю нападалі на іх яе абаронцы. Давялося, каб аблегчыць хаду войску, кінуць цяжкія катлы і парокі. Перад кожным боем Міндоўгавы дружыннікі спешваліся з коней, абкружалі крыніцу і жменямі або шлемамі пілі з яе ваду. Хрысціяне з Новагародскай зямлі ў гэты час высока ўзнімалі выявы Хрыста, білі аб шчыты мячамі, спявалі «Багародзіцу». Ідуучы ж у бой, воі Новагародка, Услоніма, Ваўкаўска, Здзітава і Турыйска кryчталі: «Слава!» И толькі гародзенцы кryчталі: «Нёман!» Назва гэтай слáунай ракі азначае на пракаветнай кryвіцка-дрыгавіцкай мове «край», «канец», бо яшчэ за памяццю дзядоў іхня дзяды, паміраючы, казалі: «Нёман майго жыцця прыйшоў».

Войскі ішлі на Варуту, а наўкол у самай сваёй сіле бушавала вясна. Крот, адчуваючы цяпло і сонца, капаў бліжэй да зямной паверхні, і ўсе лужкі, усе паляны былі ў светла-жоўтых бугарках. Ратуючыся ад паводкі, беглі на травяністыя высipy і пясчаныя выдмы пацукі, мышы, зайцы, лісы. Вечарам у лясах мацней за ўсіх птушак кryчаў дрозд-рабіннік.

Далібор, едучы паперадзе малодшай новагародскай дружыны, неадступна думаў аб Рамуне. Яна з малымі Руклюсам і Рупінасам сядзіць зараз у Новагародку, чакае войска з паходу. Як хацелася яму хоць краем вока зірнуць на літоўскую князёйну. Ці помніць яна пра яго? Чаму так заведзена ў жыцці, што жаніца ў большасці выпадкаў трэба не па сваёй волі і жаніца на нелюбімых? А каханкі, за якіх бы сэрца аддаў, душу не пашкадаваў, ідуць у чужыя палаты, у чужыя ложкі, у чужыя рукі.

Захоплены такімі думкамі, Далібор і не заўважыў, як ад'ехаўся ад сваёй дружыны і ўбіўся ў строй новагародскіх пешаў. Тут ішло апалчэнне кавалёў, броннікаў, сырамятнікаў, муралёў і рознага іншага рукадельнага люду. Каня схапілі за аброць, і вяёлы голас кryкнуў, здалося, пад самым вухам:

— Княжыч!

Далібор аж уздрыгнуў. Перад ім стаяў меднік Бачыла, у меднай (сам выкаваў!) шапцы, у доўгай, дзіравай на спіне кальчузе, з доўгім вастрадзюбым кап'ём у руцэ.

— А я гляджу і думаю: ці не княжыч гэта? — смеючыся, казаў Бачыла і крочыў, трymаючыся за Даліборава стрэмя. — А брат твой дзе?

— Някрас таксама сеў на каня, — узрадаваўся знаёмцу Далібор.

— Ен разам з Косткам у Міндоўгавай дружыне.

— Вялікая сіла люду ідзе, — прыцмокнүй языком меднік.

— І кроў вялікая будзе, — сказаў Далібор.

— Кроў?

— А як жа? Вайны без крыві не бывае. Не толькі Таўцівіл з Эдзівідам супраць нас. Татарскі хан Кульпа вядзе конніцу на Менск. Калі не ўстаяць мяняне, можа ўдарыць па Новагародку.

Пры такіх словах княжыча Бачыла глыбей насынуў на галаву сваю медную шапку, ускінүў на плячо кап'ё.

Ішлі раць на раць, меч на меч. Слупы чорнага дыму ўставалі над зямлём. Трапічалі над пушчамі і балотамі навальніцы. Свято маланак, здаецца, сцёбала па вачах. Шумела, раўла, ручаямі ляцела з неба навальнічная вада. Стомлены вой здымай з галавы шлем, набіраў вады з краямі, піў і не мог напіцца. Аднойчы вечарам зазялі ў небе над зямлём два велізарныя вогненна-чырвоныя крыжы, якія раслі з аднаго кораня. «Гэта Новагародак і Літва, — казалі, хрысціячыся, бывалыя людзі. — Яны павінны злучыцца. Бачыце — у іх адзін корань». «Але ж Літва паганская, — не згаджаліся няверы. — Мала што Міндоўг з купкаю баяр хрысціўся». «Яна будзе хрысціянской», — адказвалі ім.

Ішоў у сечу Далібор, думаючы пра Новагародак, светлакосую Рамуне. У глухой цямніцы сядзеў Алехна, успамінаў браталюбай, мёртвых і жывых, спрабаваў рукамі гнуць халодныя краты і ўсё часцей чуў ува сне звонкі незвычайны голас, які абвяшчаў яму і ўсяму свету: «Чалавек павінен жыць не законам галоднага ваўка, а законам жытнёвага поля». Міндоўг з вялікай лютасцю выганяў з Літвы сваіх ворагаў, нават калі гэта былі ягоныя пляменнікі. Войшалк марыў збудаваць манастыр над Нёманам, каб ішло адтуль свято вучонасці, свято біблейскай мудрасці. Жэрнас, паходзеўшы за вясну, няўтримна бегаў па пушчах, уздымаў, гуртаваў балотную раць, каб потым па крыві сваіх аднародцаў зноў ісці пад свяшчэнны дуб і жэрці жалуды. На прасторах Заходнай Еўропы грымела крывавая бязлітасная вайна паміж германскімі імператарамі Гогенштаўфенамі і папствам.

І было ўсё гэта ў лета 6754-е⁴⁹ ад стварэння свету.

⁴⁹ Лета 6754-е — 1246 год.

Частка другая

I

На прасторах Заходнай Еўропы грымела ў гэты час крылавая бязлітасная вайна паміж германскім імператарамі Гогенштаўфенамі і папствам. Папы, ратуючыся ад сваіх ворагаў, хаваліся ў горадзе Ліёне, і іх можна было лічыць і рымскім і лёнскімі. А пачалося ўсё вельмі даўно, пачалося з таго, што ў канцы ліпеня 1167 года войска германскага імператара Фрыдрыха I Барбаросы пад началам двух епіскапаў у рыцарскіх даспехах пасля жорсткай васьмідзённай аблогі ўварвалася ў Рым. Тысячы трупau немцаў і рымлян валяліся на вуліцах. Папа Аляксандр III уцёк з Рыма. Імператар Фрыдрых Рудабароды хадзіў па захопленай папскай сталіцы, піў віно са сваімі воінамі, абдымаўся і цалаваўся з імі. Ен, пэўна ж, адчуваў сябе новым Цэзарам. Ды здарылася нечаканае і страшнае. Тое, што не маглі зрабіць адборныя папскія рыцары, зрабіў за два-тры дні нейкі нікчэмнейшы мікроб — у Рыме пачалася эпідэмія. Немцы паміралі адзін за адным, быццам іх валіла з ног нябачная вострая каса. Сіняя твары, мутныя вочы, уздутыя жываты, слізь і смурод — вось што заставалася ад вяёльых пышнацелых здаравякоў. Акрамя простых воінаў сканалі ў нечуваных пакутах імперскі канцлер, кёльнскі архіепіскап Райнхальд, сямёра палкаводцаў Барбаросы.

І горды Фрыдрых, пераможца Мілана і Рыма, праз некалькі дзён бясслаўна ўцёк, абматаўшы твар змочанай у чырвоным віне кашуляй.

Рымскія папы, вядома ж, адразу аб'явілі, што за іх заступіць сам Хрыстос, наслайшы мор на бязбожнікаў. Але радасць, як вельмі часта здараецца, была нядоўгая. Зноў пачалася вайна, яшчэ больш упартая і бясконцая. У чэрвені 1244 года новы папа Інакенцій IV, ён жа генуэзскі граф Сінібалда Фіеска, апрануўшы ці то манаскае, ці то жаночае адзенне, цудам выслізнуў з Рыма, які штурмам брала войска Фрыдрыха II Гогенштаўфена, унука таго самага Фрыдрыха I Барбаросы. Куды было бегчы Інакенцію IV? Вядома ж, у Ліён. Там, у Ліёне, у 1249 годзе, сумуючы па апостальскім горадзе Рыме, папа сабраў XIII Усяленскі царкоўны сабор. На саборы гаварылі аб крыжовым паходзе ў Палесціну і вызваленні Іерусаліма, які захапілі туркі, аб лёсе Лацінскай імперыі і Канстанцінопаля, пад сценамі якога стаялі грэка-візантыйскія атрады на чале з імператарам Нікейскай імперыі Іаанам Ватацам. Ратавацца ад манголаў вырашылі такім чынам: на ўсіх сцежках і дарогах, што вялі ў Еўропу, сабор прапанаваў паставіць варту, выкапаць ямы, збудаваць сцены і вежы.

І ўсё ж сама больш гаварылі, як і чакалася, пра імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі і адначасова сіцылійскага караля

Фрыдрыха II Гогенштаўфена. Яго зноў, у які ўжо раз, адлучылі ад царквы. Самыя ўсходнія епархіі рымскай каталіцкай царквы былі ў Прыбалтыцы — у Лівоніі і Прусіі. І вось туды, у Прусію, а затым,магчыма, і ў Літву вясною 1249 года ехала з Ліёна пасольства ад папы Інакенція IV на чале з легатам Якавам. Гэты Якаў, чалавек, як можна меркаваць, рагучы і разумны, неўзабаве стане папам Урбанам IV, а пакуль што ён ехаў у далёкую Прусію, у адваяваны ў прусаў горад Кірсбург, які наўзабаве будзе называцца Хрыстбургам, каб імем папы прымірыць тэўтонскіх рыцараў з тубыльцамі. У гэтым жа пасольстве ехаў негаваркі задумлівы чалавечак, буйнатвары і з плоскімі ступнямі, манах-дамініканец Сіверт. Усяго год назад Сіверт жыў у Неапалі, у палацы самога Фрыдрыха II Гогенштаўфена і лічыўся ягоным задушшэўным сябрам. Часта за мармуровым абедзенным столікам на дваіх, застаўленым цудоўнымі вінамі, вазамі з вінаградам, персікамі і арэхамі, яны, імператар і манах, вялі ўсъваляваныя шчырыя гутаркі пра старадаўніх філосафаў, пра Рым не сённяшні, а той, вечны, нятленны, дзе жылі Цэзар і Брут. Якраз перад гэтым каля імператарскага палаца садоўнікі, перасаджваючы дрэва, наткнуліся ў зямлі на цудоўны беласнежны саркафаг, у якім ляжала, як жывая, забальзаміраваная гадоў шаснаццаці дзяўчына незвычайнай прыгажосці. Збегліся ўсе прыдворныя, усе слугі. Прыйшлі да саркафага і Фрыдрых з Сівертам. «Якая прыгажосць, — шэптам сказаў Фрыдрых. — А гэтай жа дзяўчыне ўжо болей тысяча гадоў». Прамовіўшы такое, імператар пабляднёў і закрыў рукою вочы. Затым загадаў у дальнім канцы саду тайна закапаць цудоўную мумію, яку народ назваў фанчулаю.

Сіверт, калі шчыра прызнацца, любіў імператара. Нічога не было ў ім ад дзікага нямецкага звера, якім прылюдна называў яго папа. Фрыдрых адкрыў у Неапалі універсітэт, дзе выкладалі арабы і яўрэі, пабудаваў моцны флот, у якім служылі мусульмане. Але ўдача ўсё часцей адварочвалася ад імператара, усё часцей яго пракліналі ўсе і ўсюды, і Сіверт, як чалавек асцярожны і прадбачлівы, рагшту пераехаць з Неапалем у Ліён. Фрыдрыху ён сказаў, што хутка вернецца, толькі пашукае новыя саркафагі ў ваколіцах Рыма. Але вяртацца не збіраўся, бо своечасова зразумеў, што на сённяшні дзень папа мацней за імператара. «Няма бядней бяды, чым смутак», — любіў паўтараць ён. Застацца ж у Неапалі з Фрыдрыхам азначала смуткованаць да самай смерці, і не ў сваёй хатній або манастырскай малітоўні, а ў папскай турме.

У Ліёне Сіверта сустрэлі ласкава. Ен расказаў усім, як цяжка жыць, нават цяжка дыхаць побач з Фрыдрыхам, як часта ён хацеў на

простым рыбацкім чоўне вырваща адтуль. А сам успамінаў фантан-вадамёт, што ў паўдзённую спёку струменіўся ў пакоі ў Фрыдрыха, і біў то падфарбаванай халоднай вадой, то салодкім віном. Жывучы ў Ліёне, ён часта бачыў апошні ўздых людзей на гэтым свеце, а калі ўвайшоў у давер да кліра і папы, то на вуха паміраючым стаўшы на калені, чытаў адыходную. Амаль заўсёды між апошніх слоў тых, што адплывалі ў лепшы свет, ён чуў слова «Рым». Усе яны страсна хацелі разам з папам вярнуцца ў апостальскую сталіцу. У Ліёне ён убачыў цёмныя задворкі чалавечай душы. У папскім палацы, нібы ў гарэме мусульманскіх эміраў, ён сустракаў еўнухаў. Некаторыя з іх яшчэ захавалі палавы інстынкт і, не могучы савакупіцца з жанчынамі, білі іх, кусалі, драпалі да крыві.

Неўзабаве Сіверт заўважыў, што адносіны да яго перамяніліся. «Фрыдрыхаў прыхвасценъ», — не раз чуў ён за сваёй спіной. Нянявісць да Гогенштаўфенаў была такая вялікая, што ѿсе, хто хоць аднойчы перакінуўся з імі добразычлівым словам, аб'яўляліся асабістымі ворагамі папы. Дамініканец рапшоў ехак з Лёна, але не знікнуць назаўсёды, а, пабыўшы там, дзе ў бітвах з паганствам і схізмай гарставаўся меч ісцінай веры, са славай вярнуцца назад. Так ён прыбіўся да пасольства легата Якава. Яно накіроўвалася (вось цуд!) у адну з апошніх у Еўропе краіну паганцаў — Прусію.

Легат Якаў з Люціха ехай паперадзе ў чырвонага дрэва брычцы на лёгкіх рэсорах. Брычку цягнула чацвёрка коней, пакрытых белымі апонамі, на якіх чарнелі святыя крыжы. Побач з брычкай, але ні на крок не апярэджаючы яго, на гняздым танканогім жарабку капыціў пыльныя дарогі Еўропы юны герольд у чырвоным плашчы, са срэбным рогам у руках. На перакрыжаваннях гандлёвых шляхоў і ў вялікіх хрысціянскіх гарадах ён трубіў у рог і звонкім голасам абвяшчаў: «Дарогу папскому легату Якаву!»

Вернікі адразу падалі на калені, хрысціліся. Некаторыя з жанчын цалавалі сляды колаў ад вазка, у якім ехай Якаў, потым выкопвалі гэту зямлю, насыпалі яе ў гарышкі і садзілі там кусты пунсовых руж, бо ружа — гэта святая Багародзіца, якая часова ператварылася ў кветку.

Сіверт, апрануўшы чорны дарожны плашч з капюшонам, ехай за Якавам і за герольдам на муле. Не адстаючы ад манаха, кіраваў вялізной фурай, запрэжанай караткахвостым біцгом, ягоны служка Гуга. Эскортам у легата Якава былі пяцьдзесят папскіх конных капейшчыкаў. Аднаго з іх, чарнавусага прыгажуна Морыца, Сіверт вылучыў між іншых і прыблізіў да сябе. Ен распытаў яго пра бацькоў, пра дзяўчыну-каханку, і Морыц, задаволены той увагай,

якая аказвалася яму, расказваў пра ўсё, быццам на споведзі. Сіверт любіў такіх прыгожых маладых людзей. Каб ён не быў манаҳам і не даў зарок бясшлюбнасці, такі пяшчотнашчокі прыгажун, як Морыц, мог бы быць ягоным сынам.

— Святы ойча, — спытаў аднойчы Морыц, — што вязе ў фуры твой слуга Гута?

Сіверт мог не адказваць на такое пытанне, бо яно было нясцілым і несвоечасовым. Але расчулілася душа.

— Сын мой, — узнёсла сказаў Сіверт, — мы едзем у край бязбожнікаў і веразабойцаў. Там усё будзе не такое, як у нас, нават зямля, цвердзь, створаная Богам, будзе там не такой. Там жывуць паганцы, якіх рэдка асвятляў прамень ісцінай веры. Яны даўно ўжо прайграі бітву Хрыстоваму воінству, але замест таго каб скарыща, прыняць святыя тайнствы, яны суцяшаюць самі сябе, гаворачы: «Пераможаны ўчора можа перамагчы заўтра». Не буду хаваць ад цябе, сын мой, што ў свой час жыў я пры двары імператара Фрыдрыха II Гогенштаўфена. Гэты імператар, неаднойчы пракляты папам, і сапраўды — параджэнне пекла. Ен раскопаваў старыя магілы і збіраў чалавечыя чарапы. Ен жа надумаўся адбіраць у няшчасных мацярок іхніх дзяцей-немаўлят і трymаць іх у пячоры. Ад самога нараджэння, ад першага мігу, калі дзіця ўбачыла зямное свято, і да дзесяці год трымалі яго ў глухой пячоры. Іх, такіх дзяцей, кармілі, пайлі, апраналі, але служкам, якія даглядалі іх, імператар пад страхам самай лютай кары забараніў казаць хоць слоўца. Усё рабілася моўчкі, нібы і служкі і дзесяці нарадзіліся ў краіне нямых. Там былі дзесяці чарнаскурыя і са скурай белай, быццам снег. Былі і хлопчыкі і дзячынкі. Імператар хацеў даведацца, на якой мове заговораць яны, ад нараджэння не чуўшы ніводнага чалавечага слова. У гэтай фуры мой слуга Гута вязе восьмігадовага хлопчыка, якога я называю Ніхто. Мне яго падараваў сам імператар. Я ўпэўнены, што Ніхто праз два гады загаворыць на мове багоў, на святой латыні.

— Але ж ён чуе гукі жыцця? — спытаў узрушены Морыц.

— У пячоры каля Неапала ён не мог нічога чуць, а ў фуры Гута кожны дзень залеплівае яму вушы воскам.

Ноччу, калі клаліся спаць пад адкрытым небам, калі ззяў Арктур, самая яркая зорка паўночных нябёс, манаҳу нешта цяжкае і цёмнае гняло душу. Ен ліхаманкава хрысціўся, шаптаў, ablіваючыся халодным потам: «Божа ўсявышні, выратуй мяне ад успамінаў». Побач у фуры гутніў ува сне Ніхто. Сіверт прыслухоўваўся — можа, прарэжацца ў гэтым гутненні чалавечасловы. Але чулася нейкая бязглаздзіца.

Ішла па зямлі вясна. Загараліся іскры жыщця пад шкарлупінаю птушыных яек. Дзюбатыя хітрыя вароны ў паўэмроку лавілі каля белых бярэзнікаў майскіх жукоў-хрушчоў.

Чатыры гады назад амаль гэтай дарогай ехаў у мангольскія стэпы папскі пасол Іаан Плана-Карпіні. Ен хацеў падгаварыць манголаў вызваліць ад туркаў труну гасподню ў Іерусаліме. Нічога, як ведае Сіверт, у Іаана не атрымалася. Цікава, што атрымаецца ў легата Якава і ў яго, Сіверта?

Праехалі Чэхію, дзе ўладарыў ваяўнічы і рашучы кароль Пшэмисл II Атакар. Гэты Пшэмисл дамогся назалежнасці Чэхіі і марыў з дапамогаю папы давесці межы сваёй дзяржавы да ўзбягнення Адрыятычнага мора.

Шмат пабачыў Сіверт на немалым вяку зямных уладароў і добра помніў слова мудраца: «Правіцель падобен чоўну, а народ — хвалі. Вада нясе човен, але можа і перакулюць яго». Жыщё навучыла манаха своечасова перасаджвацца з чоўна на човен. Быў ён цыстэрцыянцам, але, калі аказалася, што папа любіць дамініканцаў, перайшоў у орден святога Дамініка.

У Галічы папскае пасольства вельмі ўрачыста сустрэлі браты-князі Даніла і Васілька Раманавічы. Яны былі вясёлыя, бо тры гады назад у жорсткай бітве пад горадам Яраславам ушчэнт разгромілі войскі ляхаў, утраў і дружыну чарнігаўскага князя Расціслава Міхайлавіча. Уцёк толькі Расціслаў, а ляшскага ваяводу Фларыяна і ўгорскага ваяводу Фільнія ў ланцугах прыгналі ў Галіч. Але заўважыў Сіверт і хмурынку ў вачах у гасцінных князёў. Гаспадары то яны гаспадары на сваёй зямлі, а па ярлык, які дае права на гаспадаранне, трэба ехаць у стаўку татарскага хана, кланяючыся па дарозе татарскім баскакам.

Ад Данілы і Васількі ўпершыню пачаў манах пра Новагародак і Літву. Раней ён быў цвёрда перакананы, што за Галіцка-Валынскім княствам аж да самага мора жывуць прусы або эсці, як пра іх пісалі даунейшыя падарожнікі. А Даніла Раманавіч, высокі, шыракаплечы, з хвалістымі цёмнымі валасамі, што спадалі амаль да самых плячэй, сказаў:

— На поўнач ад нас, за Пінскам, ляжыць моцная маладая дзяржава літоўцаў і новагараджан. Князь Міхail Пінскі, які зусім нядаўна ў нашай прысутнасці баяўся вочы ўзняць, цяпер з усёй сваёй сілай перакінуўся на іхні бок. Нам ужо робіцца цесна ад такога суседства. Думаю, недалёкі той час, калі галіцкі тур сутыкненца з літоўскім зубрам.

Манаху Сіверту адразу ж захацелася сваімі вачамі пабачыць

яшчэ не вядомую ў Еўропе дзяржаву. Ен быў чалавекам дзеяння і пакляўся сам сабе, што пасля Прусіі абавязкова патрапіць у Новагородак.

Прыехалі ў Кракаў. Дарога з Лёна да Кракава заняла сём тыдняў. А Сіверту ўсё ўспаміналіся валынскія князі. Іхняга бацьку, князя Рамана, калісьці спакушаў прыніць каталіцтва папа Інакенцій III і за гэта абяцаў аддаць пад яго ўладу ўсю Русь. Вельмі насядалі папскія паслы на Рамана. Тады ён выняў меч і сказаў: «Ці такі меч святога Пятра ў папы? Калі ён мае такі, то можа даваць гарады і землі, але я пакуль што нашу гэты каля бядра і не маю звычкі браць гарады іначай, чым толькі крывёю — па прыкладу бацькоў і дзядоў нашых».

У Кракаве Якаву і Сіверту даў аўдыенцыю герцаг сандамірскі і кракаўскі Баляслаў V Сарамлівы. Былі ў палацы князь мазавецкі і куяўскі Конрад з сынам Баляславам і кракаўскі епіскап Ян Прандота. Гаварылі пра жорсткасці татар, якія за восем гадоў да гэтага разблі рыхтарскае войска ўсёй Еўропы ў крывавай бітве каля Лігніцы, і пра паўстанне ў Прусії.

— Божы біч пакараў нашу зямлю, — уздыхаў Ян Прандота.

— Ен пакарае вас, ляхаў, яшчэ больш, калі вы не ўтаймуце князя Святаполка Паморскага, — рэзка сказаў папскі легат. — Ен дапамагае прускім паганцам, разам з бунтаўшчыкамі рэжа хрысціянскіх рыцараў.

Якаў, як заўважыў Сіверт, гаварыў нячаста, але словаў білі ў цэль амаль без промаху, нібы арбалетныя стрэлы. Легат быў хударлявы і гарбаносы, з металёвым бліскам ўсіх вачей.

— Святы айцец, едзь да Святаполка, — прапанаваў Баляслаў Сарамлівы. — Я дам табе атрад маіх рыцараў. Перадай Святаполку — калі ён яшчэ раз возьме ў рукі меч, мы прыйдзем з Вялікай і Малой Польшчы і выкінем яго разам з мячом у мора.

Легату спадабаліся такія словаў. Ен усміхнуўся куточкамі вуснаў, пачціва нахіліў галаву, сказаў:

— Так і перадам паморскому князю. Падмацаваныя ляшскім атрадам, рушылі ў Прусію.

«Зямля, залітая крывей», — не раз чую пра яе ад сваіх спадарожнікаў Сіверт.

— Няўжо яны, прусы, не жадаюць ускласці на сябе прыемнае ярмо гасподнія? — здзіўлена спытаў прыгажун Морыш.

Адказаў яму сам легат.

— Тут загінулі святыя прапаведнікі Хрыстовага вучэння Войцех-Адальберт і Брунон. Калі Войцех-Адальберт упершыню ступіў на

зямлю прусаў, яны сказалі яму: «З-за такіх людзей, як ты, наша поле не будзе прыносіць ураджай, дрэвы не дадуць пладоў, не народзяцца новыя істоты. Убірайся з нашай зямлі!»

А потым іхні жрэц і пракляты разбойнік Сіка нанёс першыя раны прапаведніку. Брунона ж разам з васемнаццацю таварышамі спачатку пяклі агнём, каб яны адмовіліся ад сваёй веры. Тут, у Пруsie, сын мой, засяваў апостальскім зернем сляпня душы епіскап Хрысціян. Але яму менш пашанцевала на Вісле, чым Альберту, епіскапу Лівоніі, на Дзвіне. Епіскап нават трапіў у палон да паганцаў і цэлья пяць гадоў быў іхнім нікчэмным рабом.

Якаў заплюшчыў вочы, і ўсе нібы адчулу той боль, які спапяляў душу легата.

— Прускае паўстанне ўжо цятнечца сем гадоў. Сем гадоў крыві і пакут! Разам з праклятым Святаполкам Паморскім прусы каля Рэйзенскага возера нашчэнт разграмілі браццяў-рыцараў. Загінуў ландмаршал Берлівін. Загінула святыня Рыцараў — ордэнскі сцяг. Які-небудзь паганец разадраў яго на спадніцу для сваёй бруднай жонкі.

— У чым жа сіла прусаў, святы айцец? — пачціва спытаў у легата Сіверт.

Якаў укалоў яго суровым позіркам, але адказаў, як і заўсёды, мякка, не ўзвышаючы голас:

— Пра гэта, сын мой, добра гаварыў епіскап Хрысціян, калі яму нарэшце пашанцевала выйсці з прускай цямніцы. Ен кляўся свяцейшаму папу, што тэўтонскі Ордэн наўмысна чыніў усялякія перашкоды хрышчэнню прусаў, баючыся, каб уладары паганцаў не зрабіліся мацнейшыя за хрысціянскіх уладароў. І яшчэ, думаеща мне, прусы трymаюцца сваёй старынай таму, што бяруць прыклад з жамойтаў і літоўцаў. Асабліва з літоўцаў, якія разам з русінамі Новагародка здолелі за кароткі час аб'яднацца пад уладай свайго караля Міндоўга. Але не Міндоўг страшны мне, а яго сын схізматык Войшалк, што абапіраеща на праваслаўную Новагародскую зямлю. Даносяць верныя людзі аб незвычайнай пераменлівасці яго душы. Ен можа быць то жорсткі, як дзікі звер, то мяккі і ціхі, як лугавая трава. Ен добраахвотна адмаўляеща ад улады, ад трона, уцякае ў манастыры, а потым зноў вяртаеца і з такой страсцю пачынае будаваць сваю дзяржаву, мацаваць сваё войска, што яго невыпадкова парадаўноўваюць нават з Карлам Вялікім.

— У гэтай глушы — і Карл Вялікі? — хмыкнуў Сіверт.

— Пад кожнай палоскай неба, сын мой, могуць нараджацца палкаводцы і паэты, — строга сказаў архіепіскап Якаў.

Легату з ягонай жалезнай настойлівасцю і мудрай абачлівасцю ўдалося адкалоць ад паўстаўшых прусаў князя Святаполка Паморскага. Святаполк спалохаўся анафемы і крыжовага паходу, якім яму прыгразілі германскія і польскія князі. Старэйшыны прусаў, і ў першую чаргу старэйшыны заходніх абласцей, Памезаніі, Варміі і Натангіі, якія адчуvalі пастаянныя цяжкія ўдары Ордэна, вымушаны былі падпісаць у Кірсбургу мірны дагавор.

Сіверту быў аказана найнелякшы давер — разам з пісцом з Марыенбурга манахам Торвальдам ён павінен быў напісаць тэкст дагавора на пергамене, каб сучаснікі і нашчадкі, што яшчэ народзяцца, маглі пераканацца ў чалавекалюбстве царквы. Сіверту выпала пісаць працівень прускага боку, Торвальду — працівень Ордэна. Спачатку трэба было падрыхтаваць пергамен. Сіверт ні на крок не адыходзіўся ад майстроў, што рабілі яго. Самы тонкі пергамен даюць шкуркі трусоў і вавёрак. Але спыніліся на шкурках абяскроўленых цялят, бо з іх атрымліваецца на дзіва беласнежны, прыемны воку пергамен. Потым Сіверт уласнаручна рабіў цыркулем наколы, разліноўваў графітным алоўкам лісты. Чарніла нарыйтавалі з дубовых арэшкаў і алею. З вялікім хваляваннем і гарачым сэрцабіццём вывеў Сіверт першую літару. Пісаў лебядзіным пяром з левага крыла птушкі. Няхуткая гэта была справа, але ніхто не падганяў, усе разумелі, што вырашаецца лёс Ордэна і лёс прускага народа. З кожным з прускіх старэйшын легат Якаў гаварыў, здаралася, да позняй ночы, пераконваў, упрошваў, пагражаяў. Прусы выходзілі з ягонага шатра з чырвонымі тварамі і разгубленасцю ў вачах. Усе яны нарэшце згадзіліся стаць хрысціянамі, і кожнага неафіта Якаў горача пацалаваў.

Сіверт з найнямлікшай стараннасцю рабіў сваю справу, але хутка стамляўся. Пачыналі балець вочы, дрыжала рука. Тады ён з дазволу легата піў віно, клаўся спаць і наогул паводзіў сябе з людзьмі ніжэйшымі, невысакароднымі дзёрзка, бо *doctoribus atgue poetis omania licent*⁵⁰. Калі ж нехта з ніжэйшых хоць позіркам, хоць жэстам выказваў незадавальненне, Сіверт прачула казаў:

— Даруй ім, бо не ведаюць, што твораць.

Дагавор, які з асалодаю амаль штодня пісаў Сіверт, пачынаўся так: «Усім, хто будзе глядзець гэтых лістах, Якаў, архіепіскап з Люціха, капелан пана папы і выканаўца службы ягонага намесніка ў Польшчы, Прусіі і Памераніі шле прывітанне ў імя тварца. Усе вы павінны ведаць, што паміж неафітамі Прусіі з аднаго боку і

⁵⁰ *Doctoribus atgue poetis omania licent* (лац.) — вучоным і паэтам усё дазволена.

святлейшымі мужамі, магістрам і браццямі Тэўтонскага ордэна ў Прусіі — з другога адбыліся жорсткія рознагалосі. І вось мы, згодна апостальскому мандату, прыбыўшы ў гэтыя часткі Прусіі, прывялі з Божай дапамогай да адзінства, згоды».

Шмат давялося папрацаўца Сіверту, пакуль роўнымі прыгожымі шнуркамі леглі на бялейшы пергамен слова, якім жыць у вяках. З радасцю пераконваўся манах, яшчэ і яшчэ раз перачытаючы дагавор, што галоўны і самы жорсткі ўдар, удар, ад якога не ўзнімаюцца на ногі, атрымлівалі паганская багі і іхня мярзотныя служкі. «Ідалу, якога раз у год, сабраўшы ўраджай, яны звычайна выдумваюць і лічаць за Бога, імя якому яны далі Курхе і іншым Багам, якія не стварылі ні неба, ні зямлі, яны ў далейшым не будуць рабіць вазліянняў, але цвёрда і нязменна застануцца ў веры ў господа Ісуса Хрыста і каталіцкую царкву і будуць аказваць паслушэнства і пакорнасць рымскай царкве. Паабяцалі таксама, што не будуць мець у сваім асяроддзі тулісонаў і лігашонаў, ілжывых прытворшчыкаў, якія лічацца ў іх за родавых жрацоў, прысутнічаюць на пахаваннях і заслугоўваюць пякельных пакут за тое, што зло называюць дабром і хваляць мёртвых за зладзействы і рабункі, за бруд іхняга жыцця».

Духоўную чысціню несла рымская царква ў гэты дзікі для хрысціянскага вока і душы свет. «Жонак не прадаваць і не купляць. А то бацька купляў сабе жонку, і пасля смерці бацькі яна, як реч, пераходзіла да ягонага сына. Не прысвойваць сабе мачаху ў якасці жонкі. І братаву жонку не браць. Наследнікі — толькі законныя дзеци. Абяцалі таксама, калі народзіцца ў іх дзіця, на працягу не больш восьмі дзён яны даставяць яго ў царкву, каб свяшчэннік ахрысціў, а калі дзіцяці пагражае небяспека смерці, то няхай які-небудзь хрысціянін ахрысціць яго, тройчы акунуўшы ў ваду са словамі: «Дзіця, я хрышчу цябе ў імя айца, і сына, і святога духа».

Падпісалі гэты найсправядліўшы дагавор і змацавалі сваімі пячаткамі, у адсутнасць магістра Ордэна правялебнага брата Дзітрыха фон Грунінгена, віцэ-магістр Генрых фон Ганштэйн, прускі маршалак Генрык Ботэль і легат папы Інакенція IV архіепіскап Якаў з Люціха. Складзены ж гэты дагавор, які запісаў Сіверт з вялікім душэўным траплятаннем, у 1249 годзе пасля нараджэння Хрыстова, у сёмы дзень лютайскіх ід.

Галоўным прычынцам такіх дастаслаўных поспехаў святой царквы на паганская ніве Сіверт лічыў легата Якава. І ён з усёй страснасцю і замілаванасцю сказаў яму пра гэта. І яшчэ сказаў, што прусы некалі з чыстага золата адалююць статую легата і паставяць яе на самым высокім месцы сваёй зямлі, бо ён, архіепіскап Якаў з

Люціха, увёй іх у сям'ю хрысціянскіх нароваў. Невядома было, ці спадабалася Якаву такая пахвальба. Ен толькі сціпла апусціў вочы, прамовіў:

— Род чалавечы як божы луг, дзе ўсе кветкі адной зямлëй ускормлены і ўспоены.

А праз некалькі дзён, прагульваючыся разам з прыгажуном Морыщам каля гарадской сцяны, Сіверт пачуў з надваротнай каменнай вежы дзікі крык.

— Што гэта? — уздрыгнуў манах і бліжэй падаўся да Морыца.

— Не ведаю, святы айцец, — прыцішлý голас Морыца, — кажуць, што тут, у Пруссii, брацці-рыцары сваіх палонных, а палонныя ў іх паганцы, ператвараюць у балванаў. І ў гэтых балванаў, трэніруючы руку і вока, капейшчыкі кідаюць дроцікі, а лучнікі пускаюць стрэлы. А яшчэ кажуць, — Морыц нават азірнуўся і зашаптаў, — што яны трymаюць псоў-ваўкадаваў. І кормяць гэтых псоў мясам сваіх палонных.

— Ці ў сваім ты розуме, сын мой?! — усклікнуў абураны Сіверт.

— Гэта ж хрысціянская войска, а не banda людаedaў.

Морыц упаў перад ім на калені, пачаў умольваць, каб ніхто не даведаўся пра ягоныя вар'яцкія слова.

— Супакойся, — лёгкай рукой пагладзіў цёмныя прыгожыя кучары свайго ўлюбёнца манах. — Я нямы, як рыба пад ільдом.

У першага сустрэчнага ландскнекта Сіверт спытаў:

— Ці не можаш ты адказаць, сын мой, што за голас вылятае вунь з той вежы?

Ландскнект спалохана перахрысціўся.

— Там сядзіць рыцар Бенедыкт. Ен ужо нямала дзён сядзіць на жалезным ланцу, бо звар'яцеў і аб'явіў усім, што ён Хрыстос.

— Я — Хрыстос! — данёсся дзікі крык з вежы.

— Спачатку брацці-рыцары хацелі адrezцаць яму язык, потым маршалак Генрых Ботэль загадаў, каб няшчаснаму затыкалі чым-небудзь рот, але ён выпіхвае языком кляп і зноў крычыць. Чакаюць імператарскага лекара. Ен неўзабаве павінен прыехаць з абозам.

— Хрысціянскі рыцар у хрысціянскай краіне сядзіць на ланцу, як смярдзючы пёс? — страшэнна абурыўся Сіверт. З вялікай крыўдаю пайшоў ён адразу да легата Якава і маршалка Ботэля. Тыя дазволілі пагаварыць з Бенедыктам, але маршалак парайў у час размовы трymацца далей ад вар'ята, бо можа ўкусіць.

Па вінтавой лесвіцы ўзняўся Сіверт на самы верх вежы, праціснуўся ў вельмі вузкія жалезныя дзверцы. Трохі пахаладзела спіна, калі ўбачыў перад сабой белы, як фландрскае палатно, твар.

Бенедыкт быў албіносам, з тых, што не вытрымліваюць чужога позірку ва ўпор. Толькі на міг Сіверт убачыў белыя снежныя кропкі вачэй, і адразу хворы рыцар схаваў іх. Якраз перад гэтым Бенедыкту прыносіў ежу і ваду нейкі прыслужнік. Манаху, калі яшчэ ўзнімаўся па лесвіцы, ляцелі ў вушы пагрозлівыя слова гэтага прыслужніка.

— Еш, еш, кажу табе! А зноў разальеш ваду, сам у мяне жыўцом у зямлю палезеш!

Зараз прыслужнік, зразумеўшы, што манах чуў усё, што ён сказаў, вінавата і спалохана стаяў каля каменнай, аброслай зялёным мохам, сцяны. Рыцар Бенедыкт сядзеў на ложку, засланым аўсянай саломай. Жалезнае кольца ахоплівала ягоную левую шчыкалатку, руکі былі скаваны лёгкім ланцутом, які, аднак, ні разбіць, ні перацерці.

— Ен сабе рот рукамі разрываў,— растлумачыў прыслужнік,— і брацці-рыцары вырашылі скаваць яго.

— Чаму ж не знайшлі для рыцара лепшага месца? — здзівіўся Сіверт, азіраючы дужа бедную і даволі брудную каморку.

— Наш капелан Марцін сказаў, што трэба ратаваць яго душу, а плоць няхай пакутуе, бо толькі праз пакуты плоці прыйдзем усе мы да вечнага нябеснага жыцця.

Бенедыкт раптам узняў галаву, няўцягна зірнуў на манаха і свайго прыслужніка і закрычаў:

— Я — Хрыстос!

— Вось зноў,— са скрухаю ўздыхнуў прыслужнік. — Маўчыць, маўчыць, а потым нячысцік, што пасяліўся ў галаве яго, тузae за язык. Ты не думай, святы айцец, што я б'ю яго або дрэнна даглядаю. Не. Я ж быў яго збраяносцам, калі рыцар, наклаўшы на сябе святы крыж, у Палесціне з сарацынамі біўся. Але яму зараз строгае слова патрэбна. Ен сам крычыць, а чалавечага крыку, калі хто іншы крыкне, дужа баіцца.

— Чаму ж бог адабраў у яго розум? — спытаў Сіверт.

— Усё пачалося, як мы сюды, у Прусію, перабраліся, — пачаў ахвотна тлумачыць прыслужнік. — Быў ён рыцар як рыцар. Адважны, справядлівы. Кухталёў мне ад яго, святы айцец, мала перападала, а вядома ж, што ў нямецкіх рыцараў кулак цяжкі. Як замак Пестэліна ў прусаў узялі, упершыню закрычалу рыцар Бенедыкту, быццам ён, — тут прыслужнік аж пабялеў ад перапуду, — Хрыстос.

— Чаму ж пасля Пестэліна такое здарылася? — не адступаў Сіверт.

— Не ведаю, — сумеўся прыслужнік. — Там шмат прускіх дзяцей пагарэла.

— Дзяцей?

— Так. Нам яшчэ ў тым замку па чорных абсмаленых дзіцячых костачках давялося прайсці. Ідзём, а яны хруп-хруп пад нагамі... Але той раз рыцар яшчэ мала крычаў. Ужо пасля таго як жалезнарукага Макса пабачыў, на галаву яго мут накінуўся.

— Я нешта чуў пра жалезнарукага Макса, — сказаў Сіверт. — Кажуць, што ён храбрэц незвычайны.

— Праўда, — згадзіўся прыслужнік. — Яму прусы руку адсеклі, правую руку.

— Я — Хрыстос! — зноў закрычаў Бенедыкт.

— У кожнага вала ёсьць свой авадзень, які яго кусае, і ў кожнага чалавека ёсьць свой смутак, — глыбакадумна сказаў Сіверт.

— Ісцінна так, святы айцец, — падхапіў прыслужнік. — Дык гэты Макс, які ўзрушиў і разбурыў душу рыцара Бенедыкта, на куксу сваёй рукі надумаўся надзываць доўгі жалезны прут. Прыкручваў яго да куксы, напальваў на агні і вішчаў ад болю, бо жалеза аж чырванела. Потым да Макса падводзілі палонных прусаў, асабліва ён любіў палонных з прускіх старэйшын, ставілі на калені, і вось гэтым прутом Макс выпальваў на лбе святы крыж. Брацці-рыцары далі яму імя Макс Жалезнарукі. Навошта было яму, — прыслужнік кіунуў на прыцілага Бенедыкта, — бачыць такое? Але ж убачыў, нават у крэпасць Бальгу з'ездзіў, каб паглядзець, і ў наступную ж ноч закрычаў. І крычыць з таго часу без спыну.

— Мяккае сэрца ў твайго рыцара, — прамовіў, адыходзячы з вежы, манах.

— У людзей ва ўсіх сэрца мяккае. Каменъ у грудзях ні ў кога не знаходзілі, — пакланіўся на развітанне прыслужнік.

Сіверт, чым болей жыў у Пруссіі, тым усё глыбей пераконваўся, што вера, прынятая пад пагрозай сілы або сілком увагнаная ў душу, недаўгавечная. Чалавек не дужа шануе і беражэ такую веру. Гэта тое самае, што прымусіць дрэва расцвісці зімою, у самы люты мароз.

«А навошта ж тады наша царква і наш папа аб'яўляюць святыя крыжовыя паходы? — пакутліва думаў ён. — Можа, яны памыляюцца? Не, я заўсёды верью, веру і буду верыць ім. Крыжаносцы хочуць вызваліць труну гасподнюю ад няверных. А свой крыж, дакладней, свой паўмесяц, першымі панеслі іншым народам сарацыны, пасаджаныя на баявога каня Магаметам. І свой зялёны сцяг свяшчэннай вайны яны першыя панеслі. Дарэчы, чаму іхні сцяг зялёны? Пэўна, усё пайшло ад першай вясновай травы між пякељных пяскоў пустыні. Дужа ўзрадаваўся чалавек, убачыўшы кволія зялёныя сцяблінкі, якія давалі яго каню, а значыць, і яму жыццё».

Так думаў дамініканскі манах Сіверт, закінуты лёсам у суровыя

прасторы Прусіі, дзе то ўсчыналася вайна, то наступаў крохкі мір, дзе згаралі адны гарады і з неймавернай хуткасцю будаваліся другія, дзе папскі легат архіепіскап Якаў з Люціха ў час аднаго вельмі жорсткага нападу паганцаў, калі жыщё браццяў-рыцараў вісела на павуцінцы, загадаў зламаць усе помнікі на хрысціянскім могільніку і ўмацаваць імі крапасную сцяну. Барацьба вялася найлюцейшая. Ордэн, губляючы лепшых сваіх рыцараў, захапіў прускія крэпасці Рогаў, Пестэлін, Бальгу, знішчыў іхнія гарнізоны. На захопленай зямлі рыцары ўзвялі замкі Кульн, Торн, Марыенвердэр. Усе разумелі, што мір, падпісаны ў Кірсбургу (гэты горад неўзабаве ўрачыста назвалі Хрыстбургам), часовы, што прусы ўзялі перадышку. Праўда, Сіверту паказалі прускага старэйшыну Матэ, які разам са сваімі сямейцамі і дружынай, з усім сваім дабром перабег у Хрыстбург. Яму хрыстбургскі комтур уручыў за гэта даравальную грамату, дзе было напісана, што Матэ за бязмежную вернасць хрысціянству атрымлівае навечна ад Ордэна дваццаць гакенаў⁵¹ зямлі і дзесяць сялянскіх сем'яў. Былі і яшчэ такія перабежчыкі. Яны вызываляліся ад абавязку хадзіць за сажой, але павінны былі несці Ордэну неабмежаваную ваеннную службу. «Ці не ўдараць такія саюзнікі ў час бітвы рыцарам у спіну, як зрабілі гэта земгалы пад Шаўляем?» — думаў Сіверт.

Ен працаваў пісцом хрыстбургскага комтура і адчуваў сябе анахарэтам⁵² у гэтым шумным і крыдавым свеце. У 1250 годзе прыйшла вестка пра смерць ягонага былога сябра і апекуна імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі Фрыдрыха II Гогенштаўфена. Усе наўкол, даведаўшыся пра такое, аж захлынуліся ад радасці, бо былі, як і папа, лютымі ворагамі нябожчыка. Сіверт адчуў халадок на сэрцы, лёгкае трымценне ў пальцах, пайшоў да сябе і амаль цэлы дзень ляжаў, не распранаючыся, на ложку. Трэба было тэрмінова пісаць чарговую даравальную грамату, у дзвёры да Сіверта разы са два сплохана зазіраў Морыц, які стаў ягоным памочнікам, але манах ляжаў нібы камень. «Ці не памёр ён?» — думаў Морыц.

Ды сіплае дыханне манаха паказвала, што душа ягоная яшчэ на гэтым свеце.

«Я здрадзіў Фрыдрыху, — як на вуголлях успамінаў, курчыўся Сіверт, — і хоць кажуць, што старое на сем замкоў замкнута, ад гэтага не лягчэй. Хіба я хрысціянін, калі змог стаць Іудам?» З вострай нянявісцю ён адчуваў сваё цела, цяжкое, атлусцелае, хоць ён і стараўся сушыць яго пастом. Якія лятункі можа мець душа ў такім

⁵¹ Гакен — нямецкая мера зямлі, 11,2 гектара.

⁵² Анахарэт (грэч.) — пустэльнік, самотнік.

целе? Гэта турма для душы, і сцены ў ёй запоўнены тлушчам. У міг найбольшай духоўнай пакуты ў яго ўзнікала неадольнае адчуванне, што душа хоча стресці, скінуць з сябе цялесную абалону, вызваліцца з яе, як вызываецца нявіннае птушанё са шкарлупіны яйка. Манах аж курчыўся на ложку.

Да яго, даведаўшыся пра хваробу, завітаў сам легат Якаў. Асяніў святым крыжам, прысёў на крэсельца, якое пачціва падсунуў Морыц. Сіверт з незразумелай для сябе ўпартасцю і з нейкім нахабствам глядзеў не ў твар архіепіскапу, не ў вочы, а на ягоныя чырвоныя (аж вока рве!) чаравікі. Успомнілася манаху спрэчка паміж святарамі — католікам рымлянінам і праваслаўным грэкам. Рымлянін пахваляўся: «Мы, дзецы рымскай царквы, пераемніцы апостала Пятра, атрымалі ў спадчыну паводле дарунку імператара Канстанціна не толькі пурпурывыя рызы і адзенне, што з сівой даўніны з'яўляецца знакам імператарскай вартасці, але і чырвоныя імператарскія чаравікі». Грэк зняў тады з правай нагі чаравік, паказаў усім прысутным ягоны ўнутраны бок, абцягнуты чырвонай скурай, і сказаў: «Калі ты фанабэрыйшся сваімі чаравікамі і толькі з-за іх уяўляеш сябе вялікім і роўным імператарам, дык ты бачыш, што і мы далучаны да такой усемагутнасці. Толькі носім мы гэты знак — чырвоную скuru не напаказ, на знешнім баку чаравіка, бо грэбум свецкім высакамер'ем, а пакорліва і ціхмяна, падобна Хрысту, валодаючы сілай духоўнай, хаваем знакі нашай свецкай улады, як штосьці забабоннае, унутр чаравіка». — «Грахоўныя думкі» — ушчуваў сам сябе Сіверт, але думкі гэтых лезлі і лезлі, нібы жоўта-шэрыя пякучыя восьы з разбуранага гнязда.

Легат пасядзеў, паглядзеў на апушчаныя долу вочы манаха і, падумаўшы, што ў таго няма сіл, каб іх падняць, устаў. На адыходзе сказаў:

— Няхай скрышацца колы калясніц нашых ворагаў.

Але зацягнуліся духоўныя раны ў манаха, як на прускіх соснах зацягвающца, залівающца цвёрдай жоўта-залацістай смалою рассечыны ад сякеры. Узняўшыся з ложка, першым чынам падышлоў ён да сваёй запаветнай фуры, якую пільна ахоўваў Морыц, прыпаў да яе вухам. Гутнеў, соп носам і чвякаў губамі Ніхто, пэўна, спаў. Гэта супакоіла Сіверта. Ен даўно ўжо адчуваў, што звязаны з Ніхто моцным вузельчыкам. Жыве Ніхто, значыць, жыве і Сіверт. Хутка, вельмі хутка наступіць той час, ужо засталося менш года да таго дня, калі Ніхто будзе паказаны святарам і багасловам і загаворыць на боскай латыні.

Працууючы пісцом, Сіверт кожны дзень сустракаўся з самымі

рэзнымі людзьмі: рыцарамі, свяшчэннікамі, манахамі, купцамі, рамеснікамі, якія ехалі ў Прусію і Лівонію з усёй Еўропы. Ен гутарыў з немцамі і датчанамі, палякамі і французамі, прусамі і самбамі, літоўцамі і язвягамі. Часта бываў ён у крэпасцях і замках, у марскіх портах і на рысталішчах, у сядзібах багатых тубыльцаў, якія прысягнулі Ордэну, у турмах і катавальнях, дзе аднародцы гэтых самых тубыльцаў ablіваліся крывёю і слязамі. Аднаго разу ў ордэнской турме Сіверт сустрэўся з чалавекам, які называўся новагараджанінам, і імя ў якога было Панкрат. Гэты Панкрат ужо канай. Так як нідзе не было праваслаўнага святара, прадсмэротную споведзь прымай у яго Сіверт. З глухіх слоў новагараджаніна манах даведаўся, што ён былы купец з вельмі багатага горада Новагародка, што былы правіцель горада князь Ізяслав жорстка пакараў яго і ягоных аднамыснікаў, якія называлі сябе браталюбамі. Панкрату ўдалося ўцячы, шмат блукаў ён па свеце, начаваў у попеле вогнішчаў. Спачатку распальваў вялікае вогнішча, а потым, калі яно астывала, з галавою закопваўся ў мяккі, яшчэ гарачы попел.

— Хіба ты не мог змайстраваць сабе будан? — здзівіўся Сіверт.

— Каб я начаваў у будане, я даўно б памёр, і ты, святы ойча, не спавядаў бы мяне, — з дзіцячай непасрэднасцю сказаў Панкрат. — У будане мяне даўно б злавілі.

— А хто цяпер правіцель Новагародка? — спытаў манах.

— Чую я, што новагародскае баярства, выгнаўшы Ізяслава, запрасіла на свой сталец літоўскага князя Міндоўга. Жывуць яны, як і жылі, па свайму прадзедаўскому пакону. Міндоўг ім сказаў: «Мы старыны не рухаем, а навіны не ўводзім». Разам з гэтym князем баяры ў паходы на суседнія землі ходзяць.

Панкрат пачаў задыхацца.

— Я ў леё з латрункуламі сустрэўся... Шмат мы нямецкіх рыцараў на той свет адправілі... А потым нас акружылі, злавілі...

Сіверт ужо чую пра латрункуладу. Гэта былі дробныя атрады літоўцаў, жамойтаў і русінаў па дзесяць — дваццаць чалавек, якія, хаваючыся ў лясах, пранікалі ажно да сцен Хрыстбурга і нападалі, дзе толькі маглі, на браццяў-рыцараў. Яны былі вёрткі і хітрыя, як лісы.

— Новагародак больш не ўбачу, — шаптаў Панкрат, і слёзы стаялі ў вачах.

Потым пачалося трывожненне. Ен зноў гаварыў пра браталюбаў, пра нейкага Алехну, пра нейкія жалезныя жалуды.

— Жалезныя дубы вырастуць, сцяной устануць, — хрыпей ён, і смяротны пот заліваў шчокі. Панкрат ужо не бачыў Сіверта. Апошняе, што губляе чалавек пры смерці, гэта слых. Ен яшчэ чуе

жыццё, але ўжо не бачыць яго.

Манах, як і належыць у такіх выпадках, з усім стараннем тварыў святую малітву, падрыхтоўваў душу нябожчыка да вечнага жыцця ў нябеснай дзяржаве. Шкада яму было гэту душу, бо не пастукаецца яна ў дзвёры раю. Той, хто ў зямным жыцці ўзняў руку на Хрыстовага абранныка крыжаносца, будзе гарэць у смале і ў сёры. Але шкадаваць усё роўна патрэбна ўсіх.

Пры апошнім уздыханні, ужо цалуючы крыж, які паднёс да вуснаў манах, Панкрат аслабелай рукою рвануў у сябе на шыі нейкі шнурок, у жмені працягнуў Сіверту цёмны круглячок.

— Жалезны жолуд... Вазьмі...

І амаль адразу спусціў дух.

Панкранта і яшчэ трох латрункулаў аддалі зямлі там, дзе закопваюць забітых у сечах рыцарскіх коней. Толькі сухая жоўтая трава будзе шумець над імі. Сіверт жа, вярнуўшыся да сябе, доўга пры свяtle свечкі круціў, разглядваў жалезны жолуд. Вядома ж, гэта быў, як ён адразу падумаў, нейкі талісман, нейкі абярог. Пэўна, такія талісманы насілі і носяць браталубы, пра якіх казаў на споведзі новагародскі купец. Што тычыцца браталобаў, манах падумаў, што гэта нейкая новая ерась, новая секта, якіх так шмат у грэшным свеце, пачынаючы яшчэ ад фарысеяў і садукеяў і канчаючы албігойцамі. Жолуд ён паклаў у сваю пажонную замкнённую на тры замкі, каробачку, дзе захоўваў свой малочны зуб, пасму сваіх дзіцячых валасоў, жменьку зямлі з матчынай магілы, далучыўшы, такім чынам, да сваіх святыняў. Ен адразу падумаў, што гэты перадсмяротны дарунак новагародскага купца прынясе яму шчасце.

З цікавасцю прыглядаўся манах да тутэйшых людзей. У нечым яны былі наўнія, як дзеци. Богам лічылі не Хрыста, а зямлю і нябесныя целы — сонца, месяц, зоркі; мелі свяшчэнныя лясы, свяшчэнныя ракі і азёры, вельмі шанавалі агонь. У сваіх адносінах да агню яны, на думку Сіверта, раўняліся з Праметэем і Гераклітам, бо лічылі яго пачаткам пачаткаў. У гэтым не было б нічога благога, каб над усім зязу Хрыстос. Але да хрысціянскага бoga яны адносіліся з недаверам ці, што яшчэ страшней, слухалі пра яго пазяжаючы, хішкаючы.

Духоўнасць і хрысціянскасць нарадаў Сіверт вымыраў адносінамі да жанчыны. Яшчэ ў Ліёне казалі яму, што прусы маюць шмат жонак, што жонак там купляюць і прадаюць, нібы жывёлу. Ды са здзіўленнем заўважыў ён адваротнае. І ў князя, і ў селяніна было па адной жонцы. Скасаваць шлюб мог толькі мужчына, але ён гарантаваў сваю вернасць жонцы, аддаючы яе бацькам трэцюю

частку маё масці. Замужняя жанчына не траціла сувязі з родным домам. Яна была пад двайнай аховаю — і мужа, і бацькоў.

«Гэты народ саспей для хрысціянства, — бяссоннымі начамі думаў Сіверт. — Яго трэба толькі злёгку падштурхнуць. Пад апекай святога Пятра дзікі лясны край неўзабаве зробіцца квітнеючым садам».

Галоўнай задачай ордэнаў, і Тэўтонскага, і Лівонскага, як адразу зразумеў назіральны манах, было знішчэнне жамойцкага кліна. Прусы не сёння, дык заўтра стануць даннікамі і прымуць хрысціянства або загінуць. Заставалася Жамойць. Яна перашкаджала зліца ў адно цэлае ўладанням Рыгі і Марыенбурга. Гэта бачылі і немцы, і самі жамойты. Купцы, якія прыйшлі вялікім абозам з Дзвіны, расказалі Сіверту дужа цікавую гісторыю. На свае вочы бачылі яны, як у адным жамойцкім паселішчы звар'яцэлы стары жрэц бегаў па вуліцах, па дварах, у полі і лесе і ўсюды збіраў птушынае пер'е. «Навошта табе яно?» — дзівіліся людзі. Але жрэц маўчаў і ўпартка рабіў сваё. Ен назбіраў цэлу гару рознакаляровага пер'я, абклей ім усе хаты, усіх сваіх бліжніх, а таксама найболыш адважных воінаў. «Нашаму народу не пашанцавала, — нарэшце загаварыў ён. — Прадзеды і дзяды нашы пасяліліся там, дзе сёння кладуцца дарогі рыцарскіх коней. Мала сілы ў нас, не справіцца нам з чужынцамі, бо з Цюрынгіі, Саксоніі, з Польшчы і Чэхіі ідзе да іх няспынная падмога. А наш саюзнік і брат літоўскі кунігас Міндоўг гуляе з намі, як з мышшу. То аддасць у кіпцюры нямецкай кошцы, то выхапіць з кіпцюроў. Але я выратую вас. Багі навучылі мяне. Спакойна кладзіцца спаць, а я ўсю ноч буду паліць святы агонь, маліцца за ўсіх вас і за нашу зямлю. Калі ж устане сонца, усе мы разам з роднай зямлёй пераляцім далёка адсюль, пераляцім у такое месца, дзе няма праклятых рыцараў». Шмат хто смяяўся з яго, жанчыны плакалі, дзеці спрачаліся, у каго пер'е прыгажэйшае. Цэлуу ноч, як шалёны, бегаў жрэц вакол вогнішча, нават скакаў у яго, аж чырвонае вуголле пырскала ва ўсе бакі. Увесь час махаў ён рукамі, нібы крыламі. Нарэште выпіў пітво, настоенае на сямі лясных і лугавых травах, упаў на зямлю і заснуў як забіты. Калі ж прачнуўся, спытаў, не расплющваючы вачэй: «Дзе мы? Над воблакамі?» — «У Жамойці», — горка адказаў яму. Тады з дзікім крыкам пабег ён з паселішча і з самай высокай стромы кульнуўся ў раку.

Сіверта ўразіла гэта гісторыя. «Чаму нас так баяцца? — думаў ён. — Ніхто, вядома, не хоча аддаваць сваю веру і волю. Кожнаму чалавеку здаецца, што яго вера самая правільная. І браталюбы з Новагародка так думаюць, і жамойты, і прусы. Але ж сонца — адно. І

неба — адно. І некалі трэба зразумець, што гэта непазбежна — адкінуць убок свайго бажка і пайсаці ўслед за Хрыстом, бо толькі ён павядзэ чалавека праз сінюю бездань часу».

II

Халоднай мокрай восенню, калі зашумела над усёй Прусіяй жоўтая лістота, што валілася з дрэў, Сіверт паехаў у Рыгу. Па загаду самога папы Інакенція IV ён павінен быў сустрэцца з рыжскім епіскапам Мікалаем і аб'явіць яму волю рымскага апостальскага прастола, што з гэтага часу і назаўсёды манахі-дамініканцы будуть апекаваць Лівонію, а не цыстэрцыянцы. Усе іхня манастыры, усе малельні і святыя сасуды павінны быць аддадзены дамініканцам. Сіверта спачатку напалахай такі загад. Ен лічыў сябе занадта дробнай птушкай, каб лётаць у высокіх сферах. Але архіепіскап Якаў паручыўся за яго перад Рымам, бо манах спадабаўся яму за час нялёгкага падарожжа ад Ліёна да Пруссіі.

Разам з Сівертам паехалі ў Рыгу Морыц і Ніхто, а таксама эскорт з сотні конных капейшчыкаў.

— Калі ўдасца жывымі праскочыць Жамойць, то лічыце, святы айцец, што мы прыйшли па шаўковай нітцы, якая нацягнута над бяздонным калодзежам, — нявесела пажартаваў прыгажун Морыц.

Але Сіверт, як прыроджаны немец, быў чалавек рашучы. Галоўнае для яго было зараз — выкананць загад, і ён бадзёра накіраваўся ў дарогу.

— Мы жывём пад аховай нябёс, — сказаў ён Морыцу. — Я веру, што нам пашанцуе, сын мой, што нас напаткае ўдача, як вецер пад крыло.

Дажджавела неба, шумелі мокрыя лясы, пад коламі фур сыпкі пясок перамолваўся ў густую ліпкую грязь. У некаторых месцах даводзілася дапамагаць коням, бо ў бедных усе жылы трашчалі. Сам Сіверт выходзіў пад дождж, слабым плечуком штурхаў у халодную скураную абышыўку. Перад дарогаю манах купіў сабе вялікага пярэстага сабаку з разумнымі вачамі, якога назваў Сарацынам. Сабака сядзеў, паклаўшы галаву яму на калені, а на прывалах, калі капейшчыкі кідалі абрывізенія косткі, хапаў іх, закопаваў у зямлю.

Спачатку награбаў пясок лапамі, а потым ужо раўняў усёй мордаю. «Сваю салодкую костачку трэба заўсёды з сабой насіць, — думаў Сіверт, назіраючы за сабакам. — Хоць вочы ў цябе і разумныя, але ты дурань з дурняў. Вось зараз паедзем — і прапала твая костачка».

Як заўсёды ў дарозе, знаходзіліся людзі, што любілі і ўмелі

апавяданць страшныя гісторыі. Такім аказаўся капейшчык Ганс. Быў ён, як птушынае яйка, увесь абсыпаны бледнымі вяснушкамі.

— Аднойчы прыехаў у заезны дом, што побач з нашай вёскаю, багаты купец, — расказваў Ганс. — Быў у яго цэлы мяшок срэбных дынарыяў, ну, можа, крыху менш. І ва ўсе кішэні дынарыі панастьшаны. Ходзіць купец па двары і ўвесь звініць. Гаспадар з гаспадынню як убачылі гэта, як пачулі, адразу рашылі забіць багаця. Выкапалі ў садзе глыбокую ямку, каб там яго, забіўши, закапаць. Ну, вядома, перад сном поіць яго самym п'яным віном, нясуть на стол смажаных курапатак і вараную заечыну. Адным словам, сам імператар не адмовіўся б ад такой вячэры. Ложак заслалі ўсім белым, ўсім самym чыстым, як быццам шлюбная нач купца чакае. Выпіў купец, закусіў, але глядзіць на два вокі і на два вухі чуе. Лёг ён спаць і пад белай прасціною намацаў звярынную шкуру. «Для чаго б гэта?» — думае купец. І як быццам нехта шапніў яму з цемры: «Гэта ж забіваць цябе будуць. А гаспадыння шкадуе бялізну і хоча ўсю тваю кроў на шкуру спусціць». Хуценъка схапіў купец сваё адзенне, свой мяшок са срэбрам і пабег з гэтага заезнага двара, нават пра каня забыўся. А гаспадарская дачка Крысціна (я нават з ёю два разы танцеваў) вярнулася дадому позна, бачыць ложак свежазасланы, і лягла ў яго спаць. Ноччу яе бацька разуўся, каб ніякага рыпу не было, падкрайці да ложка і з усяго маху гопнуў па галаве бязменам. І мёртвае цела ў шкуры адразу ў яму пацягнулі. Засыпалі пяском, ляглі спаць, рашыўшы купцовы дынарыі заўтра раніцай пералічыць. «Добры будзе Крысціне пасаг», — радуецца гаспадыння. Ледзьве сонца на неба ўскакілася, пабеглі ў сад, каб кроў, дзе нацякла, усю да кропелькі затапатаць. Глядзяць — а з ямы сіні доччын каснічок тырчыць.

Да Рыгі даехалі без асаблівых прыгод. Толькі аднойчы, спыніўшыся начаваць на беразе невядомай ракі, раніцою ўбачылі ў абшыўцы фуры, у якой сядзеў Сіверт, жалезны дроцік. Пэўна, магутная рука кідала яго, бо так упіўся, што насілу вышытні. Ды яшчэ захварэў Ніхто. Пачаў кашляць і дзіка скрыгатаць зубамі. Манах адагнаў ад фуры капейшчыкаў і разам з Морыцам, які ведаў таямніцу Ніхто, уліваў яму ў рот гарачы адвар з высушаных траў і карэнняў. Ніхто, які неўзабаве павінен быў здзівіць усіх чысцейшай латынню, супакоіўся, заціх.

Сіверт быў расчулены, што выздараў Ніхто, што варожы дроцік, пушчаны д'ябалскай рукою, патрапіў толькі ў абшыўку, а мог упіцца яму, хрысціяніну Сіверту, у скронь. Ен доўга і горача маліўся, дзякаваў усівашняму і, перад тым як зноў крануцца ў дарогу, выступіў з казанню перад капейшчыкамі і Морыцам. Казань ён

закончыў так:

— Хрысціянства — другое жыццё пасля смерці. Рай для добрых, пекла для злыx.

Рыгу Сіверт бачыў упершыню, і гэта цвярдыня апостальскай веры на яшчэ ўчора дзікім паганскім беразе ашаламіла яго сваёй веліччу і прыгажосцю. Горда ўзнімаліся пад воблакі хрысціянскія храмы, ад аднаго выгляду якіх соладка замірала сэрца і ўдзячная сляза накочвалася на очы. Безліч ветразяў — чырвоных, сініх, пярэстых — надзімаў свежы вецер. Як было не ўспомніць епіскапа Альберта фон Буксвагена? Гэта ягонай воляй і цярпеннем, ягоным розумам і гаррам былі створаны Рыга і Лівонія. Ды даўно спіць у мармуровай труне неўтаймоўнік-епіскап, а ў доме, які пабудавалі па яго чарцяжу муляры з Готланда, жыве новы рыжскі епіскап Мікалай. Гэты, як даносілі Сіверту дасведчаныя людзі, толькі слабая ценъ Альбера. «Шуму ад мяне будзе не болей, чым ад мышы», — быццам бы сказаў ён бліжэйшым сваім сябрам, уздымаючы разам з імі кубак з віном. Адзіная ў яго мара — стаць з цягам часу архіепіскапам, атрымаць ад рымскага папы паліум, як сімвал поўнага свяшчэнства. Кажуць, што Мікалай спіць і нават ува сне бачыць паліум — белы ваўняны каўнер, які ўпрыгожваецца шасцю чорнымі крыжамі і надзяеца на святарскую рызу толькі ў час асабліва ўрачыстай царкоўнай службы і толькі ў сваёй епархii. Робяць яго з воўны свяшчэннай авечкі. Паліум асвячае і ўручает сам папа як знак узвядзення ў высокі сан архіепіскапаў.

Мікалай сустрэў Сіверта з прыязнай усмешкай і з халоднымі вачамі. Але гэта не збянтэжыла манаха. За яго спіною як бы нябачна прысутнічаў папа

Інакенцій IV, што ўжо ўрачыста пераехаў з Ліёна ў Рым. Усе свяціцелі былі за Сіверта, і ён рэзкім голасам абвясціў волю апостальскага прастола. З гэтага часу на першы план у Лівоніі выходзілі дамініканцы. У Мікалая быў кіслы твар.

— Ваша каталіцкая правялебнасць епіскап рыжскі, што мне перадаць святой рымскай куры? — строга і рапчуча, як і належыць пасланцу вышэйшай улады, спытаў Сіверт.

— Мы ў Рызе выканаем волю куры! — збялеў епіскап. — Ды славіцца гасподзь наш Ісус Хрыстос і прасвятая дзева Марыя.

Трэба было не мець вачэй, каб не ўбачыць варожасці паміж епіскапам Мікалаем і рыжскім ратам⁵³ і магістром Лівонскага ордэна Андрэем Стырландам. Яны ніяк не маглі падзяліць захопленую і яшчэ

⁵³ Рат — вярхоўны орган гарадскога самакіравання.

не захопленую зямлю, прыбыткі з гэтай зямлі. Вялікае і нікчэмнае сплялося тут, як заўважыў Сіверт, у адзін вузел.

Замест таго каб сакрушаць паганцаў жалезным бічом, хрысціяне грызлі адзін аднаму горла.

Пра ўсё гэта ў прысутнасці мясцовых клірыкаў і ратманаў Сіверт сказаў епіскапу Мікалаю. А потым паехаў з Рыгі ў Вэндэн, сталіцу лівонскіх рыцараў, і тое ж самае паўтарыў магістру Андрэю Стырланду. У магістра ён сустрэў чалавека, якога тры дні назад бачыў у пакоях епіскапа.

— Хто гэта? — пацікавіўся манах.

— Нальшанская кунігас Суксе, — адказаў Стырланд. — Просіць нашай апекі. Кунігас Міндоўг адабраў у яго замак, зямлю, а самога з сямейцамі выгнаў у чыстае поле.

Стырланд быў высокага росту, з цёмнымі густымі валасамі і маленькім ротам-шчылінай.

— Шмат кунігасаў і баяр бятуць з Літвы, — ахвотна тлумачыў магістр. — Да твайго прыездзу, святы айцец, былі ў мяне тры браты-баярыны: Тушэ, Мілгерын і Гінгейка. Іхні старэйшы брат Лінгевін, падвучаны тым жа Міндоўгам, таксама выгнаў іх. І не проста выгнаў, а падбіў мясцовую абшчыну, і тая праз свой копны суд вырашыла правесці гон па следу. Есць у літоўцаў такі звычай. Як за ваўкамі гналіся за баярамі.

— Няўжо Міндоўг такі ўсясільны? — спытаў Сіверт.

— Ен, вядома, не бог, — усміхнуўся Стырланд, — але, калі трэба, можа паставіць пад сваю руку трыццацісічнае войска. У яго дружынах б'юцца плячо ў плячо літоўцы і русіны. А Русь умее ваяваць. Табе, спадзяюся, вядома, святы айцец, як князь Аляксандр, празваны Неўскім, загнаў пад лёд нашых лепшых рыцараў на Чудскім возеры?

— Вядома, — уздыхнуў Сіверт.

— І ўсё ж надыходзіць час, калі і Міндоўгу давядзеца пакруціцца, як рыбе, кінутай на патэльню. Вялікая кааліцыя дзяржаў і народаў рыхтуецца супраць Новагародка і Літвы. Дужа не падабаецца суседзям, што яны так узмацніліся і пачынаюць бліжнія і далёкія землі браць пад сваю ўладу. Асабліва незадаволены галіцка-валынскія князі Даніла і Васілька. Адбіліся яны ад венгерскага караля Бэлы і ад палякаў, адчулі сілу і рвуцца ў бой. Не могуць князі дараваць Новагародку, што ён уступіў у саюз з паганской Літвою, з іх сапернікам Міндоўгам.

— А што будуць рабіць брацці-рыцары? — асцярожна выпытваў манах.

— Справа рыцара — несці святы крыж туды, дзе яшчэ буяе агідана паганства, — цвёрда сказаў магістр. — Мы будзем ваяваць на баку галіцка-валынскіх князёў, бо нядаўна адзін з іх, Даніла, прыняў каталіцтва. Мы не можам дапусціць, каб пад самым носам у Ордэна набухала гнойная паганская скула.

Сіверт згодна ківаў галавой, слухаючы Андрэя Стырланда, і ўвесь час перрабіраў доўгімі бельмі пальцамі ружанец.

— Кунігасы з Жамойці Таўцівіл, Эдзівід і іхні дзядзька па матчынай лініі Выкант ужо стаяць з войскам на паўночных межах Новагародской зямлі, — гаварыў далей магістр. — Галіцка-валынскія князі ўдараць з поўдня і прывядуць з сабой полаўцаў. З заходу падступяць яцвяжскія раці. Нам застанецца сваім адважными рыцарскім мячом давяршыць справу. Гнайнік будзе раздушаны.

— У Новагародку жывуць хрысціяне, — вырвалася ў Сіверта. — І Міндоўг, як я чуў, прыняў хрысціянства ад Усходу.

— У Канстанцінопалі таксама жылі хрысціяне, — суха ўсміхнуўся магістр. — Але якія? Схізматыкі.

Толькі рымская ружа, нятленны сімвал крыві, якую праліў за нас Хрыстос, павінна цвісці пад сонцем.

— Ісцінна так, — засвяціліся вочы ў манаха. Ен парывіста скапіў Стырланда за руку і раптам папрасіў, і нешта дзіцячае было ў просьбе:

— Даставаслаўны рыцар, вазьмі мяне з сабой.

— Куды? — не зразумеў магістр.

— У паход на Новагародскую зямлю.

— Але не заўтра ж будзе гэты паход.

— Я пачакаю. Я гатоў чакаць год, два, абы ўбачыць, як Хрыстова воінства панясе святы крыж у непраходныя пушчы.

— У літоўцаў мячы вострыя, — пазмрачнёў магістр. — А новагародскія стралкі з лука раўняюцца з англійскімі. Я сам гэта сведчу.

— Я пайду капеланам браццяў-рыцараў або тваім зброяносцам, — не адставаў манах.

Андрэй Стырланд са здзіўленнем пазіраў на яго. Не чакаў ён такога спрыту ад гэтага таўстуна. «Сядзець бы табе ў манастыры, — думаў магістр, — патаемна піць віно і жэрці мяса ды грэць чэрава каля цёплай печы. Паходаў захацелася? А ў паходах жа трэба хадзіць, нагамі дрыгаць, трэба камароў сваёй чырвоненътай крывёю пашы. Дурны тлусты каплун». Але Стырланд, вядома ж, не сказаў усяго гэтага. Ен усміхнуўся і сказаў вось што:

— Мінулай восенню хадзілі мы на жамойтаў. Гарадкі іхнія

балотныя папалілі, шмат жывёлы прыгналі. Але дваіх нашых, Ротмара і Інгрыда, паганцам удалося захапіць у палон. Коні ўхня ў балотнай твані загрузлі. Усяго паўдня былі яны ў руках у жамойтаў, а потым мы іх адбілі, вызвалілі.

Магістр бачыў, як напругтася твар у Сіверта.

— І рыцары засталіся жывыя? — не вытрымаў ён.

— Жывыя. Толькі Інгрыд быў ужо падсмалены, як печаная рыба, а ў Ротмара не было левай нагі, быццам ён яе ў тым праклятым балоце згубіў. Адшкукалі ж мы гэту нагу высока на дрэве. Думалі спачатку, што вароняе гняздо.

— Хрыстос таксама пакутаваў,— пабляднеўшы, прамовіў манах.

Пачыналася вайна. Кружылася вараннё над Жамойцю і Літвою. «Вайна — бацька ўсяго!» — пісаў калісъці мудрэц Геракліт. Але што гэта за бацька, які забівае і калечыць сваіх дзяцей?

Зачэпкаю для вайны быў паход жамойцкіх князёў Выканта, Эдзівіда і Таўцівіла ў бок Смаленска. Гэтыя князі, па сутнасці, зрабіліся ізгоямі, бо Міндоўг выгнаў іх спачатку з Літвы, а потым дабраўся да іх і ў Жамойці, дзе яны мелі велізарныя зямельныя ўладанні. Сціснуўшы зубы, не па сваёй волі, а падпараткоўваючыся Міндоўту, пайшлі князі ў паход і пад горадам Зубцовам былі ўшчэнт разбіты абяднанай сузdalскай, маскоўскай і цверскай раццю. Выратаваўся той, каму багі далі лягчэйшыя ногі. На пераправе цераз Днепр жамойцкіх князёў ужо чакаў Казлейка з людзьмі, і тыя людзі падрыхтавалі троі доўгія шчыльныя мяшкі, каб кінуць уцекачоў у раку. Але хітры Выкант выратаваў сябе і пляменнікаў. Троі вайдэлоты апранулі багатае княскае адзенне і добраахвотна здаліся ў руکі Казлейку. Калі аказалася, што гэта несапраўдныя князі, Выкант, Эдзівід і Таўцівіл былі ўжо далёка. Разлютаваны Казлейка загадаў кінуць у раку вайдэлотаў, якія перад смерцю заспявалі святую песню, а таксама аднаго са сваіх людзей.

Уцалелыя дзядзька і пляменнікі пабеглі да князя Данілы Раманавіча. Там яны ўсім сустрэчным-папярэчным нарасказвалі столькі жахаў пра літоўскага кунігаса, што галіцкія і валынскія мацеркі началі палохаць ім дзяцей: «Кладзіся спаць, заплюшчвай вочы, а не заснеш — Міндоўг возьме». Нечаканыя госьці ўзрадавалі князя Данілу. Калі да яго неўзабаве прымчаліся на замыленых конях Міндоўгавы паслы, ён іх вельмі шчодра частаваў. Але паслы адмаўляліся ад пачастункаў. Старшы над імі, па імені Парнус, дзёрзка сказаў Данілу:

— Праз трох жамойцкіх князёў, якіх ты корміш і поіш, увесь наш край зрабіўся зямлёй ратнай. Не чыні ім міласці. Аддай іх у мае

рукі, а я завязу іх да кунігаса.

— Навошта кунігасу збіваць племя сваё? — спакойна спытаў Даніла.

Ен мог бы, як князь, разгневацца на дзёрскага пасла, закаваць яго ў жалезы, але добра памятаў, што разважлівае мудрае слова частва ідзе паперадзе мяча і болей за меч карысці прыносіць.

Абцёрся Парнус рукавом і ні з чым паехаў у Новагародак. Выкант жа з пляменнікамі ў час гэтай размовы сядзелі за полагам у святліцы, усё чулі, кожнае слова, і папераменна абліваліся то халодным, то гарачым потам.

— Дзякую табе, князь-міласнік, ад усіх нас, — у пояс пакланіўся Данілу Выканту. — За тое, што не аддаў у рукі крывапіцу, мы твае верныя слугі да скону веку.

— Якія ж вы мне слугі? — весела ўсклікнуў хлебасольны Даніла, які быў родзічам жамойцкіх князёў. — Вы — князі, і я — князь. А князі толькі богу служаць.

Ен пляснуў у ладкі, загадаў прынесці віна, арэхаў, ігруш. Паднімаючы срэбны цяжкі кубак, сказаў:

— Самы час абкласці гэтага ненаеднага мядзведзя з усіх бакоў. Адзінаўладцам хоча стаць Міndoўт, манаҳам, забываючы пра астатніх княжат. Ты, брат мой Выкант, неадкладна збірайся ў дарогу, едзь да яцвягай, у Жамойць і ў Рыгу. Яцвяжскія князі-кобнікі⁵⁴ павінны зразумець, што, калі яны не падтрымаюць нас, прыйдзе Міndoўт, прывядзе літоўцаў з новагараджанамі і растопча іх. Вязі срэбра, іншыя дарункі, нічога не шкадуй, але Яцвягія павінна ўзняць свае вострыя суліцы і кінуць іх у твар Міndoўту. Вы ж, Таўцівіл і Эдзівід, едзыце следам за Выкантам, за дзядзькамі вашым, у Жамойць, і калі ён будзе весці з лівонцамі перамовы ў Рызе, як найхутчэй збірайце войска. Выб'ем атрутны зуб у вурдалака!

— Выб'ем! — яшчэ раз пакланіліся яму кунігасы. Пачалася вайна. Яшчэ ні разу не ішло пад аднымі сцягамі такое войска, як гэта. Сонцеварот назад кожны разумны чалавек пачаў бы плявацца, махаць рукамі і, хоць забі яго, не павернуў бы, што можа быць вальніска-жамойцка-німецкае войска, падмащаванае палаўецкай конніцай. На нейкі час забыліся старыя крыўды, і хоць не паспелі загаіцца старыя раны, на іх стараліся не глядзець. Ва ўсіх на вуснах было адно: «Міndoўт».

Валынскія раці ўдарылі па Ваўкаўскому, Услоніму, Здзітаву, кіруючыся ў бок Новагародка. Жамойцкія князі павялі дружыны,

⁵⁴ Кобнік — вядзьмак, чарадзэй.

палавецкіх вершнікаў і яцвяжскіх пешаў, узброеных суліцамі, у глыб Літвы. Магістр Лівонскага ордэна Андрэй Стырланд, спальваючы па дарозе крэпасці земгалаў, якія былі саюзнікамі Міндоўга, наваліўся з поўначы на Аўкштайту. Усё было аддадзена на паток⁵⁵. Забіralі хлеб, авёс, мёд, хмель, сена, дровы.

— Брацці, мы стаім на парозе святла. Не шкадуйце ж сыноў цемры і сыноў жаху, — натхнёна казаў Сіверт у паходнай малітоўні-капэле, што памяшчалася ў невялікім шатры, абароджаным вяроўкамі.

На дапамогу лівонцам Тэўтонскі ордэн прыслалі рыцарскі атрад Марціна Голіна, які праславіўся ў вайне супроты прусаў. Вось у гэтым атрадзе і быў Сіверт капеланам.

Голін, суровы сіавусы воін, закаваны ў нарманскі панцырь, сказаў перад паходам:

— Гнілое мяса трэба вырваць. Без шкадавання знішчайце паганцаў. Але памятайце — для хрысціянскага рыцара лепш памерці на баявым кані і з мячом у руцэ, чым трапіць у палон да дзікіх тубыльцаў. Будуць мучыць, будуць на агні пячы. А каго адразу не заб'юць, то ў адным хляве са свіннямі трывмаць будуць, кормячы са свінечага карыта.

Гэта страшэнна ўразіла рыцараў, асабліва маладых. Са слязамі на вачах яны маліліся ў капэле, цалавалі мячы і сваіх коней, абдыналіся адзін з адным і кляліся, што, нават паміраючы, не кінуць сябра ў бядзе. Сіверт, каб ускрыліць хрысціянскія душы, загадаў вернаму Морышу падагнаць фуру, у якой сядзеў Ніхто.

— Брацці, зараз вы пабачыце цуд, — адчуваючы, як горача пабегла па ўсіх жылах кроў, усхвалявана выгукнуў манах. — Вось гэта чалавечае дзіця, якое ніколі не ведала ні сваіх бацькоў, ні родных нябёс, якое з самага нараджэння чула толькі шум ветру, удары грому і шчабятанне птушак, прамовіць сваё першае слова. Я не сумняваюся, што зараз прагучыць імя нябеснага Усетрымацеля і Збавіцеля, бязмежная падзяка яму, і сказана ўсё гэта будзе на мове моў, на святой латыні.

Ен даў знак Морышу. Той адшмаргнуў скураны полаг фуры, узяў на рукі Ніхто, высока ўзняў яго наднатоўпам. Рыцары і збраяносцы ўбачылі бледны бясклерны твар, на якім не было ніводнай крывінкі. Такая бывае белая, як смерць, трава, калі ў самую летнюю спёку яе прывалаць валуном, хаваючы ад сонечных промняў.

Сіверт прачытаў-прастываў малітву, узніяў угору, раскрыліў рукі,

⁵⁵ Паток — рабаванне, разбой.

крыкнуў:

— Гавары!

Усе перасталі дыхаць. Але вялікі сорам чакаў дамініканскага манаха. Ніхто разгублены лыпаў вачамі, жмурыўся ад яркага святла і маўчай.

— Гавары! — яшчэ больш строга і патрабавальна крыкнуў Сіверт, і шчокі ягоныя паружавелі.

Толькі булькатанне, толькі нейкі змяіны свіст вырваўся з горла ў Ніхто. Ен круціў галавою, кусаў пальцы і нават не ўмее заплакаць. Разгублены Морыц злосна ціскаў яго, голпнуў яму рукою па мяккім месцы. І ў гэты час над галовамі ва ўсіх траскуча каркнула вялізная чорная варона. Рыцары і збраяносцы як адзін узвялі на яе позіркі, і Морыц, карыстаючыся гэтым, схаваў Ніхто назад у фуру, шчыльна зашмаргнуў полаг.

Вялікая злосць успыхнула ў душы ў манаха. Якая нечуваная ганьба! Сам Марцін Голін бачыў гэтую ганьбу.

— Паганская зямля адбірае мову ў дзяцей! — раз'юшана закрычаў манах і пачаў з найвялікшай лютасцю таптаць зямлю, на якой стаяў. Рыцары і збраяносцы таксама следам за капеланам білі гэтую зямлю нагамі, плявалі на яе.

Потым, калі рыцары са сваімі збраяносцамі разышліся, нейкае здранцвенне скавала руکі і ногі Сіверту. Ен не мог паварушыць ні пальцам, сядзеў каменем, і горкія думкі адна цяжкай другой не давалі ўздыхнуць. Было жахліва адчуваць, што нехта прабіў яму чэррап і хоча распаленай на агні лыжкай вычарпаць мозг. Манах палахліва абмацаў потнымі далонямі галаву. Гэта ўжо суседнічала з вар'яцтвам. «Прыснадзева Марыя, не дай мне страціць разум», — страсна маліў ён. Апошнім часам дрэнна паварочваліся справы ў Сіверта. Ягонага апекуну легата Якава адклікалі ў Рым, і хадзілі ўпартыя чуткі, што папа вельмі незадаволены легатам. Замест Якава прыехаў Альберт Суербер, які праславіўся ў Ірландыі і Францыі. Для Суербера дамініканскі манах Сіверт быў звычайнай варонай, што выпадкова заляцела на седала для паўлінаў. Такіх манаҳаў тысячи і тысячи, а папскі легат Альберт Суербер адзін. Магістр Лівоніі Стырланд таксама страціў цікавасць да Сіверта і не ўзяў яго ў паход з сабою, а падсунуў гарлапану Марціну Голіну. А зараз яшчэ вось гэта няўдача з Ніхто.

Манах сядзеў, аблічарыўшы галаву рукамі. Раптам да яго данесліся нейкія ціхія ўсхліпванні. Ен абышоў фуру і наткнуўся на Морыца. Чорнавалосы прыгажун узніяў заплаканы твар, і ў кожным воку манах убачыў па буйной слязе.

— Што здарылася, Морыц? — трапяціліва спытаў Сіверт, адразу

забыўшыся пра ўсе свае згрызоты.

— Мне цябе шкада, святы айцец, — сказаў Морыц. — Ты так стараўся, чакаў... А гэты Ніхто, гэты ўблюдак... Я заб'ю яго! — раптам крыкнуў Морыц.

Сіверт абедзвюма рукамі моцна націснуў яму на плечы, утрымаў каля сябе.

— Навошта праліваць нявінную кроў? Значыць, так трэба Хрысту, каб Ніхто маўчаў. Бацька, чада сваё любячы, б'e яго і зноў горне да сябе. Вось што я надумаў, Морыц. Як усе палягуць спаць, бяры Ніхто і адвязі яго ў Дзінамюндскі манастыр, што каля Рыгі. Я напішу абату, і ён прыме яго. І не забудзься востк у яго дастаць з вушэй. Ды я зараз сам дастану.

Манах у нейкай ліхаманцы пастешліва адшмаргнуў скураны полаг, схапіў спалоханага Ніхто за галаву, пачаў выкалупваць з бледных вушных ракавін воск. І ўсё паўтараў:

— Слухай. Слухай, як лес шуміць, як рака цячэ. Не трэба мне ад цябе латыні. Хоць пеўнем закукарэй, абы не маўчаў. Я пракліаю той дзень, калі д'ябал падвучыў мяне пасадзіць цябе ў пячору, а потым у фуру. Гэта ўсё Фрыдрых, гэта ўсё ён, ганарлівы Гогенштаўфен. Вышэй Бога хацеў быць. А вышэй быць нельга, бо вышэй — пустата, смерць...

Сіверт раптам пачаў цалаваць руکі Ніхто. Гэта дужа абурыла Морыца.

— Што ты робіш, святы айцец! — усклікнуў ён. — За два-тры дні я завязу гэтага мурзала ў манастыр, вярнуся назад, і паедзем мы разам заваёўваць Літву. А мурзаль, — ён лёгка пstryкнуў Ніхто па носе, — няхай хоць на мурашынай, хоць на пчалінай мове гаворыць.

— На чалавечай мове няхай гаворыць, — строга сказаў манах.

Атрад Марціна Голіна — пяцьдзесят рыцараў, сто збраяносцаў, чатырыста ландскнехтаў і тры сотні хрышчаных земгалаў — марудна, але няўхільна прасоўваўся ў глыб Аўкштайты. Вёраст дзесяць — пятнаццаць ляўей атрада Голіна ішлі рыцары Андрэя Стырланда. На небасхіле бачыліся слупы чорнага дыму.

— Магістр абганяе нас, — хваляваўся Голін. — Ен першы будзе каля сцен Новагародка. Ударым мاцней, брацці!

Але вайна ёсць вайна, і паганцы, як хутка пераканаўся Сіверт, умеюць біцца не горш за хрысціян. Амаль на кожным кроку дарогу перагароджалі засекі з наваленых дрэў, земляныя валы. Вельмі шмат сустракалася пількальнісаў, невялікіх крэпасцей, кожная з якіх мела ўмацаваны замак і прыгарад. Усё гэта было абнесена моцнымі частаколамі. А земгальскія пількальнісы Ранеце, Сідрабе, Цервеце ў

дадатак да ўсяго абкружай глыбокі роў з падёмным мостам і брамаю. Па ўсім небасхіле, як акінудь вокам, ярка гарэлі сігнальныя каstry — паганскія крэпасці паведамлялі адна адной аб набліжэнні ворагаў. Асабліва гэта ўражвала ў прыщемках. Здавалася, шматвокі грозны д'ябал сочыць з усіх бакоў за рыцарамі.

— Адкуль у іх бярэцца сіла? — ужо не раз раздражнёна казаў Марцін Голін.

І сапраўды, вёсачкі ўсюды былі дробныя — па пяць — восем двароў. Жыхары некалькіх такіх суседніх вёсак мелі дзе-небудзь у пушчы адно абычыннае сковішча і ўцякалі туды з жонкамі і дзецьмі. Коней жа і кароў заганялі ў непраходны гушчар або нават у лясныя азёры, дзе з вады тырчалі толькі грывы і рогі.

Зброю жамойты і літоўцы мелі, на здзіў рыцарам, вельмі добрую. У княскіх дружынікаў былі мячы, шаломы, панцыры. Апалчэнцы сяляне біліся коп'ямі і сякерамі. Саюзнікі жамойтаў і літоўцаў земгалы ўмелі карыстацца самастрэламі. Пры асабліва ярасных атаках рыцараў паганцы радамі садзіліся на зямлю, шчыльна ставілі шчыты, хаваючыся за імі. Гэтакім жа самым чынам у час бою яны хаваліся за счэпленыя цяжка нагружаныя фурманкі. Рыцарская конніца дарэмна білася аб такую сцяну, адно конскія грудзі чырванелі крывеў. Даводзілася браціям-рыцарам злазіць з сёдлаў на зямлю і разам з ландскнехтамі і збраяносцамі сякерамі і мячамі праломваць сабе дарогу.

Хутка ўсе заўважылі, што не любяць паганцы біцца на адкрытай мясцовасці, у чыстым полі, а, як вужы, уцякаюць у балоты і лясы.

— Хрысціянская сіла ў шырокім прасторы, — растлумачыў рыцарам у час месы Сіверт, — бо святым божым прамяням патрэбен размах, каб плаўна і вольна ліцца па ўсёй зямлі, а паганец, крывадушны чалавек, залазіць пад корч, у дупло, точыцца ў мох.

У дыме і звоне мячу, у крыві і ранах нястрымна ляцеў час. Некаторых з паплечнікаў Марціна Голіна ўжо не было на гэтым свеце. Хто сканаў ад паганской сякеры ці дубіны, а многія зламалі сабе шию, разам з коньмі праваліўшыся ў лоўчыя, засыпаныя зверху травой і лісцем, ямы. Грозны рыцар Голін скрыгатаў ад гневу зубамі. Аднойчы данеслі, што непадалёку хаваецца княскі табун — ажно пяцьсот галоў коней. Прывялі ў лагер і чатырох каняводаў.

— Ну, дзікуны, дзе трymаеце коней для свайго Міндоўга? — спытаў у іх Марцін Голін, і вочы радасна зазяялі. Каняводаў, звязаўшы руکі, паставілі на калені.

— Здаецца, вы любіце агонь, лічыце яго святым, — усміхнуўся Голін. — Зараз я праверу вашу любоў.

І загадаў збраяносцам:

— Раскладзіце чатыры вогнішчы!

Хутка на лясной паляне запалалі вогнішчы. Каняводы глядзелі на полымя, яшчэ не разумеючы, што іх чакае.

Марцін Голін, упёршы рукі ў бокі, стаў перад каняводамі, холадна сказаў:

— Пачынаю правяраць, як вы любіце святы агонь і як ён вас любіць. Ты! — паказаў ён пальцам на крайняга злева светлабародага паганца. — Гавары, дзе табун. Маўчыш? Падсмаліце малойчыку пяткі над агнём.

Збраяносцы схапілі паганца, узніялі, прывязаўшы да пік, над вогнішчам. Ен закрычаў ад болю.

— Гавары, дзе табун, і я адпушчу цябе, і дам лепшага каня, — падышоў да паганца Голін. — Ты паедзеш дадому на кані.

Канявод крыгчаў, курчыўся ад болю, але не казаў ні слова.

— Гэтага святы агонь не любіць, — засмаяўся Голін. — Бачыце, як ён нагамі дрыгае. Давайце сюды наступнага.

Яшчэ адзін паганец заенчыў над агнём. Так, па чарзе, абсмалі, абпяклі ўсіх чатырох. Але трымаліся яны мужна. Адзін, самы старэйшы на выгляд, нават смяяўся з рыцараў, ганьбіў іх абразлівымі словамі. Голін зразумеў, што ён стараецца ў гэту цяжкую смяротную часіну падтрымаць сваіх маладзейшых і, пэўна, слабейшых аднародцаў. Гаваруну заткнулі рот, натаптаўшы ў яго ляснога моху. З яшчэ большай лютасцю ўзяліся за астатніх. Адчайнімі крыкамі і хрыплымі стогнамі напоўнілася лясная паляна. Сіверт не мог стрываць гэтага. Пайшоў у глыб лесу, каб не чуць чалавечага енку, пачаў тварыць святую малітву.

— Я вас зламлю! — скрыгатаў зубамі Марцін Голін. — Такія, як вы, раздзіралі цвікамі Хрыстову плоць. За яго раны вы абмыецеся ў мяне крылавымі слязьмі.

Катаванні ўзмацніліся. Кожны з рыцараў, хто жадаў, прымай у іх удзел: хвастаў паганцаў дрэўкамі пікі, сыпаў на голыя грудзі гарачае вуголле, церусіў соль над ранамі. Ужо нават забыліся, дзеля чаго ўсё гэта пачалося, ужо не за схаваных коней цягнулі з няшчасных жылы, а за тое, што ў іх іншы бог, іншая мова.

— Спыніцесься! — крыкнуў нарэшце Сіверт Голіну, бо не мог пазіраць на жахлівае чырвонае месіва, у якое ператваралася чалавечая плоць. — Хрыстос дараўваў сваім ворагам, даруйце ж і вы, яго рабы і дзеці. Гэтыя людзі паганцы, і мы, хрысціяне, абавязаны вызваліць іх з дзікага рабства дзікай веры. Але, каб зняць з шыі ярмо, не абавязкова адсякаць галаву. Не бічы і не жалезы, а слова патрэбна,

святое слова. Дайце мне пагаварыць з імі.

Голін, стаміўшыся і знэрваваўшыся, дазволіў манаху пагутарыць з палоннымі. Сіверт напаіў кожнага вадой, адагнаў прагных да крыві мух і камароў. Потым ласкавымі словамі суцешыў усіх, пачаў навучаць, угаворваць і пераконваць, як навучаюць клапатлівыя маці малых дзяцей. Паганцы, хоць на нейкі міг пазбегшы пакут, уважліва слухалі яго. У некаторых у вачах іскрыліся слёзы. Манах бачыў гэта, і яшчэ больш разгараўся ягоны імпэт, хацелася, каб ад спагадных усёдаравальных слоў заплакалі не толькі знявечаныя паганцы, але і рыцары, дрэвы, птушкі на дрэвах. «Слова перамагае ўсё, — расчумена думаў Сіверт. — Яно як бальзам і як меч».

Але самы старэйшы з палонных, часта міргаючы разбітым вокам, якое заплыўала крываў, сказаў:

— Ты скончыш гаварыць, і яны зноў пачнуць лупіць скуру з мяне і маіх таварышаў. Ты добра гаворыш, і бог твой, калі верыць табе, добры. Але наш бог лепшы. Чуеш? Наш бог лепшы, бо гэта бог нашых дзядоў і нашага народа. Чаму твой бог, калі ён такі чалавекалюбівы і ўсёмагутны, не зробіць, каб вось гэты звер, — паганец зірнуў на Голіна, што стаяў побач з Сівертам, — ператварыўся ў камень або струхлелы корч?

Тлумач з ландскнектаў пераклаў слова паганца Марціну Голіну. Рыцар пачырванеў ад гневу, паклаў цяжкую руку на плячо Сіверту, злосна выдыхнуў:

— Хопіць, святы айцец. Ты ж вучыши нас, што ёсьць рай, чысцец і пекла. Так? Дык вось я для іх не на тым, а на гэтым свеце, у гэтым лесе, на гэтай паляні, устрою пекла. Адыдзі ўбок, святы айцец.

Немагчыма перадаць словамі тое, што пачало рабіцца. Чалавечас цела распырсквалася чырвонымі шматкамі. Выццё і крик стаялі над зямлёй. На галаву старэйшаму з паганцаў рыцары надзелі карону — вянок з галля і падпаліі галлё. Вогненнагаловы паганец паўтараў адно:

— Наш бог лепшы.

Пэўна, такія слова нейкім чынам змяншалі боль.

«Божа, прыляпі мой язык да гартані маёй, — ліхаманкава думаў Сіверт, адышоўшы як мага далей ад страшнай паляні. — Не дай мне зараз не тое сказаць і не тое крыкнучы». Ен затыкаў вушы рукамі, шыўся галавой у густы зялёны хмыз.

Праляцела ноч. Марцін Голін не скрануў атрад з месца, бо рашыў чаго б ні каштавала вырваць у паганцаў прызнанне. Зноў успыхнуў вогнішчы, пачуліся стогны і крикі.

Недзе пасля абеду Голін, які ўласнаручна катаваў палонных,

заўважыў, што адзін з іх, самы маўклівы і самы буйнацелы, усё цяжэй пераносіць пакуты. Слёзы градам цяклі ў яго з вачэй. Голін даў знак рыцарам, і ўсе пачалі катаўаць толькі буйнацелага, наляглі з такой ярасцю, што аж косці ў бедалагі трашчалі. Паганец не вытрымаў, закрычаў:

— Не магу болей!

— Цярпі,— прахрыпеў яму скрываўленымі губамі самы старэйшы з палонных. — Цярпі, Гірстаўме. Хутка ўсяму канец. На тым свете мы апусцімся ў прахалодную раку, паплыўём па ёй, і Лайма, распусціўши свой пояс, усміхнешца нам.

— Не магу... Скажу, — прашаптаў у нейкай гарачы-ліхаманцы Гірстаўме, і вочы былі туманныя ад болю. — Даруйце мне, калі можаце... Скажу, дзе стаяць нашы коні...

— Але ж там твая жонка, дзеци! — гнеўна ўскрыкнуў ягоны сябра па няшчасцю і пакуце. — Там і нашы сем'і.

— Не магу, — апусціў галаву на грудзі Гірстаўме і заплакаў.

Тады астатнія троє паганцаў пачалі пляваць на яго, праклінаць самымі лютымі словамі. А ён паўтараў толькі адно:

— Не магу...

— Глядзіце, багі, глядзіце, продкі, на адступніка, — сабраўши рэшткі сіл, прыўняўшыся на локцях, сказаў старэйшы з паганцаў.— Ен пашкадаваў сваё нікчэмнае жыщцё. Але няхай усё чуюць нябёсы: з гэтага часу на нашай зямлі няма Гірстаўме, няма і ніколі не было.

— Няма і ніколі не было, — як рэха, паўтарылі два астатнія палонныя, адсоўваючыся ад Гірстаўме.

Марцін Голін загадаў забіць усіх, падараўшы жыщцё аднаму Гірстаўме, які ляжаў на прыщіхлай паляні і плакаў. Неўзабаве рыцары прыгналі вялізны табун коней і купку жанчын з дзяцьмі. Коней вытрашылі прадаць рыжскім купцам, жанчын і дзяцей Голін адпусціў. Жонка Гірстаўме падбегла да мужа, пачала змываць з яго кроў. Дзеци, троє белагаловых хлопчыкаў, стаялі непадалёку, спалохана пазіралі на бацьку. Гірстаўме нешта сказаў жонцы, і яна разам з сынамі хуценька пашыбавала ў лес, пэўна, у сваю вёску, каб прыгнаць фурманку і забраць напаўжывога мужа. Якраз хлынуў лівень, загрукатаў гром. Сіняя бізуны маланак узвіліся над зямлёй. Рыцары і Сіверт разам з імі пахаваліся ў паходныя шатры. Адзін Гірстаўме застаўся ляжаць пад дажджком, падставіўши знявечаны твар грымотнаму небу. Сіверт бачыў, як паганец шырокая разяўляе рот, нібы выкінутая на бераг рыбіна, і прагна глытае нябесную воду.

Калі ж супакоілася неба і ўсе вышли з шатроў, Гірстаўме ўжо не было на паляні.

— Дзе ён дзеўся? — спытаў Сіверт у Морыца.

— Жонка забрала і павезла дадому, — упэўнена адказаў той. — Хоць і пакалечаны, а ўсё ж будзе жывая душа пад бокам.

Так усе і забыліся пра Гірстаўме, але неўзабаве прыехала на фурманцы жонка, з вялікім плачам пачала яго шукаць. Сіверт паходзіў каля вогнішчаў, уважліва прыглядваючыся да падпаленай травы, і ў адным месцы заўважыў як бы баразёнку, што вяла ў лес. Манаҳ здагадаўся, што гэта поўз Гірстаўме. Разам з ягонай жонкаю ён пайшоў па гэтым кволым, дзе-нідзе заплямленым крывею следзе. Відно было, з якой страшэннай напругаю поўз паганец, падмінаючы сваім цяжкім непаслухмяным целам траву, ломячы мокрае кустоўе. Ен узадраў, нібы ралам, шэры пясок на невысокай выдме, што навісала над лясным азерцам. Баразёнка прывяла да чорнай, як дзёгаць, вады, на якой нерухома ляжалі першыя жоўтые лісты з бяроз і асін. Чалавечыя белыя ногі тырчалі з вады.

— Гірстаўме! — закръчала жанчына.

Манаҳ стаяў і глядзеў, як яна, укленчыўшы, поўзае каля тапельца, як хоча выцягнуць яго на бераг. Але таго, хто добраахвотна аддаўся ёй, не вяртае назад вада.

Смерць паганца ўразіла манаха. Так паміралі калісьці высакародныя грэкі і рымляне. Пад прымусам або па слабасці страціўшы свой гонар, яны абрывалі нітку ўласнага жыцця. «Цяжкі крыж душы чалавечай», — думаў Сіверт, гледзячы, як жанчына з малымі дзёцымі выцягвала з вады цела свайго мужа, а потым калаа яго на фурманку. Пазногці на пальцах ног пасінелі, з іх зрываліся кроплі вады.

Атрад Марціна Голіна ішоў насустроч жамойцкім войскам кунігаса Выканта. Яшчэ тры-чатыры дні, і яны з'яднаюцца, і тады наступіць пагібелль Міндоўга. Ен будзе адрэзаны ад Літвы і Новагародка. Справу завершаць галічане і лівонцы, якія ўдараць з поўдня і з поўначы.

Голін у сваім прыгожым прасторным шатры сабраў ваенны савет, каб парайца, як найлепей закончыць такі ўдалы паход. Сам ён сядзеў на захопленым у адным літоўскім замку высокім дубовым крэсле з падлакотнікамі ў выглядзе зубатых рыбін. Насупраць Голіна на лёгкіх перасоўных лавачках сядзелі троі комтуры, граф Энгельберг з Майнца, польскі граф Збышк Сулімчык, пяць англійскіх рыцараў, імён якіх ніхто не ведаў, бо яны толькі што дагналі атрад, каб скрыжаваць свае мячы з паганцамі. Сіверт разам з рыцарскім пісарам Імануілам сціпла месціўся ля самага ўвахода. У шатры было невялікае акенца, адмысловая зробленае са шкляных шарыкаў у лёгкім

свінцовым пераплёце. Гарэлі свечкі. Толькі што адгрымела навальніца, і знадворку чуўся густы шум устрывожанага лесу.

— Слава Ісусу Хрысту! — усклікнуў Голін.

— Ва векі вякоў! — дружна адказалі ўсе.

Па скронях у Голіна каціўся пот, бо пасля навальніцы ў шатры ўсё роўна была жорсткая задуха. Вочы ж у суровага рыцара блішчалі па-маладому. Усе бачылі гэта і радаваліся — хутка, вельмі хутка хрысціянскае воінства атрымае яшчэ адну слайную перамогу. Бадай, адзін Сіверт быў не ў гуморы. Нешта церабіла яго, гняло. Успаміналіся стогны паганцаў на лясной паляне, крывавая баразёнка, што вяла да чорнай вады.

Манах сядзеў спіною да ўвахода і бачыў, як і ўсе, натхнёны твар Голіна. Прадвадзіцель атрада дзякаваў прысутным за вялікую мужнасць і цярпенне, абяцаў шчодра ўзнагародзіць кожнага пасля таго, як закончыцца паход. Асабліва хваліў ён англійскіх рыцараў, што, як зразумеў Сіверт, не падабалася ўсім астатнім. Англічане ж яшчэ ні разу па-сапраўднаму не выцягвалі мячы з похваў.

Раптам здарылася такое, што да скону, да апошніх дзён жыцця будзе помніцца Сіверту. Манах убачыў, як нечакана пабялеў твар у Марціна Голіна, дыбком узніліся на галаўе кароткія сівыя валасы, вочы, здаецца, вылезлі з вачніц ад жаху і здзіўлення, а правая рука, якая толькі што ўтэунена і ўладна ляжала на падлакотніку крэсла, пацятнулася да мяча ды так і здрэнцвела на паўдарозе. Ніколі б не паверыў Сіверт, што такім спалоханым можа быць славуты рыцар, які ў мностве паходаў прывык да смерці, да жалезнай кашулі, цяжкай ад салёна поту, які адным ударам мяча разваліваў бязбожнікаў ад ключыцы да сцягна. Марцін Голін хацеў узніцца, устаць, але невядомая сіла нібы прыляпіла яго да крэсла, а вочы глядзелі толькі ў адным кірунку — на ўваход у шацёр.

Сіверт, яшчэ нічога не разумеючы, азірнуўся і замёр. Ен убачыў невераемнае. Побач з ім, за нейкі сажань ад правага пляча, бяспушмна плыў жаўтавата-белы клубок або шар велічынёй з добры мужчынскі кулак. Дробненькая тонкія іскры, як іголкі, вырываліся з яго, і чуліся лёгкі трэск і шыпенне. Гэты клубок, гэты шар, пэўна ж, уляцеў у шацёра знадворку. Ен плыў між рыцарамі, і валасы ў іх на галовах злёгку варушыліся, хоць можна было паклясціся на крыжы, што ў шатры не было ні краплі ветру. Усе як змярцвелі, перасталі нават дыхаць. Толькі кожны стрыг вачамі, цікаваў, куды паверне жахлівы ў сваёй нечаканасці і невядомасці госць. А ён нетаропка плыў ад увахода праста да крэсла з падлакотнікамі ў выглядзе зубатых рыб, на якім сядзеў Марцін Голін. Ен быццам ведаў, куды яму патрэбна

плысці. Хто кіраваў ім? Д'ябал? Хрыстос?

Сіверт адчуў агіднае трымцэнне ў каленях, абшчапіў іх рукамі, угнў галаву. Ен, як святар, ужо зразумеў, што чужы вогненны шар прыляцеў па нечую душу. Цішыня ў шатры была незвычайная. Было нават чутна, як за сценкамі шатра, сажняў за дзесяць ад яго, б'еща рачная хвала ў травяністы бераг — шалесь, шалесь...

Рыцары сядзелі як прыкутыя. Шар набліжаўся да Марціна Голіна, часам злёгку пагойдваючыся ў паветры. Так пльве па вясновай рацэ змытае паводкай круглае птушынае гняздо.

— Д'ябал! — раптам на ўсю моц грудзей крыкнуў Марцін Голін, выхапіў з похваў цяжкі меч, але не паспеў узмахнуць ім. Вогненны шар, быццам раззлаваны гэтым крыкам, рэзка ўзвіўся пад самую столь шатра, мільгануў адтуль уніз, як каршун, і стукнуўся проста ў лоб сурому рыцару. Грымнуў выбух, паваліўшы ўсіх на зямлю. Сіверт яшчэ падумаў, што так лопаецца, выбухае, ударыўшыся аб палубу варожага карабля, гліняны гаршчок з грэчаскім агнём. Страшная сіла зрэзала слуп, на якім трymаўся шацёр. Гэтым слупом Сіверту балюча стукнула па спіне. «Магіла — апошні наш спрат», — крутнулася ў галаве манаха думка, і ён страціў прытомнасць.

Яго, як і ўсіх астатніх, выцягнулі з-пад абгарэлых ашмоццяў шатра ландскнехты. Морыц прывалок манаха на рачны бераг, паіў халодным кіпенем ракі.

— Што гэта? — млява спытаў у прыслужніка Сіверт.

— Нябесны агонь, — як заўёды ўпэўнена адказаў Морыц. — Шатра няма. Усе рыцары жывыя, акрамя Марціна Голіна. У Голіна твар зрабіўся чорны, як у эфіопа, ад носа і вушэй следу не засталося.

Нечаканая жудасная смерць Голіна страшэнна перапалохала рыцараў, не кажучы ўжо пра ландскнехтаў і збраяносцаў. Польскі граф Збышшка Сулімчык адразу ад'ехаў са сваімі людзьмі ў Кракаў, бо ўбачыў у пагібелі кіраўніка атрада пагрозны знак нябес. Следам за ім зніклі троі англійскія рыцары. Ландскнехты разбягаліся натоўпамі. Атрад узначаліў граф Энгельберт з Майнца. Ен сурова расправіўся з палахліўцамі і загадаў павесіць двух збраяносцаў. Але не ягоная жорсткасць выратавала атрад, а тое, што з ўсіх бакоў хрысціян акружалі тысячы і тысячы ўзброеных паганцаў. Казалі, што яны ўсіх, каго бяруць у палон, спальваюць на ахвярных вогнішчах.

— Лепш быць пахаваным па хрысціянскаму звычаю ў роднай зямлі, чым развеяцца попелам у богапраціўнай Літве, — гаварыў тым, хто аслабеў духам, Сіверт.

— Як жа дабрацца да роднай хрысціянскай зямлі? — пыталі ў яго.

— Трэба вось гэту зямлю зрабіць хрысціянскай, — рашуча тупаў нагамі па тым месцы, дзе стаяў, манах. Але ён заўважыў, што, хоць усе згодна ківалі галовамі, далёка не ўсе ў душы згаджаліся з ім. Страх аслабляў людзей.

Комтур Дзітрых сказаў аднойчы Сіверту, калі нікога не было побач:

— Усе мы падобны зараз на мудраца Сакрата.

— Чым жа? — здзівіўся манах.

— Сакрат у цямніцы трывалаць дзён чакаў смяротнага пакарання. Ен ведаў, што абавязкова памрэ, але памрэ толькі тады, калі, па звычаю Афін, вернецца з Дэласа свяшчэнны карабель. Мы таксама тут памром. Ведаць бы толькі, калі прыйдзе наш карабель.

— Сын мой, — уважліва паглядзеў на комтура Сіверт, — дужа змрочныя ў цябе думкі. Маліся, і Хрыстос азорыць душу тваю святлом спакою і радасці.

А праз два дні хмурнаватым вятрыстым ранкам на вузкай лясной дарозе тысячи і тысячи паганцаў з двух бакоў напалі на атрад Энгельберта. Хоць і пазбягалі рыцары лясоў, дзе немагчыма было развязрнуцца іхнім коням, але амаль увесь гэты край быў лясны, і хочаш не хочаш вельмі часта даводзілася ісці лесам. Кароткія коп'і-суліцы і дроцікі густым дажджком паляцелі ў хрысціян. З цяжкім крэктом рухнулі на дарогу, перагарадзіўшы яе, старыя высокія елкі. Ад яраснага крыку здрываюцца лес. У звярыных шкурах, абвіўшы галовы, каб быць непрыкметнымі паміж зеляніны, дзеразой і тонкім бярозавым голлем, ашчациніўшыся коп'ямі і рогвіцамі, рынуліся паганцы на рыцараў. Бой разгарэўся надзвычай жорсткі. З прыдарожных дрэў ляцелі на атрад Энгельберта гарачыя галавешкі, тоўстыя бярвенні, камяні. Некалькі дзесяткаў рыцараў са сваімі цяжкімі коньмі праваліліся ў лоўчую яму. Адтуль даносіліся праклёні і перадсмяротны конскі хрып.

Сіверт разам з неразлучным Морышам прыбліўся да ландскнектаў. Тыя, апусціўшыся на левае калена, няспынна стралялі з арбалетаў. Іхняя страляніна была такай удалай і трапнай, што цэлая гара мёртвых і параненых паганцаў ляжала неўзабаве на дарозе. Разгарачаны Сіверт, які добра намахаўся мячом, на нейкі міг прысланіўся спіной да бярозы, зняў з галавы шлем — няхай цела вецер пачуе. Побач калаціўся ад страху Морыш.

— Што з намі будзе, святы айцец?

— Усё ўолі божай, — удумна прамовіў манах. — Бог паслаў супроць нас свой меч, хоць меч гэты і ў паганскіх руках.

У гэты час між паганцаў пачуліся крыкі:

— Дайце дарогу новагародскім лучнікам!

— Няхай яны паб'юць псагалоўцаў!

Пярэдняя рады тых, што нападалі, расступіліся, і выйшла больш як пяцьдзесят лучнікаў. Былі яны ў востраканечных шлемах, у доўгіх, кляпаных з жалезнага дроту, кальчугах.

— Русіны з Новагародка, — апалым голасам сказаў Сіверт. Ен зразумеў, што на гэтым свеце засталося жыць лічаныя імгненні.

— Яны ж хрысціяне! — закрычаў, бялеючы ад жаху, Морыц, бо ўбачыў за плячамі ў новагародскіх лучнікаў паўнюткі тулы з гарставанымі стрэламі.— Чаму граф Энгельберт не спускае свой сцяг? Хіба грэх нам, хрысціянам, здацца ў палон хрысціянскому войску?

Сіверт, слухаючы брыдкае выпцё Морыца, напружана ўглядаўся туды, дзе стаяў сцяг Энгельберта — на белым полі залаты іерусалімскі крыж у чорным тэўтонскім крыжы. Манаху і самому хацелася, каб нешта спыніла палёт новагародскіх стрэл. І чаму марудзіць гэты тутадум? Паганцаў жа ў тро разы больш, чым хрысціян, і ўсе дарогі да адступлення адrezаны.

— Кладзіся, святы айцец! — крикнуў Морыц, тузануўшы Сіверта за рукай.

Яны ўпалі ў гразь, у бруд, і ўпалі вельмі своечасова, бо над галовамі тонка свіснулі дзесяткі стрэл. Пранізаныя імі, валіліся на зямлю ландскнехты.

— Што робіць граф Энгельберт? — аж вішчаў Морыц. — Не здаецца і нас не абараняе! Пераб'юць жа ўсіх, як курапатак.

— А ты помніш, што казаў Марцін Голін? — спытаў у прыслужніка манах. — Не здавайтесь ў палон паганцам, бо на вогнішчах жыўцом спаляць.

Такія словаў ўшчэнт даканалі беднага Морыца. Ен абхапіў галаву рукамі.

— Будзь пракляты той дзень, калі я паслухаўся бязносага Франца і прыехаў у Лівонію. Я так добра жыў у Вестфаліі. У мяне быў свой дамок, былі гусі.

Але вельмі мала часу заставалася на ўспаміны, бо стрэлы ляцелі ўсё гусцей, а баявы кліч ворагаў грымеў, здавалася, над самымі вухам.

— Дык жа нам можна здацца новагараджанам, хрысціянам.

Святы айцец, новагараджане ж людзей не паляць? — заенчыў Морыц.

— Мы не рыцары. Мы божыя служкі. Нас яны павінны адпусціць у Рыгу або Вендэн.

— А я думаў, Морыц, што ты адважны воін, Рычард Ільвінае Сэрца, — знайшоў у сабе сілы для жарту манах.

— У мяне маё сэрца, і яно адно, — пакрыўдзіўся Морыц і раптам

радасна закрычаў: — Бог пачуў нашы малітвы! Энгельберт спусціў сцяг!

Ен стаў на калені, замілавана сашчапіўшы руکі, сказаў:

— Дзякую табе, нябесны ўладыка. Вярнуся ў Вестфалію і ў святым храме ў той жа дзень пастаўлю пудовую свечку за шчасліве збавенне ад смерці.

Няшмат засталося ў жывых людзей Энгельберта. Рыцараў уцалела ўсяго чацвёра з пяцідзесяці. Сам Энгельберт, цяжка паранены, стагнаў, прыдущаны ўласным канём.

Да Сіверта з Морыцам і купкі ландскнехтаў прымчаўся на рыжым порсткім жарабку, прыкрытым скуранай лічынай, чорнавалосы шыракаплечы асілак у надзіва багатым убранны. На ім быў кожух з грэчаскага алавіра, абшыты шырокім залатым карункамі, боты з зялёной скуры, таксама шытыя золатам. Высокі жалезны шалом з наноснікам, з кальчужнай сеткай-барміцай, якая ахоўвала шию і плечы, зязу́ у яго на галаве. Ен асадзіў жарабку і зычным голасам праз тлумача сказаў:

— Я князь Далібор-Глеб Ваўковыскі. Вы мае палонныя.

— Мы твае, твае, хрысціянскі князь, — паспешліва залепятаў Морыц, бо ўбачыў, што рыцараў і іхніх збраиносцаў зганяющы у асобную кучу нейкія суворыя з выгляду воіны ў звярыных шкурах.

Іх пагналі на поўдзень, у глыб Літвы.

— Глядзі, Бачыла, нямецкі поп! — весела крыкнуў русабароды вой-ахоўнік свайму напарніку і тыцнуў пальцам у Сіверта.

— Поп? — здзвіўся зеленавоківой, якога назвалі Бачылам. Ен паправіў на галаве медную шапку, сціскаючы ў руцэ кап'ё, падышоў да Сіверта.

— Ты поп?

Манах няўцягна пазіраў на новагараджаніна і не разумеў, чаго хоча ад яго гэты схізматык. Павісла маўчанне.

— Скажы яму хоць што-небудзь, святы айцец, — гарачліва шаптаў побач Морыц. — Кап'ё ў яго доўгае. Можа нас дваіх на кап'ё насадзіць.

Ен пачаў прыніжана ўсміхацца Бачылу, прыкладваючы руکі да грудзей і кланяючыся.

— Не круціся, як ліса пад бараной, — загадаў Морыцу Бачыла і зноў, ужо больш строга, спытаў у Сіверта: — Ты поп?

Манах зняў з сябе нашыны крыж, высока ўзняў над галавой, заспіваў святы псалм.

— Так бы адразу і сказаў,— прамовіў Бачыла і крыкнуў: — Князь! Князь Глеб Ізяславіч! Мы нямецкага папа злавілі!

Пад'ехаў Далібор, уважліва глянуў на Сіверта. Пэўна, яму нешта спадабалася ў манаху, бо загадаў:

— Пасадзіце яго ў фурманку. Паёдзе са мной у Ваўкаўск.

Сіверта вывелі з гурту палонных. І тут следам кінуўся Морыц, заверашчай, быццам з нажом падступлі да горла.

— Без мяне святы айцец прападзе!

— Чаго гэта ён? — здзвіўся Далібор.

— Гэта мой прыслужнік, — сказаў Сіверт. — Дазволь, кароль ваўкаўскі, узяць яго з сабой.

«Хутка нямчыны да няволыніцтва свайго прывыкаюць», — у думках адзначаў сам сабе Далібор. — Наш чалавек, бывае, памрэ, а чужому няміламу небу так і не ўсміхнецца».

— Бяры з сабой свайго халопа, — дазволіў святару. Усё паварочвалася даволі ўдала. Сіверт з Морыцам маглі ўжо карміць магільных чарвей або, што яшчэ горш, гарэць на паганскім вогнішчы. Яны ж ехалі ў зручнай няцеснай фурманцы ў горад Ваўкаўск, дзе ўладарыў князь Далібор-Глеб. Не бяда, што толькі зараз Сіверт упершыню пачаў пра гэты горад. Галоўнае — там жывуць хрысціяне, хоць і падначальваюцца яны не папу рымскаму, а канстанцінопальскаму патрыярху.

«Усё ў нашым жыцці падзелена на свято і цемру, — ціхамірна і журботна думаў Сіверт, едучы па дагэтуль невядомай краіне. — Як стаяць у Магдэбургскім саборы статуі пяці мудрых і пяці неразумных дзеў, так ёсць на зямлі і ў небе жыццё і смерць, цвіценне і тлен. Я — раб схізматыкаў і паганцаў, але ж мая душа належыць толькі Хрысту».

У сталіцы магутнай дзяржавы літоўцаў і русінаў Новагародку лёс палоннага манаха рэзка змяніўся. Князь Глеб Ваўкаўскі заехаў адабедаць да свайго даўняга сябра князя Войшалка, які ад імя бацькі, кунігаса Міндоўта, правіў Новагародкам. Сам жа Міндоўт упадабаў Варуту і Кернаве і не любіў выязджаць з гэтых гарадоў. Але вайна прымусіла кунігаса надоўга сесці ў сядло і вельмі часта начаваць пад покрывам нябёс, а не ў сваім любімым нумасе. Ворагі ішлі з усіх бакоў. Спачатку кунігас нават смяяўся над валынска-нямецка-жамойцкім саюзам. «Сышліся мядзведзь, свіння і асёл», — казаў сваім бліжнім Міндоўг. Але гэтая такія непадобныя жывёлы балюча кусаліся. А поруч з імі яшчэ стаялі язвягі і пінскія князі. Праўда, пінянне ішлі на Новагародак не па сваёй волі — гнаў Даніла Раманавіч, якому яны перад гэтым скарыліся. Хмурна было на душы ў Міндоўта. Надумаў ён сабраць у Новагародку раду з усіх падручных князёў і кунігасаў, з новагародскіх і літоўскіх баяр. Завярнуў перад радаю да сына, Войшалка, і ў яго сустрэў Глеба Ваўкаўскага разам з дзіўным

чалавекам, які нешта лапатаў па-нямецку.

— Хто гэта? — кісла зморшчыўшыся, спытаў Міндоўг.

— Дамініканскі манах Сіверт, — адказаў Далябор. — Узяты майі воямі ў палон. Вялікай вучонасці святар і чалавек.

— Вялікай вучонасці? — засмяяўся Міндоўг. — А пановагародску ці па-літоўску ён умее гаварыць?

Тлумач пераклаў Сіверту сказанае кунігасам. Дамініканскі манах сціпла ўталопіў у зямлю вочы, пакланіўся.

— Я навучуся, вялікі кароль. Я вельмі хутка навучуся вашым цудоўным мовам, бо ад нараджэння закладзена ў мяне Хрыстом незвычайная здольнасць да навучання.

Сіверт не спадабаўся Міндоўгу.

— Немца аддасі мне, — сказаў кунігас Далябору. — Дужа ў яго хітрыя вочы і слізкі язык.

І строга спытаў:

— А чаму твой бацька, князь Ізяслаў Свіслацкі, не прыехаў у Новагародак на раду?

— Князь Ізяслаў сядзіць у Свіслачы, я ж — у Ваўкаўскому, — нахмурый бровы і прыкусіў губу Далябор.

— Даносяць мне верныя людзі, што ён з тэўтонцамі і ляхамі перанюхваецца, — пачаў закіпваць гневам Міндоўг, Ваўкаўскі князь як анямеў, не сказаў на гэта ні слова.

Так трапіў дамініканскі манах Сіверт са сваім прыслужнікам Морыцам у лясны горад Варуту да кунігаса Міндоўга, а дакладней, да ягонай новай жонкі чарнавокай прыгажуні Марты.

III

Варуту, пасля того як яе спаліў Даўспрунк з сынамі, зноў адбудавалі на чорным прысадку. Яшчэ больш магутнымі сталі сцены і надбрамная вежа. Княскі церам пабагацеў, раздаўся ўшыркі, заблішчала ў ім новае срэбра і золата, але не было ўжо там зацемненай патаемнай малітоўні, у якой былая літоўская княгіня Ганна-Паята і сын яе Войшалк любілі размаўляць з Хрыстом. Марта, прыехаўшы з Нальшанскай зямлі ў якасці ўладаркі церама і кунігасавага сэрца, адразу ж загадала зламаць малітоўню, выкінуўшы з яе ўсё начынне, акрамя, вядома, святых абразоў. Гэтыя абразы павезлі ў Новагародак, у храм Барыса і Глеба.

З малалецтва жывучы ў невядомасці і сціплай крываўдлівай беднасці, бо бацька быў звычайнym мала-маёмным баярынам, у якога адно багацце — кожух ды меч, прыгажуня Марта марыла аб раскошы і славе, аб усеагульным пакланенні. А што мог ёй даць бацька? «З

гэтага баярына вошы дажджом сыплюцца», — выпадкова пачула яна аднойчы, як, смеючыся, казалі пра яго праезджыя рыхскія купцы. Усю ноч яна праплакала, кусаючы душную пярыну. И вось, нібы сонца ў небе, з'явіўся Міндоўг, ваяўнічы і ўдачлівы кунігас, мужчына-зубр з чорна-зялёнymі ўпартымі вачамі. Усё спачатку здавалася Марце сном: і ягонае сватанне, і багатыя дарункі, што аж сляпілі яе, і пераезд у Варуту, у кунігасаў церам. Яна вельмі добра разумела, што ў жаночай прыгажосці дужа кароткае жыццё. Не паспееш азірнуцца, адляціць прыгажосць разам з маладосцю, як адлятае з восеніскіх дрэў крылатае жоўтаяе лісце.

У цераме новая княгіня завяла надзвычай строгія парадкі. Прыйс служніц, маладзенькіх дзяўчат, пакінула тых самых, што хадзілі яшчэ за Ганнай-Паятай. Але кожны міг і на кожным кроку з вялікай асалодай помсціла ім за неіснуючыя іхнія грахі, за тое, што папярэднюю сваю ўладарку яны, як здавалася ёй, больш любілі і шанавалі. За самую нязначную правіннасць, за не вельмі ласкавы або сумнаваты позірк біла іх па шчоках, разрывала сукенкі, цягала за валасы, загадвала хвастаць крапівой або лазой. Калі Сіверт упершыню наведаў церам, сваім пільным дамініканскім вокам ён убачыў мноства прыгожых прыйс служніц, якія стаялі на каленях на рассыпанай солі і грэчцы. Некаторыя з іх былі дагала паstryжаны, замест сукенак на іх былі надзеты грубыя мяшкі з прарэзінамі для галавы і для рук. Надзвычайнай прыгажосці сінявочки стаяла ў куце святаць на адной назе, праўда, тримаючыся рукою за сцяну. Такое пакаранне перапала ёй за нязграбную, на княгінін погляд, вядома, паходку. Ужо ў час самой аўдыенцыі разгневаная чымсьці Марта раптам пляснула ў ладкі, і адразу ж, выскачыўшы з суседняга пакоя, бухнулася перад ёй на калені светлакосая прыйс служніца, сказала, як праспівала:

— Што загадае ўсясіліца наша?

— Падай люстэрка, — пагардліва пазіраючы на яе, загадала княгіня.

Тая, не дыхаючы ад страху, прынесла і трымала перад ёй, стоячы на каленях, прыгожае люстэрка ў залатой аправе. Марта доўга і старанна пазірала на сябе, потым вусны злосна скрыўліся.

— Як ты мяне прыгасала сёняня, лянівая жывёліна?! Вось тут валасок тырчыць і вось тут!

Нагою, абутай у пазалочаны туфлік, княгіня ўдарыла прыйс служніцу ў твар і, паклікаўшы надворных халопаў, загадала тут жа спаласаваць яе нагаямі.

Суразмоўніцай княгіня Марта аказалася вельмі цікавай. «У яе

мужчынскі розум», — пачціва думаў манах, калі яна выпытвала пра Ліён і Рым, пра народы, якія жывуць там, дзе заходзіць сонца, пра іх звычаі, адзенне, веру.

Манаху адразу адштукаўвалі ўтульную хатнюю капэлу, у якой ён мог славіць Хрыста. Разам з ім тут горача маліўся Морыц, які за гэты час пакруглеў, згубіў жмут чорных валасоў на цемені. Усё часцей зазірала ў капэлу княгіня, уважліва слухала малітвы. Астатні ж горад заставаўся паганскі. Паганцам быў, як зразумеў манах, і сам кунігас, хоць і прыняў у Новагародку праваслаўную веру.

Вялікая радасць, якую ён пакуль што старанна хаваў, жыла ў душы ў Сіверта. Надзейныя людзі, а надзейных людзей манах умеў знаходзіць усюды, пад сакрэтам данеслі, што хоча Міндоўг разам з бліжэйшымі сваімі баярамі хрысціцца ў каталіцкую веру. Вось чаму і яго, нікчэмнага манаха, адразу прыкметіў між палонных і наблізіў да сябе. Цяжкасці вайны, паражэнні, шматлікія варожыя раці, што ішлі на Літву і Новагародак, прымушалі кунігаса ўсё часцей паварочваць позірк у бок апостальскага рымскага прастола. «Слава вам, Бог наш і прасвятая дзева Марыя», — расчулена паўтараў у сваёй капэле Сіверт, з нецярпеннем чакаючы той светлы дзень.

Яшчэ адзін надзвычай цікавы чалавек сустрэўся манаху ў варуцкім цераме. Гэта быў Астафій Канстанцінавіч, разанскі баярын, які ўцёк калісьці ад свайго князя і ад татараў, што знішчылі Разань. Высокі, цёмнавалосы, з доўгім храшчаватым носам, ён меў неікі свой патаемны ключык да кунігасавай душы. Не такі, якім валодаў Казлейка, а свой. Казлейку Сіверт адразу запаважаў, бо адчуў у ім сілу, якой трэба толькі падпарадкоўвацца. Калі ж пойдзеш напроті гэтай сілы, абавязкова страціш галаву. Да Астафія Канстанцінавіча ў манаха былі дваістыя адносіны. Гэта таксама быў, калі верыць ягоным словам, пакутнік, чалавек без радні і без радзімы. Сіверт паважаў такіх людзей, бо сам жыў іхнім жыщем. Але ён адчуваў варожасць да былога разанскаага баярына як да праваслаўнага схізматыка, што ў любы міг можа падставіць нагу ў няспыннай штодзённай пагоні за кунігасавай душой. Ды Астафій пакуль што памоўчваў, загадкова ўсміхаўся і прыглядваўся да манаха.

Міндоўг тым часам на поўны голос пачаў паговорваць аб хрышчэнні ў каталіцкую веру. Праваслаўе, прыніжанае ў Кіеве, Разані і Маскве татарамі, было пакуль што бяссільнае, кланялася кожнаму ханскому баскаку, а кунігас любіў і паважаў сілу. За ўласнае хрышчэнне і за прывод пад апякунскую руку Рыма ўсяго свайго народа Міндоўг разлічваў атрымаць ад папы Інакенція IV каралеўскую карону. Калі ён зробіцца каралём, такім, як і ўсе

хрысціянскія ўладары Еўропы, ворагі схаваюць свае мячы, бо нельга, каб хрысціянін ваяваў супроць хрысціяніна.

Войшалк з большасцю новагародскага праваслаўнага баярства і, вядома ж, святар Анісім з храма Барыса і Глеба і слухаць не хацелі пра каталіцтва. Міндоўг не дужа здзівіўся, што русіны не хочуць пакланіцца Рыму. Спрадвеку божае свято ішло да іх з Канстанцінопалем і Кіева. Але сын, родны сын супраць! Ен выклікаў Войшалка з Новагародка ў Варуту, і той паслухмяна прыехаў.

— Чаму супраць мяне, вялікага кунігаса і бацькі свайго, Новагародак бухторыш? — злосна спытаў у Войшалка.

— Таму што нельга мяняць веру, — адважна адказаў сын. — Ты — праваслаўны, як нябожчыца жонка твая Ганна-Паята, як я.

— Нельга мяняць? — пагрозна засоп Міндоўг. — А быць рабом у нікчэмнага Выканта можна? А страціць набытак дзядоў-прадзедаў можна?

Ен раптам ірвануў на сабе зялёную адамашкавую кашулю. Паказаліся бугорыстыя, зарослыя кучаравым цёмным воласам грудзі.

— Маці мая, мяне нарадзіўшы, скuru мне дала. Глядзі на голую скuru маю. Гэта — першая вера мая, адвечная вера прадзедаў. Потым летняе адзенне я апрануў. Гэта руская вера. Апрану зімовы кажух. Гэта будзе рымская вера. А перад смерцю скіну з сябе ўсе чужыя адзежы і зноў вярнуся голы ў лона агню свайго і веры сваёй. Зразумеў?

Міндоўг упрытык падышоў да сына, паклаў яму руکі на плечы, усхваляванымі бліскучымі вачамі, здавалася, працінаў наскрозь. Войшалк зацята маўчаў.

— Прашу цябе, не перашкаджай мне, — глуха выдыхнуў Міндоўг. — Вяртайся ў Новагародак і супакой русінаў. Іхнай дзедаўскай веры я не парушу. І ты заставайся ў праваслаўі. А мне, каб захаваць дзяржаву, трэба позірк свой скіраваць на Рым.

Так і не паразумеліся, не сталкаваліся бацька з сынам. Войшалк паехаў у Новагародак, Міндоўг застаўся ў Варуце. Адразу ж кунігас паклікаў Сіверта, пасадзіў побач з сабою, спытаў:

— Ці дапаможаш мне ў вялікай справе?

— Дапамагу. Загадвай, кунігас, — узрадавана адказаў манах, бо адчуў, што светлы святы дзень, аб якім ён столькі марыў, набліжаецца.

— Хачу я разам з бліzkімі баярамі прыняць каталіцтва, — прыцішыў голас і чамусыці нават азірнуўся Міндоўг. — Парай, як гэта хутка і беспамылкова зрабіць.

— Вялікі кунігас, — расчулена стаў перад Міндоўгам на калені

Сіверт, — чужыя народы будуць зайдзросціць твайму народу, бо ім кіруеш ты. Хрыстос чакае цябе, а там, дзе Хрыстос, і слава, і сіла.

— Устань, — нецярпліва выпукнью кунігас. — Як думаеш, мне адразу да папы паслоў слаць?

Сіверт борзда ўзняўся з каленцаў. Вось ён, светлы доўгачаканы дзень! Сказана ж было ў святым пісанні: «І прыпаўзуць пад руку тваю валасатыя і касматыя, сляпия і бессардэчныя, і кожнага з іх ты ўзнагародзіш, як посахам, божым прамянём».

— Трэба пачынаць з Вендэна, з магістра Андрэя фон Стырланда, — цвёрда прамовіў манах.

— А чаму не з Рыгі, не з епіскапа Мікалая? — упартая нахілую галаву Міndoўг.

— У Мікалая няма войска, а значыць, няма і сілы, — як дзіцяці, растлумачыў яму манах.

Кунігас згодна кіўнуў галавой: так, сіла патрэбна, без сілы, без зброі кожны ўладар не ўладар. Сіверт, увайшоўшы ў ролю навучыцеля, хацеў быў пачаць гаворку пра кандыцы⁵⁶, на якіх Літва прыме хрышчэнне ад Рыма, але Міndoўг так глянуў на яго, што манах раптоўна аблізк і замоўк.

— Не лезь, уюн, не ў свой венцер, — строга ўсміхаючыся, сказаў Міndoўг, і дамініканец зноў адчуў сябе нікчэмным дажджавым чарвяком, які на кароткі толькі міг высунуўся са сваёй норкі. Давялося, каб не распаліць непатрэбнага гневу ў кунігаса, зноў бухнуцца на калені.

Міndoўг, хто б ні сустракаўся яму ў той дзень, у кожнага выпытваў, строга гледзячы ў очы, як адносіцца той да хрышчэння ў каталіцкую веру. Нават размаўляў з княгінінмі прыслужніцамі, што, пакараныя ў чарговы раз, пераціралі белымі прыгожымі каленкамі гарох і грэчку. Адчуваўся ў кунігасе глыбокі душэўны страх. Ен быў упэўнены, што Крыве-Крывейта, дачуўшыся пра такое, пракляне яго, а пракляцце першасвяшчэнніка — як цяжкі камень, пушчаны ў скронь. Разам з Казлейкам таемна з'ездзіў кунігас у свяшчэнную алку, у трывожным одуме хадзіў між маўклівых дубоў, часам прыпадаў да іх, гладзячы шурпатую сировую кару. Казлейку збоку здавалася, нібы Міndoўг слухае, што кажуць яму дубы.

Ужо вечарам, калі, стомленыя, вярнуліся з алкі і кунігас быў надта невясёлы, сустрэўся Астафій Канстанцінавіч, або, як пачалі ўсе яго зваць, Астафій Разанец. І ў яго спытаў Міndoўг пра пераход у каталіцтва.

⁵⁶ Кандыцы — умовы.

— Вера як шчыт, — адказаў Астафій Канстанцінавіч. — Калі адчуваеш, што стары шчыт знасіўся, што ён у дзірках, заказвай бронніку новы.

Кунігасу спадабаліся такія слова. Ен падумаў, што, калі ўдасца адвіцца ад ворагаў, калі вернецца спакой у Літву, патрэбна будзе прыблізіць да сябе галавістага Разанца.

З вялікай урачыстасцю паехала пасольства з Варуты да лівонскага магістра Стырланда. Узначальваў яго Міндоўгаў любімчык Парнус, які ведаў нямецкую мову і латынь і ўжо не раз бываў у суседніх дзяржавах. З Парнусам ехаў Лінгевін. З дазволу кунігаса хацеў ён угаварыць магістра выдаць назад у Літву трох сваіх братоў, што ўцяклі ад яго, Лінгевіна, і ўсе землі і багацці надумалі завяшчаць Ордэну.

— Набытак нашага бацькі, усяго нашага роду яны хочуць аддаць немцам, — не знаходзіў сабе месца Лінгевін. — Не ўдасца угаварыць Стырланда — кожны з іх атрымае ад мяне нож у спіну.

Міндоўту так і не ўдалося сабраць у Новагародку баярскую раду. Войшалк, ягоны союзнік Глеб Ваўкаўскі, іерэй Анісім і большасць баяр не сабраліся ў назначаны дзень на дзядзінцы. Кунігас скроў пальцы паглядзеў на такое непаслушэнства. Вядома, каб не падпірала вайна, каб не гарэлі па ўсім небасхіле пажары, ён бы на вяроўках іх прыцягнуў туды, куды яму хацелася. Але зараз ён адчуваў сваю слабасць і раштыў не дражніць праваслаўнае новагародскае баярства. Ускладзе яму на галаву папа каралеўскую карону, вось тады і будзе час для размоў з імі. Галоўным жа на сённяшні дзень заставалася прабіць дзірку ў варожай сцяне — вывесці з вайны Лівонскі орден. Ды гэта аказалася не так проста. Андрэй Стырланд пасольства прыняў, але даў зразумець Парнусу, што вельмі пажаданы візіт у Вендэн самога кунігаса і з больш багацейшымі дарамі. Як вымачаны ў халоднай вадзе шчанюк, вярнуўся ў Варуту Парнус, баяўся глядзець у очы Міндоўгу. Ды той сустрэў яго ласкава, шчодра ўзнагародзіў, з нейкай загадкавасцю ў голасе сказаў:

— Хвалі лёд, калі па ім пройдзеш.

I, доўга не збіраючыся, паехаў сам, узяўшы з сабой Казлейку, Лінгевіна, малалетніх сыноў і Парнуса, загадаўшы нагрузіць поўны воз срэбных і залатых сасудаў. Следам гналі табун выгадаваных у пушчы хутканогіх коней, везлі мёд і воск, футры, новагародскія лукі і літоўскія мячы. Не шкадаваў багацця кунігас, бо ведаў: аддасі сёня — возьмеш заўтра.

Лівонскі магістр сустрэў гасцей надзвычай урачыста. Сцяной стаялі абапал дарогі рыцары ў багата прыбраных даспехах, віталі

радаснымі крыкамі грознага Міндоўга. Яшчэ ўчора кожны з іх меў бы за шчасце прывалачы яго на вяроўцы ў Венцэн, і калі не атрымалася такое, то рыцары вінаваці не сябе, не свой баявы спрыт, а літоўскіх лясных раган⁵⁷, што ахоўваюць кунігаса.

— Брат мой, вось мы і сустрэліся, — усхалявана сказаў Стырланд Міндоўту і моцна яго абняў. Дугастыя жаўтлявымі бровы ў магістра ўздрыгвалі. Сам ён быў цёмны воласам, і гэта нечаканая жаўтлявасць у бровах навяла кунігаса на нядобрую думку. «Пэўна, знішчаючы нашы замкі і вёскі, бровы абпаліў», — падумаў Міндоўг. Успыхнула агіда і няnavісць да магістра. Але тое, што прывяло кунігаса ў Венцэн, перасліла, і ён, шырокая ўсміхаючыся, абняў і пацалаў Стырланда.

— Пад ахову твайго крыжжа хачу аддаць усю сваю дзяржаву, — узнёсла прамовіў Міндоўг.

— Святы крыж у руках гасподніх, а я, як і ўсе брацці-рыцары, толькі нікчэмны раб Хрыста, — сціпла адказаў магістр. У вачах быў радасны яркі бліск.

— З малалецтва жыў я там, дзе жывуць вецер і лес, — пранікнёна загаварыў кунігас. — Як і мой народ, жыў я пад аховай граманосных нябёс. Вера дзядоў-прадзедаў давала нам сілу.

— Паганская вера як бясплодная смакоўніца, — рэзка перарваў яго Стырланд.

Рэдка хто асмельваўся ставіць сваё слова поперак Міндоўгаваму слову. Кунігас нібы спатыкнуўся, нібы ўдарыўся нагой на поўнай хадзе аб цвёрды дубовы корань. Нейкі час ашаломлена глядзеў на магістра. З глыбіні чорна-зялёных вачэй выплывалі вострыя белья зорачкі гневу. Здавалася, зараз Міндоўг крыкне лютым голасам, тупне нагой. Лівонскі магістр, светла ўсміхаючыся, стаяў насупраць.

— Так, яна бясплодная, — глуха сказаў кунігас. — І вось таму я прыйшоў да цябе і прашу, каб ты дазволіў мне зрабіцца тваім хрышчонікам.

Ен схіліў галаву.

— Хрыстос усё бачыць з нябёс — выгукнуў Стырланд, — і яшчэ ў гэтым жыцці ён шчодра ўзнагародзіць цябе, вялікі кароль. А зараз пойдзем у трапезную, каб разам пакаштаваць хлеба, што паслада неба, разам апусціць руку ў сольніцу.

Назаўтра на рысталішчы ў гонар кунігаса венцэнскія рыцары правялі турнір. Каб уразіць літоўцаў, біліся баявой зброяй да першай крыві. Рэзка звінела жалеза, храплі коні. Светлавалосы юнак-гарольд

⁵⁷ Рагана — чараўніца, ведзьма.

натхнёна трубіў у срэбны рог.

Міndoўг любіў добрую зброю, любіў хвацкае рукапашша і не адрываючыся назіраў за паядынкам. У асабліва гарачых момантах ён сціскаў кулакі, стукаў адзін аб адзін, кусаў губы. Нарэшце не вытрымаў, усхалявана сказаў Стырланду:

— Хачу свайго байца выставіць.

— Як вялікі кароль пажадае, — пачціва ўсміхнуўся магістр і махнуў пальчаткай, каб рыцары спынілі коней і апусцілі мячы.

Міndoўг, узбуджана дыхаючы, азірнуўся наўкол. Праваруч ад яго сядзеў Казлейка, шчуплы і белатвары. Усе ўбачылі, як раптоўна чырвань пакрыла Казлейкавы шчокі, быщам нехта неасцярожна разліў віно. Міndoўг сярдзіта хмыкнуў, тыщнуў пальцам у грудзі Лінгевіну, што, не міргаючы, пазіраў на кунігаса:

— Ты!

Вернападданы Лінгевін адразу ж апрануў баявыя дастехі, узяў шчыт, кап'ё і сякера, ускочыў на каня, што падвялі ордэнскія пахолкі⁵⁸. Звонка затрубіў гарольдаў рог, і перапынены турнір усчаўся з новай слай. Біліся групамі — тройка рыцараў на тройку. Міndoўг, ды і ўсе астатнія, глядзелі толькі на Лінгевіна. Як пакажа сябе гэты пушчанскі мядзведзь у сутычцы з праслаўленымі еўрапейскімі рыцарамі? Магістр Андрэй Стырланд, седзячы побач з кунігасам, суха ўсміхаўся. Ен быў упэўнены, што любы баец з Літвы і Самагіі⁵⁹ доўга не ўтрымае ща ў сядле, сустрэўшыся на рысталішчы лоб у лоб з лівонскім байцом. Літоўцы і жамойты перамагаюць таму, што нападаюць велізарнымі масамі і што апошнім часам у саюзе з імі выступаюць новагароджане, услонімцы і ваўковыйцы, вядомыя цвёрдасцю сваёй пяхоты і сваімі цудоўнымі лучнікамі.

— Андрэих, я выб'ю літоўца з сядла, як курапатку! — падняўшы забрала, крыкнуў магістру ягоны любімчык граф Інгрыд. Нядайна графа былі захапілі ў палон жамойты і добра-ткі падсмажылі на вогнішчы, пакуль ўдалося яго адбіць. Паміж сабою рыцары і асабліва ландскнекты завуць графа Інгрыда Печаная Шчака. Магістр весела ўсміхнуўся Інгрыду, перахрысціў яго.

Міndoўг бачыў перад сабой толькі Лінгевіна. Здавалася, уся Літва з Новагародкам, уся Яцвягія і Жамойць сабраліся зараз у чалавеку, імя якога было Лінгевін. «Стань тысячарукім і тысячавокім!» — кричала ўсё ў душы ў кунігаса.

Андрэй Стырланд вельмі тонка адчуваў хваляванне кунігаса.

⁵⁸ Пахолак — слуга, ландскнект.

⁵⁹ Самагія — Жамойць.

«Гэты чалавек народжаны так, што любіць ставіць на карту ўсё да апошній ніткі,— думаў магістр. Яму ўспомнілася, як незадоўга перад гэтym днём прыязджалі Міндоўтавы паслы з надзвычай каштоўнымі дарункамі. Тады ж перадалі яны вусна просьбу кунігаса: «Калі заб'еш або выганіш з усіх вакольных земляў Таўцівіла, атрымаеш яшчэ больш».

Між тым Лінгевін біўся зусім нялага. Можна было падумаць, што гэта лівонскі рыцар — так умела закрываўся ён шчытом, так спрытна манеўраваў канём, то паслабляючы, то нацягваючы повад. Нарэшце, на здзіўленне ўсіх лівонцаў і ў першую чаргу магістра, граф Інгрыд атрымаў магутнейшы ўдар сякеры, захістаўся ў сядле і ўпаў на свежаўскапаны пясок рысталішча. «Бедны Інгрыд, — аж скалатнуўся магістр. — Гэты варвар, пэўна ж, растроушчыў яму галаву, як арэх». Усе гледачы як знямелі. Пахолкі хуценька выбеглі на арэну, за руکі і ногі панеслі Інгрыда. Печаная Шчака цяжка стагнаў.

— Лінгевін! — закрычаў, радасна залямантаваў Міндоўт, у адзін скок апынуўся перад сваім баярьнам, ссадзіў яго з каня і прылюдна пачаў цалаваць.

Некаторым рыцарам гэта страшэнна не спадабалася. Яны скрыпелі зубамі, выхоплівалі мячы. Адусюль толькі і чулася:

— Паршывыя паганцы!

— Змыем з пяску рыцарскую кроў іхнай крывёю!

— Магістр, дазволь!

Але Андрэй Стырланд узняўся на ўесь свой высачэзны рост, рэзкім уладарным голасам прыпыніў шум, абвясціў:

— Перамог рыцар Лінгевін з Варуты!

І тут Лінгевін, пэўна, падвучаны Міндоўгам, падбег да Стырланда, пляснуўся перад ім на калені, сказаў:

— Вялікі магістр, я чэсна біўся супраць твойго рыцара і, як бачыш, адолеў яго. З тваіх рук я павінен атрымаць прыз. Мне не трэба ні срэбра, ні золата, ні баявы конь і ні заморскі меч. Аддай мне маіх братоў, нікчэмных здраднікаў Тушэ, Мілгерына і Гінгейку. Я ведаю, што вы, немцы, — магутны і высакародны народ, і вы таксама плюяце на здраднікаў і ненавідзіце іх. Аддай маіх братоў, і я, як самы старэйшы ў родзе, вырашу, што з імі трэба зрабіць. Вунь яны сядзяць.

Лінгевін рукой, якая моцна сіскала сякера, тыцнуў у той бок, дзе, скаваўшыся за спінамі лівонцаў, перасталі дыхаць, калаціліся ад страху ягоныя браты.

— Аддай, магістр, перабежчыкаў,— папрасіў і Міндоўт. — Калі хто з тваіх людзей здрадзіц табе і будзе шукаць прытулак у маіх землях, я адразу прышлю яго назад. Аддай.

Над рысталішчам цяжкім каменем навісла цішыня. Зрушыць гэты камень адным сваім словам мог толькі лівонскі магістр. Ен разумеў усю адказнасць і доўга маўчаў. Нарэшце вымавіў, як сыгнэтам⁶⁰ прыпячатай:

— Жывых людзей я не аддаю за прыз. Прынясіце яму рыцарскі даспех, які зрабілі саксонскія кавалі.

На змярканні таго ж дня Андрэй Стырланд, застаўшыся з кунігасам вока на вока ў трапезнай, сказаў цвёрдым голасам:

— Пакуль не прымеш агульную веру хрысціянскую, не з Канстанцінопала веру, а з Рыма, пакуль не пашлеш рымскому папе паднашэнні і не выкажаш паслушнства, з намі міру ніколі не будзеш мець і не будзеш мець пасмяротнага выратавання. Асвяці хрышчэннем тое золата, якім ты асляпіў вочы Ордэну і мне, і нашы мячы адразу стануць саюзнікамі.

— Я зразумеў цябе, магістр, — пільна глянуў на яго Міндоўг. — Заўтра ж пасол мой Парнус едзе ў Рым.

На тым і дамовіліся. Узрадаваны Стырланд падараў кунігасу пакрыты прыгожым узорам рыцарскі даспех. Такія ж даспехі, толькі маленъкія, дзіцячыя, урачыста ўручылі малалетнім Руклюсу і Рупінасу. Нават маленъкія жалезныя мячы начапілі кунігасавым сынам на пояс. Гэта вельмі ўсцешыла Міндоўга. Ен кранаў пальцам лязо мячоў, прыщмокваў языком. І ў вялікім узрушэнні пакінуў Стырланду ўвесь свой харчовы абоз. А былі ў тым абозе бочки з прэсным мёдам, мяса некалькі дзесяткаў полцей⁶¹, сала, сыры, масла ў трох кадоўцах, дзве бочки маку, мноства вянкоў цыбулі і часнаку.

Радасна вяртаўся кунігас дадому па лясной глушэчы. Ад свежага ветру, што бушаваў у наваколлі, ад адчування сваёй удачы было чыста і лёгка на душы. Магістр Андрэй Стырланд, а следам за ім і рыжскі епіскап Мікалай з лютых ворагаў зробяцца вернымі саюзнікамі. Хіба гэтага мала для шчасця? Рухне сцяна, што акружала дзяржаву. З яцвягамі ён справіцца, а галіцкага князя Данілу можна ўлесціць, уціхамірыць, аддаўшы за ягонага сына Шварна Рамуне.

— Дайну! — закрычаў Міндоўг. — Запявайце дайну!

І калі загучала дайна, калі ўзляцела пад самыя воблакі, сказаў з зіхоткім бліскам у чорна-зялёных вачах:

— У злых людзей няма песьні.

Ен надзеў падарунак Стырланда, прыгожы даспех, горда ехаў на кані. Промні сонца аж гарэлі на бліскучых наборных пласцінах. І

⁶⁰ Сыгнэт — пярсцёнак з пячаткай.

⁶¹ Полць — палавіна тупы.

раптам зашыпела страла, сярдзіта клюнула ў спіну. Кунігас потырч носам кульнуўся на зямлю. Гразёю з-пад конскіх капытоў пырнула ў твар. Ен варухнуў плячыма і, калі пераканаўся, што смертаноснае жалеза не ўпілося ў ягоную плоць, цёплым полымем шутанула ўнутры, затапіла сэрца радасць: «Я жывы. Лівонскі панцыр выратаваў мяне». І адразу ж Міndoўт ускочыў на ногі, выхапіў меч, рэзка разварнуўся, крыкнуў страшным голасам:

— Хто?!

Казлейка паказаў на драбнацелага светлавалосага юнака, пэўна, фурмана, што стаяў ля бліжняй фурманкі, разгублена-спустошана ўсміхаючыся, апусціўшы лук. Яго ўжо вязалі вяроўкамі, ломячы руکі.

— Ты! — падбег да юнака Міndoўт. — За што?! За што хацеў забіць мяне, забіць свайго кунігаса?!

— За парушаную веру, — ціха адказаў той, і густы смяротны пот заліў твар. Здавалася, вечаровая раса легла на чалавека.

Міndoўт страшнымі ўдарамі разваліў яго на крывавае ашмоцце, пачаў таптаць, ледзьве супакоўся. Цяжка дыхаючы, сеў праста на зямлю, абхапіў лоб рукамі і як акамянеў. Потым, калі зноў паехалі, калі змрок апусціў чорнае крылле на зямлю, плакаў нікому не бачнымі суровымі слязамі. Казлейка ж загадаў сваім людзям узяць галаву засечанага фурмана. На яе надзелі высушаную авечую морду-лічыну і павезлі ў Варуту. Там па гэтай мёртвай галаве няйтомны Казлейка вылавіць усіх блізкіх і далёкіх родзічаў таго, хто асмеліўся ўзняць дзясніцу на кунігаса.

Самая вялікая нечаканасць напаткала Міndoўту ў Новагародку. Войшалк разам з мясцовымі баярамі і купцамі зачыніў перад кунігасам браму. Калі Міndoўту сказаў пра такое, ён спачатку не паверыў.

— Новагараджане не хочуць пускаць мяне ў горад? — разгублена спытаў у Казлейкі.

Потым ускочыў на каня, пад'ехаў да акутай жалезам брамы, уладна і грозна крыкнуў:

— Я — Міndoўт! Дзе князь Войшалк Новагародскі? Ніхто не адказаў. Чуліся глухія ўдары аб камень, скрыгат і ляск — новагараджане будавалі абарончую вежу. Рабілі хутка, спешна, быццам апошні дзень у бога бралі.

У кунігаса раптоўным болем набракла левая рука. Ен, зморшчыўшыся, пацёр яе, загадаў трубіць у трубу. Ды зверху крыкнулі рашуча і злосна:

— Трасцу табе!

І адразу ж паляцелі стрэлы. Кунігас аж задыхнуўся ад гневу. У

шаленстве накіраваў каня проста на браму, але перад конскімі капытамі гопнуўся, плёхнуўся ў гразъ пудовы камень. Давялося паварочваць назад.

«І гэта мой сын, — з пякучай нянявісцю думаў Міндоўг пра Войшалка, — мая кроў. Я, кунігас, цёвас⁶², нібы апошні жабрак, стаю каля брамы, і ў мяне штурляюць каменнем».

Ен, як смяротна паранены, азірнуўся, быццам шукаючы апірышча. Хмарыста ляжаў навокал небасхіл. Веџер бег у лясы. Побач Казлейка сумленна моршчыў лоб і аддана глядзеў на кунігаса. «Вось хто не здрадзіць і не прадасць», — з палёгкай падумалася Міндоўту.

— У Варуту! — крыкнуў ён і з усяе сілы шлегануў каня.

Ужо ў сваім нумасе, супакоіўшыся, Міндоўг задумаўся над тым, як пакараць Войшалка і новагараджан. І чым больш ён думаў, тым усё глыбей пераконваўся, што немагчыма нічога зрабіць. Сілаю не возьмеш, бо Новагародак як тая скала — і сцены ў яго магутныя, і воі шматлікія, у крывавых сечах загартаваныя, і баярства з купецтвам маюць вялікае срэбра. Зноў жа, смерды-русины спрадвеку працавітыя, і зямля ў іх родзіць шчодра. Адным словам, ёсць у Новагародку жалеза, ёсць срэбра і ёсць хлеб. Хто-хто, а новагараджане памятаюць, што пусцілі калісьці ў свой горад кунігаса з дружынай, калі яго выгналі з Літвы, як ваяводу-прыхадня, узяўшы клятву вернасці. Набраў з того часу Міндоўг вялікую моц, але мацней Новагародка ўсё роўна не зрабіўся. І вось цяпер, дазнаўшыся, што кунігас перакідваецца ў каталіцтва, Новагародак зачыніў перад ягонымі носамі браму. Гэта ўсё Войшалк са сваёй праваслаўнай вераю! Дала ўсё-ткі плод патаемная малітойня ў Варуце, і не салодкі плод, а горкі. Хутчэй бы ён ужо прыняў габіт чарнечы⁶³. Перадаюць жа віжывівіеднікі, што на Войшалка, якога Новагародак узяў сабе за князя, находзіць часамі нейкі сум, нейкі стогн слёзны, і збіраецца князь, як прости паломнік, пайсці ў Афон на Святую гару. Гэтага Міндоўг ніяк не мог зразумець. Кінуць князёўства-гаспадарства, каб зрабіцца манахам? Аддаць у чужыя рукі прыдбанае сваёй крывёю?

Вырашыў кунігас парайца аб усім гэтым з Сівертам. Святар пакланіўся Міндоўту, вычакальна паглядзеў на яго.

— Ці не крыйдзяць цябе ў Варуце? — спытаў Міндоўг.

— Я жыву ў тваім горадзе, вялікі кароль, як у божым садзе, — адказаў манах.

— Не хлусіш? — прыжмурыўся Міндоўг.

⁶² Цёвас (літоўск.) — бацька.

⁶³ Прыняць габіт чарнечы — паstryгчыся ў манахі.

— Клянуся залацістымі валасамі дзёвы Марыі. Адказ спадабаўся кунігасу. Разумеў ён, што хітруе лівонскі святар, што клятва ягоная нейкая не надта моцная, бо хрысціянне клянуцца святым крыжам, але ўсцешыла вуха і душу тая лёгкасць і дасціпнасць, з якімі пакляўся дамініканец.

— А чаму ты стаў манахам?

На гэта пытанне Сіверт палка і доўта казаў аб тым, як раскінуў між людзей чорную павуціну д'ябал, пажыральнік чалавечых душ, як трэба няспынна змагацца супраць яго, каб здабыць сабе вечнае нябеснае жыццё, бо з гэтага свету, з зямлі, час прыбярэ ўсіх. Страсна казаў, што ненавідзіць сваё цела, сваю грахоўную плоць. Задумашся пра бога, пра сонм святых пакутнікаў, і раптам — вурчыць у жываце. Так бы і разадраў сабе кіпцямі жывот.

Пасля такой размовы Міндоўт ніяк не мог заснуць. Ляжаў з расплюшчанымі вачамі ў нумасе, слухаў трапятлівае дыханне ночы, успамінаў далёкае ўжо маленства сваіх сыноў. Як верылі яны яму тады, як любілі яго! Кожнае бацькава слова з найвялікшай пашанай клалі ў душу, нібы срэбную грыўню ў куфэрак-капілку. «Заставаліся б яны маленъкія», — неаднойчы думаў ён. Але выраслі Руклюс з Рупінасам, а Войшалк даўно ўжо муж, кунігас. Пасталелі, узмужнелі сыны, толькі няма радасці яму, бацьку. Калі з меншымі яшчэ можна на нешта спадзявацца, бо няспелыя пакуль што іхнія душы, дык Войшалк зусім чужы. Не скажаш яму: «Кроч, сын, па маіх слядах». Сваю дарогу, сваю галаву і вочы мае. Ворагам робіцца старэйшы сын. І гэта ягонае жаданне ісці ў абіцель, стаць манахам не такое бяскрыўдане і бязглаздае, як думалася раней. Сіверт, лівонская мудрая ліса, бачыць у такім жаданні прагу Войшалка да адзінаўладства ў Новагародку і Літве.

Чорная дзікая ноч глядзела з усіх куткоў на Міндоўга, а ён, уз'юшваючы, распальваючы сам сябе, усё думаў пра Войшалка. Да ўлады рвецца першынец. Хоча ўладу царкоўную і ўладу свецкую зграбці ў адзін кулак, як рымскі папа, як сарацынскі халіф. Хоча, каб усе лічылі яго праведнікам. Бачыў такіх праведнікаў кунігас. У лясным манастыры прычынялі яны сабе самыя розныя пакуты: марылі плоць голадам, перацягвалі з месца на месца велізарныя камяні, аддавалі сваё цела на кармленне камарам і машкары. І хваліліся, што манастыр іхні як мора — яно не трymае ў сваіх берагах гніль, выкідвае яе прэч. А самі падслухоўвалі размовы ў суседніх келлях, прыціскаючы да сцен талеркі з белай рамейскай гліны, а да талерак — свае вушы.

Так і не надумаў кунігас, як расквітацца за аплявууху, што

атрымаў ад Новагародка. Ісці вайною не выпадала. Жамойты, язвягі, полаўцы з галічанамі зноў наступалі на дзяржаву з усіх бакоў. Нікто не зважаў, што кунігас згадзіўся прыніць каталіцтва і што паехалі да папы ягоныя паслы. Не хацелі чуць і пра тое, што рыжскія золатаўкаўшы ўжо робяць каралеўскую карону для Міндоўга. Пры такіх варунках нельга было сварыцца з гордымі новагараджанамі. Наадварот — трэба было як мага хутчэй падаць руку прымірэння, забыўши ўсе свае крываўды. І хоць было гэта для кунігаса тое самае, што весела ўсміхацца пры вострым зубным болі, ён першы пайшоў на такое. Спачатку вырашыў паслаць у Новагародак Сіверта. Дамініканец на гэты час ужо стаў духоўнікам княгіні Марты, і тая не магла ім нахваліцца.

Сіверт з вялікай ахвотаю згадзіўся. Ен ужо не адчуваў сябе палоннікам. Па-першае, кунігас з'ездзіўшы ў Лівонію, зрабіўся слугой Рыма, па-другое, нечуванымі шчадротамі асыпала манаха Марта. «Я — крылатое хрысціянскае семя, — натхнёна думаў Сіверт. — Вечер лёсу, якім кіруе гасподзь, занёс мяне ў гэтую пустку, у гэты дзікі край. Тут неўзабаве расквітнеш дзівосны сад Хрыстовай веры».

З сабой дамініканец узяў Морыца і дзесяць літоўскіх вершнікаў. На плечы ў іх былі накінуты касматыя звязыныя шкұры. Гэта вельмі ўццешвала манаха. Ен здаваўся сам сабе прарокам-правідцам, які выводзіць сляпяя душы з багны, з цемры на божае свяцло.

Пры выездзе з Варуты напаткалі атрад лівонскіх рыцараў. Магістр Андрэй Стырланд слаў дапамогу Міндоўгу. І хоць атрад быў нешматлікі, а рыцары і ландскнехты вельмі змораныя, душа ў Сіверта напоўнілася звонкай радасцю.

— Дзееці мае, — усхвалявана ўсклікнуў ён, — вас накіраваў сюды сам Хрыстос!

Рыцары здзівіліся, убачыўшы ў літоўскай глушэчы свайго земляка. Іхні важак, рудавалосы саксонскі граф Уда, схіліў перад манахам калена, клапатліва спытаў, як апъніўся тут святы айцец і ці не крываўся яго тубыльцы. Сіверт з ахвотаю, бо адчуваў голад па роднаму слову, расказаў пра сябе, пра свой палон, не ўпомніўшы, аднак, колішніяе сяброўства з імператарам Фрыдрыхам II Гогенштаўфенам. Са светлымі слязамі на вачах прасіў ён рыцараў і ландскнехтаў быць вернымі апостальскаму прастолу, не шкадаваць сіл і жыцця ў барацьбе супраць д'ябла. Хто ж адступіцца, здрадзіць, будзе галодны ў пякельнай пустыні сваю кроў са свайго цела смактаць.

— Памром за папу! — кричалі рыцары і грукалі аб шчыты мячамі.

— За папу і за караля Міндоўга, — удакладніў Сіверт. — Гэты хрысталюбівы неафіт зрабіўся нашым вёрным саюзнікам.

— Памром за Міндоўга! — рапчула крыкнулі рыцары.

Граф Уда, дазнаўшыся, што манах едзе ў Новагародак, адразу ж выдзеліў для ягонаі аховы частку свайго атрада, бо літоўскія вершнікі ў звярыных шкурах не спадабаліся яму. Хіба можа звярыная лясная поўсць сапернічаць з жалезам?

Сіверт узрадаваўся дапамозе. Як ні лунала ягоная душа ў захмар'і, целам ён пакуль што знаходзіўся на зямлі і добра ведаў аб мностве няшчасцяў, якія чакаюць на кожным кроку тленную плоць.

— Будзе вам адпушчэнне ўсіх грахоў,— прачула сказаў ён рыцарам.

Але ў Новагародак ні лівонцаў, ні літоўцаў не пусцілі. Толькі аднаму манаху з ягоным служкам Морыщам дазволілі ўвайсці ў вакольны горад. Пра тое ж, каб ім трапіць на дзядзінец, не было пакуль што і гаворкі.

— Князь Войшалк Міндоўгавіч у ад'ездзе, — растлумачылі Сіверту, хоць дамініканец дакладна ведаў, што той у Новагародку. «Гэты праваслаўны фанатык не хоча са мной размаўляць, — адзначыў сам сабе манах. — Ды нічога — я пачакаю. Крэпасці бяруць не толькі сілай, але і цярпеннем».

З надзвычайнай цікавасцю прыглядваўся Сіверт да новагароджан. У большасці сваёй гэта быў рослы, шэравокі і сінявокі народ. Валасы мелі колеру варонінага крыла і белага лёну. На сваіх палетках сяялі жыта і полбу, пшаніцу з ломкім коласам. Манах каштаваў іхні хлеб — боханы і караваі. Хлеб яму вельмі спадабаўся. Адчувалася, што ён дae сілу. Вырошчвалі новагароджане акрамя хлеба чачавіцу, боб, капусту, моркву, кроп, цыбулю, часнок, каноплі. За гарадскім валам пасвіліся велізарныя конскія табуны, якія належалі князю і баярам. Адразу ж выведаў Сіверт, што мясцовыя хрысціяне са стараннем і руплівасцю ходзяць у царкву, але гэта ніколыкі не перашкаджае ім маліцца на сваіх сядзібах богу жывёлін Вялесу.

Пасялілі Сіверта з Морыщам у прытворы⁶⁴ храма Барыса і Глеба. Перад гэтым меў гутарку з дамініканцам новагародскі іерэй Анісім. «Хітры чалавек з халоднымі вачамі», — падумаў пра яго Сіверт.

— Як толькі вернецца князь Войшалк, будзеце жыць у княжым цераме на дзядзінцы, — паабяцаў Анісім і пачаў выпытваць пра Рым і Рыгу, пра замірэнне Міндоўга з лівонцамі. Сіверт падрабязна расказваў аб усім, а сам пільным вокам слізгаў па багатым убранстве

⁶⁴ Прытвор — памяшканне перад уваходам у царкву.

рызницы, па срэбры і золаце, па прыгожа аздобленых вокладках кніг Ветхага і Новага запавету.

Уважліва выслухаўшы Сіверта, Анісім уздыхнуў:

— У цяжкай рабоце праходзіць чалавече зямное жыццё.

На што дамініканец, строга звёўшы бровы, прамовіў:

— Яшчэ апостал Павел сказаў: «Хто не робіць, той не есць».

Дні тры ці чатыры, якія Сіверт з Морыщам жылі ў царкоўным прытворы, амаль поўнасцю пайшли на тое, каб выведаць усёмагчымае пра Войшалка. Асабліва цікавілі дамініканца тыя сілы, што ўзвялі Міндоўтавага сына на новагародскі сталец. Вось што ўдалося яму выпытаць. Міндоўт ніколі не заваёўваў Новагародак, а быў, калі выгналі яго з Літвы, падручным князем у мясцовага баярства і купецтва. Падпарамдкаваўшы з дапамогаю новагараджан Літву, варуцкі кунігас адчуў сілу і захацей стаць гаспадаром сваіх быльх заступнікаў і абаронцаў. Для гэтага спачатку неабходна было скінуць тутэйшага князя Ізяслава Васількавіча, карэнні якога ішлі з роду менскіх Глебавічаў. Ды не Міндоўт нанес паражку⁶⁵ Ізяславу. Узняліся супроць князя купецтва і частка баярства, якія самі хацелі «справаваціся», хацелі, каб гандлёвы шлях з русінаў у немцы быў «чыст», «без рубяжа». Пэўна ж, бралі яны прыклад з Ноўгарада і Полацка, дзе галавой усяму веча. Хто такі там князь? Наёмнік, прыхадзень. Сёння яго ўслаўляюць, хваляюць, а заўтра, калі што не так, выганяюць з дзядзінца і пасада. Князь са сваёй дружынаю служыць мужам-вечнікам за кармленне, бо сам бедны, як царкоўная мыш. Пра такіх кажуць: «На назе саф'ян рыпіць, а ў катле трасца кіпіць». Ізяславу даведаўся аб учыненай супроць сябе змове, закаваў у жалезы зачыншчыкаў і жорстка пакараў іх. Браталюбамі, як сказаў Сіверту, называліся тыя людзі. Ды скапілі Ізяслава ў ягоным цераме, прымусілі ехаць у Свіслоч. І самае дзіўнае ў гэтай справе тое, што змоўшчыкаў падтрымаў Ізяславаў сын княжыч Далібор-Глеб. Сын узняў руку на бацьку. Што ж, пра такое дамініканец ведаў. Там, дзе бушуе барацьба за ўладу, сціхае голас роднай крыві. И ў Рыме, і ў Ліёне было такое. Сыны садзілі бацькоў у жалезнія клеткі, знясільвалі голадам, гарачай смалой пайлі, як той чорт у пекле. Дзіўла Сіверта іншае. Далібор, калі сагналі са стальца ягонага бацьку, мог сам стаць новагародскім князем, баяры і купцы аддавалі яму княжую шапку, але ён адмовіўся. Прычым адмовіўся на карысць Міндоўга, а потым Войшалка. Гэтага Сіверт не разумеў. Што за белая варона між чорных варон аб'явілася ў Новагародку? Ды за ўладу трэба чапляцца не толькі рукамі — зубамі.

⁶⁵ Паражка — паражэнне.

Жыщцё на зямлі зменлівае. На пярсцёнку мудрэйшага цара Саламона было выразана: «І гэта пройдзе». Нязменная застаецца толькі прага ўлады. Будзь імператарам, каралём, князем да таго часу, пакуль не падпалаць твой дом, пакуль на хрыбце паршывай вадавознай кабылы не вывалакуць цябе, абсмяянага і апляванага, з горада. А гэты княжыч-новагараджанін добраахвотна аддаў уладу. «Не веру, — сказаў сам сабе Сіверт. — Ці бог узяў у яго розум, ці яго сілаю змусілі адысці ўбок, у цень». І адразу ж узнікла ў манаха вярэдлівае жаданне сустрэцца з ваўкаўскім князем.

— Як мне пабачыць князя Глеба Ваўкаўскага? — спытаў ён у Анісіма.

— Для гэтага трэба паехаць у Ваўкаўск, — адказаў іерэй. — Але цяпер ты не праедзеш, лацінянін, бо зноў з вайною ідзе на нас князь Даніла Галіцкі з братам Васількам і з сынамі Шварнам і Раманам.

— Мне здаецца, што я трапіў на зямлю бясконцых войнаў,— уздыхнуў Сіверт.

Ён загадаў Морычу варыць заечыну з бобам. Трэба было цярпліва чакаць той дзень, калі князь Войшалк пакліча на дзядзінец. У тым, што яго паклічуць, дамініканец не сумняваўся. Над Новагародскай зямлёю навісла бяда, і Войшалк, хоча ці не хоча, ававязкова пойдзе на замірэнне з кунігасам Міндоўгам. Ен, Сіверт, пасланец Міндоўга, і таму горды праваслаўны князь Новагародка вымушаны будзе даць яму аўдыенцыю. Чакаючи гэты шчаслівы час, манах са смакам еў заечыну і назіраў спешныя рыхтаванні новагараджан да нялёгкай вайны. З сём'ямі і жывёлай збягаліся ў горад смерды. Дзень і ноч умацоўваўся вал. Дзень іnoch гарэлі на пасадзе вялікія дымныя вогнішчы. Адтуль чуўся грукат жалеза, конскае ржанне.

— Бяжым адсюль, святы айцец, у Варуту, — калоцячыся ад страху, папрасіў аднойчы Морыцу.

«Паслаў жа мне бог палахлівага слугу», — са скрухай падумаў Сіверт, а сам сказаў:

— Князь Даніла дагоніць нас і пад Варутай. Такое прадбачанне дабіла Морыца. Твар пабраўся чырвонымі плямамі, ніжняя губа агідна затраслася. Манаху чамусыці падалося, што зараз Морыц укусіць яго.

— Пайшоў прэч, — строга і злосна загадаў ен. Калі слуга знік, Сіверт сеў у крэсла, выцягнуў ногі і заплюшчыў вочы. Як брудная вясновая вада, скочвалася з душы стома, каб даць месца блакітнаму, нагрэтаму сонцам, струменю. Дзве зоркі зазялі ў змроку, і былі тыя

зоркі філософамі-прапаведнікамі Альбертам Вялікім і Фамой Аквінскім. Бачыліся спічастыя вокны храмаў, чырвона-сіня-жоўтыя вітражы, гранітныя гарэльефы, лес востраканцовых веж. Бачыўся Ланскі сабор, у якім калісьці так шчыра і натхнёна, праз слёзы, маліўся ён яшчэ юнаком. На шаснаццаці вежах стаіць там шаснаццаць быкоў. Калі ўзводзілі пад неба сабор, калі ў будаўнікоў цудоўны белы бык і дапамог дабудаваць святы будынак. Вось чаму яго сабраці ўзнесены пад самыя воблакі.

Час у маладосці быў гусцейшы, цвярдзеішы, даводзілася пррабівацца праз дні, як праз каменные сцены. Час хапаў за руکі, звабліва шаптаў на саме вуха: «Паглядзі, якая прыгожая белая шыйка схавана пад змрокам капюшона, якія агністыя чорныя очы палаюць у зяленіве вінаградніку, паслухай, як пяшчотна співае тамбурын у смуглых руках. Маленне і пост выдумалі старыя, высушаныя жыщцём жанчыны. Зірні на гэтых агідніц з тоўстымі нагамі і жыватамі, з ручаямі маршчын на азызных чырвоных тварах, з мясістымі бародаўкамі на шчоках і губах. Як яны моляцца, з якой страсцю цалуюць крыж і глядзяць на неба! А некалі ж, чорнавалосыя і чарнавокія, тонкія, як сцяблінкі, з шаўковай пяшчотнай скураю, млеі яны ў абдымках маладых прыгожых рыцараў, пілі пацалункі і віно. Некалі з кветкамі ў пышных прычосках, лянівія і п'янаватыя, раскошна ляжалі яны ў беламармуровых лазнях, а цемнаскурыя рабы-пригажуны, сціпла апусціўшы гарачыя очы, расціralі іх наймякчэйшымі ручнікамі, абпырсквалі духмянымі пахкімі сокамі, абвязвалі апахаламі з яркіх птушыных пёраў. Але знясіла, разбурылася плоць, і адразу яны ўспомнілі пра душу, пра Хрыста і ягоную нябесную дзяржаву. Зараз яны аб'яўляюць святатацтвам, смяротным грэхам нават самы сціплы пацалунак. Хрысціянства — рэлігія старых брыдкіх жанчын, якія калісьці былі няўтрымнымі распушніцамі».

Вядома ж, у юначыя гады такое мог нашэптваць на вуха толькі спакуснік-д'ябал. Нездарма Фама Аквінскі ў сваёй тэалогіі адводзіў яму, вяrhoўніку дэмансага каралеўства, асобае месца, бо д'ябал валодаў сілою пісаваць надвор'е, чыніць людзям усялякае зло, перашкаджаць тым, што жывуць у шлюбе, выконваць іхнія сямейныя абавязкі. Фама казаў, што памылкова і нават злачынна адмаўляць веру ва ўсёмагутнасць д'ябла. Вера ў д'ябла такая ж свяшчэнная, як і ўсё, чаму навучае каталіцкая царква. Тады, адганяючы преч агіднае шаптанне, юны Сіверт да поўнай знямогі чытаў малітвы, стаяў на каленях і адбіваў паклоны, пакуль не з'яўлялася перад ім Багародзіца,

нібы куст чырвоных ружаў у залатым паўзмроку.

Час у маладосці быў, вядома, гусцейшы. Цяперашні час, як спакойнае халоднае неба з дужа рэдкімі воблакамі. Хапае месца крылу, ляці куды хочаш, але крыло слабое, няўпэўненае, баішся далёкай цвёрдай зямлі, і толькі вера ў Хрыста трymае ў паветры.

Без дазволу ўбег Морыц. Выгукнуў спалохана і радасна:

— Святы айцец, цябе кліча на дзядзінец кароль Войшалк.

— Нарэшце, — рэзка, аж зашумела доўтая чорная сутана, узніяўся Сіверт. Ен узяў у рукі святую кніжыцу, апусціў, як і належыць, вочы і нетаропка пайшоў у княжы церам.

— А што мне рабіць? — залямантаваў ззаду Морыц.

— Ідзі за мной, — не азіраючыся, сказаў манах. Войшалк спадабаўся Сіверту і адначасова напалохаў яго. Меў мудры дамініканец вока на людзей, дадзена яму было з першага позірку вызначаць, чым напоўнена душа чалавечая. Калісці ў навальнічных летніх лясах, у густых ляшчынніках між мноства буйных падружкоўленых гарачым сонцам арэхаў ён, яшчэ хлагчук, беспамылкова знаходзіў арэхі з прапалінкаю ад маланкі. Не возьме ў пальцы, а ўжо ведае: гэта гнілюк. І амаль не памыляўся. Людзей ён выміраў прағаю ўлады, прағаю распustы і жорсткасці. Кожны рыцар, кожны мужчына, калі ён толькі не змярцвелы еўнух, нястомна дамагаеца плоцкай уцехі, жаночага кахання, а значыць, і ўлады, бо самы нікчэмны з мужчын пачувае сябе, абдымаючы паслухмянью каханку, уладаром. Рабства, як лічыў Сіверт, пачалося з таго самага часу, калі Ева, уздыхнуўшы, згадзілася аддацца Адаму.

Цвёрдасць адчуў і ўбачыў у новагародскім князю манах. Гэты, калі трэба, не збаіцца крыіві. А напалохала тое, што не змог адразу ж, як прывык, ухапіць глыбінную сутнасць ягонай душы. Як бы з мноства сатаў, напоўненых і салодкім, і горкім мёдам, складалася яго душа.

Войшалк сядзеў на княскім троне — вялікім, аздобленым залатымі і срэбнымі пласцінамі, крэсле. На сцяне над ім з кавалачкамі смалты, з бліскучага дроту, з птушынных пёраў і звярынных шкур быў прыгожа выштукуваны кляйнот⁶⁶ Новагародска-Літоўскай дзяржавы — збройны муж на белым кані ў чырвоным полі аголены меч над галавой уздымаў.

Па правую руку ад Войшалка на дубовай лаве сядзеў князь Далібор-Глеб Ваўкавыскі. Сіверт адразу ўпіўся ў князя вачамі. «Вось той, што ад вялікай улады адмовіўся, — падумаў манах. — Здаровым

⁶⁶ Кляйнот — герб.

целам узнагародзіў яго бог і трапяятлівай душою, але ён, бачу я, няшчасны».

Новагародскія баяры, маўклівия і суровыя, сядзелі ўздоўж сцяны. Між чорных і шэра-сініх барод дзве ці тры былі рыжыя, як чырвоны агонь.

— З чым прыйшоў, лацінянін? — гучна спытаў Войшалк.

— Князь Войшалк, сын Міндоуга, — смела адказаў Сіверт, — прыйшоў я з Варуты ад твайго бацькі, вялікага кунігаса, каб пацвердзіць, што ўзяў ён са сваімі баярамі хрысціянскую веру з Рыма, з рук папы Інакенція IV. Ужо вязуць людзі папы каралеўскую карону ў Літву.

— Ну й што? — нахмурыў бровы Войшалк.

— У вялікім гневе быў кунігас, што зачыніў ты перад ім вароты Новагародка, не пусціў нават рук абагрэць. Хацеў загадаць скапаць твой вал, але злітаваўся. І паслаў мяне да цябе. Я — манах ордэна святога Дамініка Сіверт.

— Навошта ж паслаў цябе кунігас? — яшчэ больш нахмурыўся Войшалк.

— Вялікі кунігас перадае табе слова міру і бацькавай ласкі.

Пачу́шы такое, новагародскія баяры скінулі з твараў суровасць, зашумелі, загаманілі. Паяснелі вочы і ў Войшалка з Далярам. Яны пераглянуліся між сабою, і Сіверт зразумеў, што новагародскі і вайкавайскі князі не адзін пуд солі з'елі разам і, пэўна ж, сябруюць па сёняшні дзень. Гэту акалічнасць варта запомніць на будучае.

— Міндоўг зрабіўся саюзнікам Лівонскому ордэну, — казаў далей манах, — і магістр Андрэй Стырланд прыслалі на дапамогу Варуце рыцарскі атрад.

— Лівонцы ў Варуце? — пабляднел Войшалк.

— Так, — лагодна ўсміхнуўся дамініканец. — Калі я ехаў да цябе, граф Уда прымаў хлеб-соль ад жыхароў Варуце.

Ен раптам прыкусіў язык, бо адчуў, што сказаў не тое, што чакалі, і не так.

— Жэрнасы ідуць па нашай зямлі! — крыкнуў князь Глеб Вайкавайскі. Вочы блішчалі вялікім гневам. Ен усхапіўся са свайго месца, падбег да Сіверта, быццам хацеў ударыць яго. Баяры і князь Войшалк таксама былі вельмі незадаволеныя.

«Чым я ўгнявіў іх? — разгублена думаў манах. — На гэтай зямлі, між гэтых людзей заўсёды трэба быць вельмі аbachlівым. Адно і тое ж слова мае тут падчас зусім іншае значэнне і вагу. Але зараз неабходна маўчаць, бо могуць зняць галаву, калі толькі паспрабуюш уткнуць свой голас. Агідныя дваяверцы! Прынялі хрысціянства, а ў зацішніх

кутках моляцца Перуну».

— Каб ты катніх рук не мінуў! — кръчаў між тым Сіверту дужа раззлаваны рудабароды баярын маленькага росту.

Ен упрытык падышоў да манаха, з нянявісцю пазіраў на яго знізу ўверх.

Але большасць баяр было ў міралюбным настроі. Не выпадала ім сварыщца з лівонцамі, бо ішлі пад сцены Новагародка ворагі, і можа, у гэты самы час ужо гарэлі, руйнаваліся іхнія вотчыны і дзедзіны.

— Кожны чорт на сваё кола ваду цягне, — сказаў баярын Белакур, землі і сядзіба ў якога былі над ракой Шчараю. — Трэба нам, князь Войшалк, узнімаць дружыну, узнімаць апалчэнне мужоў, новагараджан, слаць ганцоў да кунігаса Міндоўта і разам з ім бараніць дзяржаву.

І ўсё ж Сіверта кінулі ў цямніцу. Як ні адбіваўся манах, не дапамагло. Схапілі за каршэнь і пацягнулі ў падзямелле. Пракляў ён той дзень, калі надумаў ехаць з Рыма ў Прусію і Лівонію, а адтоль напрасіўся ў атрад Марціна Голіна. Ззаду енчыў, бегучы за сваім гаспадаром, Морыц. Яго адганялі, лупцавалі дрэўкамі коп'яў. «Прападзе без мяне, дурань, — падумаў Сіверт, — але што зробіш? Для пераможаных няма сонца».

— Морыц! — кръкнуў ён. — Ідзі да караля Войшалка і скажы, каб цябе адвезлі ў Варуту!

— Святы ойча, я хачу з табой у цямніцу! — верашчаў, нібы яго рэзалі, Морыц.

— У цямніцы яшчэ паспееш насядзецца, — лагодна сказаў новагародскі дружыннік, а калі Морыц зноў заверашчаў, даў яму поўху.

Сіверт бачыў усё гэта і, як чалавек набожны і мудры, адразу змоўк. Яму ўспомнілася, што пры двары візантыйскіх парфіраносных імператараў звычайна катуюць, дапытваюць вінаватых і невінаватых еўнухі. Імператар сядзіць сабе на троне, а для падножжа трона раздзіраюць аголеную чалавечую плоць бізуны, у канцы якіх уплещены кавалкі свінцu. Аж сапуць лютая еўнухі, пырскае на золата і на мармур кроў, але той, каго катуюць, маўчыць — нельга гаварыць, тым больш кръгчаць у прысутнасці імператара.

Думаючы пра ўсё гэта, дамініканец апынуўся ў цёмным падземным пограбе, сцены якога былі выкладзены халоднымі шурпатымі камяннямі. Заскрыгатаў ключ у замку, нешта сказаў ахойнік ахойніку, яны засмяяліся і, гучна тупаочы, пайшлі туды, дзе сінела неба і зязла сонца. Сіверт застаўся адзін.

— Устаў я перад табой, Хрыстос, як свечка перад іконай, —

панылым голасам сказаў манах. — Выратуй мяне. Не дай, каб макрыцы і павукі пасяліся на маёй галаве.

Ен пашукаў вачамі, дзе б прымасціца ў гэтай чортавай кішэні, і раптам убачыў, што не адзін у падзямеллі. Каля супрацьлеглай сцяны на падлозе сядзеў ці ляжаў нейкі чалавек. Было вельмі цёмна, толькі праз шчыліну над дзвярыма прабіваўся кволы пучок святла, і нельга было разглядзець твар суседа па няшчасцю. А можа, незнаёмен спаў, схаваўшы галаву, як робіць гэта лясная птушка, уточваючы галаву пад крыло.

— Хто там? — ціха спытаў Сіверт.

Ні гуку не было ў адказ. Ці той каля сцяны не чуў, ці не хацеў гаварыць. Дамініканец раптам падумаў, што і не можа быць адказу, бо пытанне само сабою вырвалася ў яго на нямецкай мове. Тады ён запытаў па-русінску.

— Чалавек, — прагучала ў паўзмроку. І столькі спустошанасці і бяссілля было ў гэтым адзіным слове, што Сіверт уздрыгнуў. Няўжо і ён праз нейкі час будзе такі? «Усё ва ўладзе божай, — адразу ж падумаў ён. — Я, калі паразважаць, яшчэ шчаслівец. Людзей аскапляюць, асляпляюць, садзяць на ланцуг па шыю ў ледзянай вадзе».

Манах укленчыў каля таго, хто назваў сябе чалавекам, бо толькі труchy дрэва аб дрэва можна здабыць агонь, бо толькі ідуchy да жывога чалавека можна захаваць пачуцці і rozум у бязмоўі цямніцы. Нельга было вызначыць з першага позірку, якога ўзросту нявольнік. Да Сіверт і не раздумваў пра гэта.

— Хто ты? — спытаў ён.

— Алехна, сын Іванаў. Новагародскі купец, — адказаў таварыш па бядзе, цяжка варочаючы языком. Пэўна, у магільнай цішыні адвык ад жывой мовы. Быў ён змарнелы, худы, празрысты з твару, бо якое ж аб'едства ў цямніцы.

— Я чуў пра цябе, — паклаў яму руку на плячо Сіверт. Плячо было лёгкае, бязважкае, як птушынае пёрка.

Вочы ў Алехны здзіўлена ўспыхнулі і адразу абвялі.

— Мы не сустракаліся з табой на крыжавых дарогах, — холадна прамовіў ён. Пэўна, адразу ж падумаў, што Сіверта падсадзілі сюды, каб яшчэ нешта выведаць. Але даўно ўсё ўжо сказана, выцягнута з душы і цела распаленымі абцугамі.

Дамініканец адварнуў крысо плашча, дастаў з патаемнай кішэні сваю запаветную скрыначку, а з яе — жалезны жолуд. Паклаўшы жолуд на далонь, паднёс яго амаль да самых купцовых вачэй. Спытаў:

— Есць у цябе такі?

Алехна не скеміў спачатку, што гэта такое. А калі ўгледзеў, калі зразумеў, адхіснуўся ад Сіверта, а потым зірнуй на яго з агідай і нянявісцю. Тут немагата жыць, ліпець на белым свеце, а нейкі прыхадзень, толькі падсуседзіўшыся, пачынае сыпаць соль на раны.

— Што табе трэба ад мяне? — глуха прамовіў Алехна. — Калі ты выведнік, калі за дзвярыма цямніцы цябе чакаюць мае мучыщелі, то скажы ім, што я хачу памерці. Сам накласці на сябе рукі я баюся і не ўмею, але я дужа хачу, каб яны прыйшлі, хоць зараз, і накінулі чорны мяшок на галаву. Скажы ім, каб хутчэй забілі мяне.

Сіверт лагодным голасам пачаў расказваць купцу пра сябе, пра тое, як сустрэў у Лівоніі браталюба Панкранта, як той перад самым кананнем адкрыў яму таямніцу жалезных жалудоў і аддаў свой жолуд, бо не браць жа яго з сабой у магілу. Здалося, што Алехна паверыў. Сплыла з вачэй нянявісць.

— Гаварыў мне Панкрант, — казаў далей Сіверт, — што ты быў самы мудры між усіх, самы справядлівы.

— Будзь сціплы, — перапыніў манаха Алехна. — Вока не бачыць само сябе.

— Але гэта і сапраўды так, бо Панкрант не мог хлусіць на парозе смерці. Толькі вось што дужа мяне здзіўляе, купец. Ты і твае аднамыснікі хацелі, каб у Новагародку пачаў княжыць Міндоўт. Прыйшоў у Новагародак Міндоўт, зараз на стальцы сядзіць сын яго Войшалк, а ты як гніў у падзямеллі пры Ізяславе, так і сёння гніеш.

— Не хлусіш, нямчын? — Алехна аж ускочкую на ногі.

— Клянуся Хрыстом, — пранікнёна пазіраючы яму ў очы, прамовіў Сіверт.

З глухім стогнам браталюб рухнуў на падлогу.

— Міндоўт і Войшалк забыліся пра мяне! Яны ў Новагародку, а я — у падзямеллі!

У вялікім адчаі ён укусіў сябе за руку.

— А мы ж для іх узаралі першую баразну. Мы ўсё рабілі для таго, каб іхняе зерне ўзышло на новагародскай зямлі. И вось якая плата.

Алехна, утнуўшы галаву ў плечы, пачаў біць па каменнай сцяне кулакамі. Рукі разбіваліся ў кроў, а ён не адчуваў болю. Ледзь здолеў Сіверт утаймаваць браталюба. Часам дамініканцу здавалася, што той звар'яцеў.

— Не трэба было мне гаварыць табе пра такое, — гарачліва ўпікнуў сябе Сіверт, калі Алехна, стаміўшыся, лёг каля сцяны, нібы куль саломы. — Але ж я думаў, што ты ўсё ведаеш. Клянуся табе — як толькі выйду з цямніцы, выйдзеш і ты, бо князь Войшалк будзе ведаць аб усім. Сядзець жа мне тут два-тры дні, не болей. Астынене

князь і адразу загадае выпусціць мяне. Пачынаецца вайна, і як Войшалк ні дзярэ нос, не абысціся яму без Міндоўта, а я Міндоўтая пасол.

Усё адбылося так, як меркаваў манах. Праз дзень яго выпусцілі з падзямелля. Войшалк і Глеб Ваўкаўскі, седзячы на войскіх конях, чакалі Сіверта каля ўвахода ў цямніцу. Калі ён выйшаў нарэшце на сонечнае свято і стаў, заплюшчыўшы вочы, новагародскі і ваўкаўскі князі борзда саскочылі з шытых золатам чырвоных сёдлаў, падхапілі яго пад руکі. Гэта быў нечуваны гонар для простага манаха. Але спрактыкаваны ў жыццёвых бурах калутер⁶⁷ выдатна разумеў, што не яго так прывячаюць-велічаюць гордыя князі. «Значыць, Даніла і Васілька Раманавичы недалёка ад Новагародка», — адразу падумаў ён і ўсклікнуў з найвялікшым хваляваннем:

— Шчасце будзе вам, князі! Толькі што бачыў я ў небе два сонцы і якраз над вашымі галовамі. Як німбы залатыя былі тыя сонцы. Ведайце — усміхнецца вам Хрыстос.

Войшалк і Даілбор перазірнуліся між сабою. А Сіверт натхнёна блішчай вачамі. Успомнілася яму, як цяжка і няпроста заваёўваў ён любою імператара Фрыдрыха II Гогенштаўфена. Суровы быў спачатку Фрыдрых, не дапускаў манаха не толькі да сваёй душы, але і да руکі сваёй. І вось, ідуны ў замак да свайго ўладара, Сіверт узяў двух легканогіх і дужа лютых хартоў. А якраз у полі мышковала бесклапотная ліса.

Сіверт непрыкметна спусціў хартоў са шворкі, яны з усіх ног памчаліся за лісой, скапілі яе. Манах пабег за імі, вызваліў з іхніх зубоў і кіпцюроў лісу і ўрачыста панёс, жывую і непашкоджаную, да імператара. «Глядзі, уладар, які падарунак я табе падрыхтаваў», — цікмяна і пакорліва сказаў Фрыдрыху. «Як жа ты змог яе злавіць?» — здзівіўся Фрыдрых, сам заўзяты паляўнічы. Сіверт схіліў галаву і, пакляўшыся здароўем свайго сенёра, пачаў расказваць: «Я ехаў да цябе верхам на кані, убачыў гэтую лісу і адразу падумаў, як цудоўна ўпрыгожыць яна твой паходны плашч. Ударыўшы каня шпорамі, я панёсся за ёй. Але дзе там! Яна ляцела як вецер, і мой конь пачаў адставаць. Тады я ўзняў руکі да неба і стаў заклінаць: «У імя ўладара майго імператара Фрыдрыха спыніся і не паварушыся!» И яна ў той жа міг застыла як укопаная. Я злез з каня, узваліў лісу на плячо, нібы авечку, і прынёс да цябе ў замак». З таго дня Сіверт зрабіўся ўлюблёнцам славутага імператара, сядзеў з ім за адным столом, піў віно з аднаго посуду. Галоўнае ў малачасным зямным жыцці —

⁶⁷ Калутер — манах.

заявацаь любоў моцных.

Вось і зараз манах, малітоўна склаўшы руکі, глядзеў паверх княжых галоў, і яму бачыліся два яркія сонцы. Можа, таму, што з цемры выйшаў, замільгацела, запярэсціла ўваччу, можа, страсна хацеў убачыць, але сонцы былі налітвы агнём і чырванню, іскрыстыя, звонка гарачыя.

— Хрыстос усміхнецца вам, — натхнёна паўтарыў Сіверт.

Яго ўрачыста павялі ў церам. На дзядзінцы і ў вакольным горадзе Новагародка збираліся, між тым, гуртаваліся вялікія войскія сілы. Манах бачыў тысячы моцных плячыстых рыцараў, якіх тут называюць воямі. Яны былі ў вастрэверхіх шлемах і бліскучых кальчугах, з чырвонымі шытамі, з дзідамі, сякерамі і мячамі.

Увесь час падыходзілі новыя атрады з Ваўкаўскага, Здзітава, Услоніма, Вавярэска, з іншых блізкіх і далёкіх гарадоў і весяй.

— Піняне прыйшлі! — раптам узрадавана крыкнуў Войшалк. — Князі Фёдар, Дзямід і Юрый!

Ен, забыўшыся пра Сіверта, кінуўся да пінскіх князёў, кожнага абняў і пацалаваў. Далібор таксама пацалаваўся з пінянамі. Былі яны ўсе чорнавалосыя, з надзвіні сінімі на загарэлых тварах вачамі. Старэйшы між іх Дзямід сказаў, разгладзіўшы тонкія чорныя вусы:

— Хацеў нас князь Даніла Галіцкі забраць пад сваю руку, але мы не даліся, павялі дружыны сюды, бо заўжды верныя Новагародку.

Быў Дзямід Пінскі драбнаваты з выгляду, з маленъкімі рукамі і нагамі. Зламыснікі казалі, што нарадзіцца б яму дзяўчынаю, але ў той самы час, калі з'яўляўся ён на белы свет, закукарэкаў певень. Ды ў гэтага драбнюка былі нібы жалезнія пальцы. Хапаў ён на ловах дзіка за тусты валасаты хіб і вырываў ладны шмат гарачага сала.

— Дзяякай, дзяякай вам, князі,— свяціўся радасцю Войшалк.

Сіверт зразумеў, што радасць у Міндоўгавага сына была шчырая. Не з Варуты прыйшла дапамога, не ад бацькі, якога Войшалк (усе ведалі гэта) не любіў, а з лясной і балоцістай Пінскай зямлі. Жыхары гэтай зямлі спрадвеку цягнуцца да дрыгавічоў і крывічоў Новагародка. Апошнім часам, калі пад татарскімі парокамі рухнулі сцены Кіева, ідзе нястомнай барацьба паміж Галіцка-Валынскім княствам і Новагародска-Літоўскай дзяржавай за першынство ў землях, што ляжаць на захад і на поўнач ад столынага Кіева. Кожны хоча прыбраць гэтыя парушаныя татарскай навалай землі, гэтыя асколкі магутнай Кіеўскай Русі да сваіх рук. Піняне і тураўцы аддаюць перавагу Новагародку і ўсё часцей, пераймаючы завядзёнку новагараджан, услонімцаў і ваўкаўскісцаў, называюць сябе літоўцамі або ліцвінамі, у адрозненне ад лётувісаў, жыхароў

Жамойты і Аўкштайты. «Ліцвіны — новы народ, — думаў манах. — Трэба запісаць гэта для памяці ў свой пергамен». Ен цвёрда рашыў, як толькі наступіць спакой, як толькі надарыцца вольная часіна, пісаць хроніку. Ды дзе той спакой?! Згодна «Вечнаму евангеллю» францысканца Джэрардзіна з Борга-Сан-Даніна ў той дзень, калі Хрысту будзе тысяча, і дзвесце, і шэсцьдзесят гадоў, наступіць усюды мярзотнасць запусцення. Ужо зараз бягучы хрысціяне ў лясы і пустыні або самазабіваюцца разам са сваімі дзецьмі.

— Вяртайся ў Варуту да вялікага кунігаса і перадай, што, адбіўшыся ад галічан, пойдзем на дапамогу, — сказаў Войшалк Сіверту. — А за цямніцу не крыйдуй.

— Там, у цямніцы, сядзіць чалавек, — прамовіў Сіверт, пільна пазіраючы ў вочы новагародскому князю.

— Ну і што? Шмат на свеце цямніц і дужа шмат у іх вязняў, каб кожнага шкадаваць і пра кожнага помніць.

— Але чалавек, які сядзіць у тваёй, новагародскі кароль, цямніцы, на шыі побач з хрысціянскім крыжам носіць вось такое.

Манах паказаў Войшалку жалезны жолуд. Князі, новагародскі і ваўкаўыйскі, з вялікай цікавасцю і ўзрушэннем разглядвалі жолуд, круцілі яго ў руках.

— Гэта — купец Алексна, — сказаў нарэшце Далібор.

— Ен яшчэ жывы? — спытаў Войшалк.

— Пэўна ж, яшчэ жывы, калі нямчын пра яго гаворыць.

— Купца Алексну толькі што я бачыў у цямніцы, — пацвердзіў Сіверт.

— Алексна, — задумліва круцячы ў пальцах жолуд, прамовіў Войшалк. — Гэта той самы, што больш за ўсіх хацеў мець новагародскім князем Міндоўга. Той, што не вельмі любіў мяне і цябе, князь Глеб. Так?

— Так, — адказаў Далібор.

— Хіба мы павінны любіць таго, хто не любіў нас? Няхай сядзіць купец у цямніцы. Я толькі загадаю, каб яго лепш кармілі і пайлі. А жалезны жолуд аддадзім вернаму саюзніку Новагародка князю Дзяміду Пінскаму.

Войшалк падышоў да пінскага князя, надзеў яму на шыю срэбныя дробнакаваны ланцужок з цёмным жалезнім жолудам.

IV

Далібор паперадзе ваўкаўыйскай дружыны ехаў у Варуту, каб дапамагчы кунігасу Міндоўгу адбіць чарговы наступ жамойцкіх, яцвяжскіх і галіцка-валынскіх войскаў. Разам з ім ішлі пешцы з

Услоніма і невялікі атрад прусаў, якія, ратуючыся ад Тэўтонскага ордэна, перасяліся нядайна ў ваколіцы Гародні. Войшалк застаўся ў Новагародку і рыхтаваўся выгрымаць там аблогу князя Данілы Галіцкага. З Войшалкам сталі на сцены Новагародка піняне і турдаўцы.

Чорныя валасы ваўкавыйскага князя ўжо прыхоплівала ранняя сівізна. Твар завастрыўся, скура на шчоках зрабілася амаль карычневая, так аблалі яе сонца і вецер. Вочы строга пазіралі з-пад прыпухлых ад частага бяссоння павекаў. У Новагародку пакінуў Далібор сваіх сямейцаў: жонку — княгіню Еўдакію, дачку нябожчыка Усеваладкі, і трохгадовага сына Збыслава. У Ваўкавыйску ж, дзе ён княжыў ужо не адзін сонцеварот, сядзеў зараз галіцкі княжыч Леў Данілавіч. Жорсткі бой даў Далібор галічанам, валыннянам, полаўцам і яцвягам каля Услоніма на рацэ Шчары. Біліся два дні. З яловага лесу, працуучы пад покрывам ночы, збудавалі ваўкавыйцы і ўслонімцы тын вышынёю ў паўтара сажня, сталі за ім. Дарэмна Даніла Галіцкі з братам Васількам, з сынам Львом і сватам Цягакам, з паслом кунігаса Таўцівіла баярынам Рэубам хадзіў на прыступ. Толькі горы мёртвых сваіх вояў наклаў. Тады выйшлі наперад яцвягі з князем Анкадам, пачалі кідаць рогціцы⁶⁸ і стрэлы, абкручаныя падпаленай саломай. Якраз у твар ваўкавыйсцам і ўслонімцам падзымуў моцны вецер. Яловы тын успыхнуў, загарэўся з вялікім трэскам і гудам. Вецер нёс вогненнія галавешкі на Далібораву дружыну. У гэтых час каля тысячы конных полаўцаў лёгка пераправіліся цераз Шчару і ўдарылі ў спіну. Нездарма Шчара на мове літоўскіх прашчураў азначае Вузкая. На рацэ ўжо становіўся, чапляўся за травяністыя берагі першы лёд, ярка бліскучы і тонкі, нібы бярозавы ліст. Коні стэпавікоў выскачылі са Шчары, абсыпаныя ад капытоў да шыі кавалачкамі гэтага лёду. Пры свяtle пажару здалося, што ўсе яны ў зіхоткіх кальчугах. Далібор адступіў у бок Новагародка, страціўшы сотні дзве людзей. Асабліва балюча перажыў ён смерць свайго старога настаўніка ляха Косткі. Вельмі мужна біўся лях. Рухнуў пад ім конь, прабіты яцвяжскімі рогціцамі, прыдушыў Костку. Але лях, сабраўшыся з сілаю, узніўся на ногі, адбіваўся двумя мячамі.

— Переходзь да нас! — крикнуў яму Леў Данілавіч. — Будзеш у мяне ваявода!

— Я служу Новагародку і князю Далібуру, — адказаў Костка.

Нарэшце полаўцы кінулі валасяны аркан, зноў звалілі ляха на зямлю. Але ён, ужо лежачы, паспеў успароць брухавіну некалькім

⁶⁸ Рогціца — дроцік.

стэпавікам. Разлютаваныя полаўцы білі яго рукаяткамі бізуной, цвёрдымі вострымі наскамі ботаў, паўжывога зацягнулі ў ханскі шацёр і там пасадзілі на кол, змазаны бараповым тлушчам.

Пасля сечы над Шчараю Даніла Галіцкі з сынам Львом прыпыніўся ў Ваўкавыйску, каб даць хоць трохі адпачынку сваім расшкуматаным Даліборам палкам. Яшчэ аднааго свайго сына, Рамана, з полаўцамі і яцвягамі паслаў на Гародню.

Далібор, перавёўшы дых у Новагародку, сустрэўшыся з Войшалкам, рушыў на дапамогу Варуце. З найболыш блізкіх людзей ішлі з ім ваявода Хвал, меднік Бачыла. Замест халопа Найдёна, які, спалохаўшыся вайны, адпраціўся конюхам у глухую наднёманскую весь, ваўкавыйскі князь наблізіў да сябе, зрабіў сваім целаахоўнікам-слугою маладога Курылу Валуна. Гэта быў блакітнавокі здаравяк, высачэннага росту, з цёмнымі кучаравымі валасамі. Ад сілы меў ён васемнаццаць сонцаваротаў зямнога жыцця, а ўжо ўсе людзі на берагах Росі, Шчары і Нёмана ведалі пра яго. Далібор упершыню ўбачыў Курылу, калі ўмацоўвалі ваўкавыйскі вал. Халопы, смерды і дружыннікі секлі лес, капалі гліну, цягнулі камяні, абляпіўшы іх, як мурашкі. І вось прыйшоў на вал чалавек, які нёс агромністы шматпудовы камень.

— Хто гэта? — здзіўлена спытаў Далібор, пазираючы на незвычайнага незнамца.

— Гэта наш Курыла Валун, — адказаў, вітаючы асілка, меднік Бачыла. — Як нарадзіўся, далі яму імя Курыла, а як падрос і пачаў валіць з ног сваіх адналеткаў і сталых мужчын, сталі зваць Валуном.

— Адкуль у цябе такая сіла? — спытаў меднік у Курылы Валуна.

— Што ты еў, як малы быў?

— Рэпу і грыку⁶⁹, — светла ўсміхнуўшыся, адказаў Курыла Валун.

— А казалі, што ты мядзведжую кроў піў, — не адставаў Бачыла.

— Навошта? — зноў ўсміхнуўся Курыла. — Мяне матуля малаком паіла.

— Эх, Курыла, Курыла — вялікая сіла, — штурхнуў яго плечуком меднік.

Ды Курыла Валун стаяў незварушна, як скала. Ен трymаў на плячах камень, а здавалася, трymае вязанку сухога галля.

— Куды класці камень? — спакойна спытаў ён.

— Нясі на самы верх вала, — хітра прыжмурыўшыся, загадаў Бачыла.

Блакітнавокі асілак лёгка закрочыў туды, дзе завіхаліся муралі і

⁶⁹ Грыка — грэчка.

каменясецы. Адразу ж пасля гэтага Далібор паклікаў Курылу ў свой церам, шчодра пачаставаў, выпытаў усё пра ягоны род і ягонае малалецтва. Быў Курыла Валун з ваўкавыскіх купцоў, але бацьку ягонага, калі ішоў з абозам, забілі галаўнікі. Маці, засумаваўшы па мужу, памерла, і Курыла застаўся адзін, бо не даў яму бог братоў і сястраў. Як амаль кожны магутны целам чалавек, быў ён мяккасардэчны, чуллівы, гуляючы ў лузе, крыло нікчэмнай страказе не мог абарваць. Рос спачатку павольна. Праўду кажуць, што паспешліва рвецца пад сонца толькі пустазелле, а садовая яблыня марудна набірае сілу.

Ды раззлавалі, раз'яtryлі маладога ціхуна вакольныя людзі, можна сказаць, суседзі. Іхнія дзеци, дражнячы, называлі яго дурным купецкім выпладнем. Даўно заўважана, што дзеци-малалеткі вельмі жорсткія і ім абавязкова трэба мець поруч з собой некага слабага, безабароннага, каб на гэтым небараку штодзень спаганяць сваю жорсткасць. Дзеци, як і належыць дзециям, былі маларослыя, а Курыла, іхні равеснік, рос угому, нібы гонкі дубок, і гэта таксама вельмі злавала іх. Вясною яны любілі кідаць у Курылу вароніны і вераб'іны мі яечкамі. Але самы балочы і непапраўны ўдар чакаў юнага асілка, калі ён прыйшоў аднойчы на магілу сваёй маці. У глыбокім сумным одуме сей ён каля магілы і раптам убачыў такое, ад чаго пачарнела ўваччу. З грудка вільготнага жоўтага пяску, пад якім у каменай труне ляжала маці, тырчаў ружовы, агідны сваёй яркай ружовасцю свіны лыгч. Курыла аж задыхнуўся ад нечаканасці, ад вострай крываў і гневу. Ен упаў на калені, пачаў ліхаманкава, ломячы пазногці, разграбаць пясок і выцягнуў з яго ладнаватага ўжо смярдзючага парсюка. Закрыўшы рукамі твар, пабег Курыла з могільніка, рухнуў у густую глухую траву, дзе цымяна блішчалі затоеныя лугавыя жабкі, і яго зблажыла. Яму вымотвала кішкі, здавалася, вырывала сэрца з грудзей. Адляжаўшыся ў траве, апаласнуўшы твар дажджавой вадою з лужыны, у якой расла жоўтая пухнатая лотаць, ён узяў камень, пайшоў на пасад і, як толькі ягоныя адвечныя ворагі началі крываляцца, паказваць язык, цяжка штурнуў у іх каменем. З таго часу і прачнудлася ў купецкім сыне ягоная незвычайная сіла. Уесь скарб, які застаўся пасля бацькі, ён ахвяраваў на царкву. Сабе толькі купіў добрага каня, багатае сядло і жалезнную кальчугу. Ваўкавыскія кавалі зрабілі яму адмысловы кій⁷⁰ паўпуда вагою. З гэтым кіем пачаў Курыла Валун браць удзел у «полі», аўязджаючы на сваім кані Новагародскую зямлю, заязджаючы ў

⁷⁰ Кій — баявы молат.

Менскае княства і нават у Полацкае. «Поле» — гэта паядышынак, двубой, які праводзіўся па расэнню суда людзымі, што лята варагавалі між сабою. Паколькі ворагаў у кожнага хапала, «поле» было даволі частае, асабліва ўвесень. Збіралі людзі плады зямныя, пілі хмельны мёд і, прыпомніўшы крыўды ад суседзяў і несуседзяў, ішлі да мясцовага князя ці баярына, які валодаў правам мясцовага суда. Старыя, святары і малалеткі шукалі звычайна наймітаў, што маглі б, атрымаўшы немалое срэбра, біцца за іх. Курыла Валун і быў адным з таких наймітаў. Слава аб ягоным страшным удары і вялікай адвазе кацілася над Россію, Шчарай і Нёмнам, дасягаючы да Віслы і Дняпра. Вось якога чалавека сустрэў Далібор.

Курыла Валун ехаў на сваім гнядым кані следам за князем. Цёмныя, не прыкрытыя ні шлемам, ні аблавушкай, валасы шкуматай вецер. Адпаліраваны да люстранога бліску кій цяжка вісеў уздоўж левага сцягна. За халявой чырвонага, добра-такі растаптанага, бота горда тырчала касцянная лыжка. Гэта лыжка мела доўгую жалезнью ручку, у якой Курыла прасвідраваў дзірку, каб пры патрэбе можна было павесіць сваё адзінае багаще на крук або гвозд.

Побач з Курылам Валуном ехаў меднік Бачыла. Шчокі ў медніка былі ружовыя. Яго аж распірала ад ганарлівасці — гэта ж ён, а не хто іншы, знайшоў і прывёў у княжую дружыну славутага асілка. У паходзе меднік як бы апекаваў Курылу Валуна. Калі надараўся прывал, борзда скочваўся з каня, бег у бліжэйшы лес, валачыў адтуль сушняк і распальваў вогнішча.

— Ты, Валунок, сядзі. Я сам, — лагодна казаў ён, дастаючы з-за пазухі крэсіва і выбіваючы іскру.

Крэсіва ў медніка было важнецкае, з фігурнай бронзавай ручкай у выглядзе дзвюх кіпцюрастых драпежных птушак, якія клявалі чалавечую галаву.

— Сам зрабіў,— хваліўся кожнаму сустрэчнаму-папярэчнаму медніку.

Так і ехала гэта тройца: паперадзе маўклівы заклапочаны князь, ззаду Курыла Валун і Бачыла.

Вельмі розныя, непадобныя былі яны зневине, але той, каму б удалося хоць на міг пранікнуць у іхня думкі, здзівіўся б, бо думалі яны пра адно і тое ж — пра жанчыну, вядома, кожны пра сваю. Бачыла ўспамінаў жонку, якая з дзецьмі засталася ў Новагародку. «Птушанятыкі вы мае шэршнікі», — звычайна казаў ён жонцы і дзецям. Далібор пакутліва думаў пра Рамуне. З таго самага часу, калі жаніўся ён на вайкавайскай князёйне, калі нарадзіла яна яму сына, не аднойчы спрабаваў Далібор забыць светлавалосую літоўку,

дзікаўатыя чорна-зялёныя вочы, гнуткую звабную паставу, ды нічога не атрымлівалася. Як прыграсла яна да душы. Ен разумеў, што грэх яму, сямейніку, нават у думках трываць чыстую, не аблагоджаную мужчынам дзяўчыну, але зноў і зноў трывалася Рамуне. Нездарма гавораць людзі: «Каюся, ды за тое ж хапаюся». Курыла Валун, незварушна седзячы на кані, прыгадваў дужа прыгожую незнамку, якую напаткаў учора на дзядзінцы Новагародка. У яе былі вельмі сумныя вочы і заплаканы аж сіняваты твар. Поруч з ёю ішоў княжы дружыннік, таксама надзвіва прыгожы, час ад часу нахіляўся да вузкага дзяўчага пляча, нешта шаптаў, прыжмурваючы бліскучыя прагныя вочы, у маленъкае ружовае ад халоднага ветру вушка. Курыла Валун, сам не разумеючы чаму, адразу ж неўзлюбіў дружынніка. Захацелася неяк зачапіць яго, паджучыць, раззлаваць, каб потым можна было ляснуць цераз увесь лоб жалезнym кіем. Ды ўсмешлівы дружыннік нават не зірнуў на Курылу Валуна.

— Хто гэта? — спытаў, уколаты такой няўлагаю, Курыла ў захутанай ва ўсё чорнае бабулькі, адной з тых бабулек, якія вedaюць і помніць усё.

— Вель, княжы дружыннік, — прашамкала тая пустым сухім ротам. — А з ім залатара дачка Лукера.

— А чаму Лукера такая невяёлая?

— Сам у яе спытай, — з нечаканай злосцю адказала старая, але адразу памякчэла, згледзеўшы разгубленасць і пакору на твары ў маладога асілка. — Брата яе ў княжай вязніцы⁷¹ трываюць.

I, пэўна, знайшоўшы свежыя вушки, якія маглі цярпіва і бясконца слухаць, расказала Курылу Валуну пра залатара Івана, пра Алехну і браталюбай, пра пакуты, што цярпелі і церпяць яны з-за нечай чорнай здрады. Курыла ўважліва лавіў кожнае слова. Як вогненныя зярніты, падалі слова ў душу і праасталі вялікай шкадобай да прыгажуні-дзяўчыны, для якой лепшыя сокі лепшых пладоў горкія, бо ўжо не першы сонцеварот не бачыць у цямніцы сонца родны брат.

— Я дапамагу ёй! — узрушана выгукнуў Курыла Валун.

— У яе ўжо ёсьць памагаты, — унікліва сказала старая, цыўкнушы вачамі на дружынніка Веля.

Успомніўшы гэтые слова, Курыла Валун цяжка ўздыхнуў і крутнуўся ў сядле.

— Што з табою? — адразу ж запытаў Бачыла.

Ен ужо ўсіх і самога сябе прызвычаіў да думкі, што з'яўляецца

⁷¹ Вязніца — турма, цямніца.

апекуном маладога асілка. Варта было Курылу кашлянуць, ад'ехаць трохі ўбок ад княжай раці, як Бачыла, нібы трохвокі змей, быў побач, пільна пазіраў у твар. Такая залішняя клапатлівасць пачала раздражняць, і Курыла Валун суха адказаў:

— Са мной усё добра, катляр.

Ен наўмысна назваў Бачылу не меднікам, а катляром, хоць ведаў, што таму не падабаецца такі назоў. Не раз разгарачаны Бачыла тлумачыў усім жадаючым: «Я — меднік. І бацька мой, і дзед з прадзедам адвеку былі меднікі. Я не толькі катлы ўмею кляпаць, я магу самую дробную птушачку нябесную з медзі выкаваць».

Пачу́шы слова «катляр», Бачыла пакрыгуджана адкапыліў губу і ўжо да самай Варуты ехаў моўчкі. Гэта каштавала яму вялікай крываі. Так ужо быў зачаты ён бацькам і мацеркай — хоць выкінь з рота язык, не мог доўга маўчаць.

Варута шумела, як устрывожаная борць. Кунігасы і баяры з Летувы, а таксама з Дзялтувы, Дайнавы, Нальшы збегліся разам са сваімі людзьмі пад ахову яе ацен. Кажухі і сярмягі запоўнілі ўесь горад. Людзей было так шмат, што толькі кунігасы і самыя мнагаімныя баяры начавалі ў цёплых будовах. Астатнія кладліся спаць на вуліцы пад адкрытым небам. Вазы стаялі ўпрытык адзін да аднаго.

Міндоўг з вялікай радасцю сустрэў Далібора і ваяводу Хвала з дружынай. У знак асаблівой прыязненасці вайкавыскаму князю паслалі спаць у кунігасавым нумасе. Цымяна гарэла свечка. Начныя мятлаушки бязладна мітусіліся над полыменем. Далібор, падкланды руکі пад галаву, ляжаў на звярыных шкурах, а ў вачах быў пярэсты кругабег чалавечых твараў. Колькі людзей убачыў ён сёння! Зрушеныя з месца бядой, з усіх канцоў новай дзяржавы прыйшли, прыехалі, прыбеглі яны ў Варуту, каб стаць пад Міндоўгатаў сцяг. Можа, ужо заўтра ўдараць у катлы і ў сурмы, абвяшчаючы бой, і пальнецца кроў на халодную зямлю. І ён, Далібор, і ягоныя дружыннікі, і Курыла Валун з меднікам Бачылам, і ваявода Хвал з новагараджанамі падставяць грудзі пад варожае смяротнае жалеза. У гэтае чалавече мора ўліліся ўсе яны шырокай бурлівай ракой. «Хто ж мы? — узіраючыся ў густую цемру, думаў Далібор. — Новагараджане? Русіны? Русічы? Руснакі? Ліцвіны? Хто мы? Які назоў дадуць нам нашчадкі? Наша зямля не стойбішча здзічэлых вястроў і не прытулак восеніскіх нудотных хмар. Наша зямля — гарады і весі над Нёмнам, Ясельдай і Шчарай. Для чаго нарадзіліся мы і народзіцца нашы ўнукі? Сваёй жывой крыёй харчаваць іншыя народы ці, шануючы плуг і меч, жыць па прадзедаўскіх законах на прадзедаўскай зямлі?»

Такія думкі не ўпершыню прыходзілі да вайкавыскага князя.

Усё часцей неадчэпна ўспамінаўся яму вяшчун Валасач, хітры і надзвычай разумны калека. Дзе ён зараз? Ляжыць чорным прысакам у зямлі або сядзіць, як і сядзеў, пад святым дубам? Даўно хочаща з'едзіць да яго, ды ніяк не выпадае ў гэтай штодзённай мітульзе. Пя-куча ўрэзалаіся ў памяць вешчуновы слова: «Памятай, што жыццё — пастаянная зрада. Вечар здраджае раніцы, стары чалавек здраджае самому сабе, таму, які калісці быў маленъкім». Жыццё — пастаянная зрада... Есць праўда ў гэтых словах, хоць спачатку і цяжка змірыцца з ёю. Але ці здрадзіў ён, Далібор, сваёй зямлі, калі разам з дружынай, разам з новагародскім і ваўковіцкім баярствам падтрымаў варуцкага кунігаса Міндоўга, а потым аддаў веліка-княскі трон яму і ягонаму сыну Войшалку? Ці здрадзіў ён сваёй зямлі, калі змоўчаў, калі не крануў мяча, бачачы, як роднага бацьку выпраўляюць з Новагародка ўдзельным князем у глухую Свіслоч? Ці здрадзіў ён сваёй зямлі, калі сам, хоць некаторыя і падбухторвалі, не ўсchaў крывавую грызню за новагародскі трон? Нялёгkія, балочыя думкі...

Важна тое, што сёння ён — ваўковіцкі князь, правая рука князя Войшалка. Вельмі важна тое, што з Нёмна, прадзедаўскай ракі, не напіўся вады татарскі конь, абпырсканы крывёю растаптаных і пасечаных кіеўскіх вояў. Новагародак і Літва, моцна ўзяўшыся за рукі, спынілі дзікага каня. На Галіцка-Валынскай Русі па загаду напышлівых татарскіх баскакаў пачынаюць ужо сваімі рукамі бурыць у сваіх гарадах брамы і скопваць абарончыя валы. Валы ж Новагародка, Ваўковіцьска і іншых прынёманскіх гарадоў стаяць непарушна.

Не спалася. Далібор выйшаў з нумаса пад халоднае начное неба. Дзьмуў парывісты вецер. З густой цемры ляпіла махрыстым белым снегам. Варута, не зважаючи на глыбокую ноч, не патушыла вогнішчаў. Каля аднаго з іх ваўковіцкі князь між іншых галасоў пачуў галасы сваіх людзей. Гэта былі Курыла Валун і Бачыла.

— Люблю Нёман, — весела казаў Бачыла, — красоцце, а не рака...

— Нават болей жонкі любіш? — спыталі ў яго.

— Ну і язык у цябе, чалавечка, — засмяяўся меднік. — Як памяло... Але, слухай не слухай, люблю Нёман. Прыгожая рака, багатая. Рыбу шапкай чэрпай.

Прамовіўшы гэта і крыху памаўчаўшы, няўседны меднік сказаў:

— Эх, Курыла, Курыла, вялікая сіла, мне б тваё здароўе. Бач, які ты спраўны, які гладкі ды тоўсты.

— Пакуль тоўсты ссохне, дык худы здохне, — бадзёра адказаў Курыла Валун, і ўсе засмяяліся.

Гэта спакойная вясёлая размова людзей, якія заўтра ў час сечы могуць загінуць, усцешыла ваўкаўскага князя. Бяліў зямлю і будовы снег, шастаў вецер, а вогнішчы ў Варуце і між іх найгалаўнае, найдараўжайшае — святы Зніч — не тухлі. Не адрываючыся глядзеў Далібор на гудліве полымя, і ў звіах жоўтых і чырвоных пасмаў, у залатым лёце іскраў бачыліся яму таямніча-суроўыя твары людзей, якія ўжо даўно пакінулі гэтую зямлю і якія яшчэ прыйдуць на яе.

Раптам нечая лёгкая рука легла Далібуру на плячо. Ен уздрыгнуў. Літоўская вайдэлотка ва ўсім белым стаяла перад ім. Цяжка было з першага зірку вызначыць, колкі ёй сонца варотаў.

— Ідзі за мной, ваўкаўскі князь, — ціха сказала вайдэлотка.

Далібор, ні аб чым не распытваючы, пакрочыў за ёю — след у след. Яму думалася, што нездарма ён не спаў, нездарма выйшаў з цёплага нумаса пад халоднае начное неба. Зараз павінна адбывацца тое, чаго ўсе апошнія дні нецярпліва прагла душа. Але што адбудзецца і як адбудзецца, ён не ведаў.

Вайдэлотка прывяла Далібора да капішча Пяркунаса. У свой час, як амаль і ўсю Варуту, капішча знішчыў пажар. Міндоўг, зноў сеўшы на варуцкі сталец і прыніяўшы каталіцтва, не толькі нанова адбудаваў святое месца Пяркунаса і Зніча, але і па стараўся, як адразу зауважыў ваўкаўскі князь, каб было яно прастарнейшае і прыгажайшае, чым раней. Гэтым хацеў ён улагодзіць літоўскіх паганцаў.

Капішча было даўжынёй каля дваццаці сажняў, шырынёй — каля дзесяці. Глухія сцены амаль у трох чалавечыя росты з заходняга боку прарэзваліся вузкімі дзвярыма. Да ху не было. У самай сярэдзіне капішча пад камлюковатым дубам высіцца балван Пяркунаса. Леваруч ад яго стаяў дубовы Атрымрас у выглядзе змея з чалавечай галавой, праваруч — Поклюс, бог мора, вады і пекла. Каля сцяны ў крытай галерэі знаходзіцца каменны алтар-ахвярнік. Да алтара вяло дванаццаць прыступак. На кожнай прыступцы была выбіта адпаведная фаза маладзіка. Нязгасны Зніч гарэў у глыбокай нішы, якую высеклі ў сцяне. Ни вецер, ні снег і дождь не маглі заляцець у сковішча агню. Насупраць увахода ў капішча каля ўсходняй сцяны мелася капліца, у якой захоўваліся святыя сасуды, адзенне жраца і вайдэлотак, трут, крэсіва і кадоўбцы са смалой. Пад капліцу ў неглыбокім пограбе жылі чорныя вужы, якія славяцца даўгавечнасцю і мудрасцю. Побач з домам Пяркунаса стаяў дамок жраца і ягонага прыслугініка, а таксама каменна-драўляная невысокая вежа, з якой жрэц аб'яўляў волю багоў людзям.

Маўклівая вайдэлотка прывяла Далібора ў капішча і спынілася

на парозе, а потым і зусім некуды знікла. Ваўкаўскі князь застаўся адзін. У густой начной цішыні чуёся толькі адзін жывы гук — няйтомнае і няспыннае трапятанне Зніча. Здавалася, зусім побач цячэ, бурліць рака. І яшчэ здавалася Далібору, што гэта ўздыхае і варушыцца ў сваім гняздзе несмяротная светлапёрая птушка фенікс.

Ен узняў вочы, глянуў на алтар. Мільготкае свято ад Зніча бегала па верхніх прыступках каменнай лесвіцы. Усё астатніе капішча было змрочнае і страшнаватае гэтай сваёй змрочнасцю.

Раптам там, дзе сутыкаліся цемра і свято, Далібор заўважыў танклявую дзяячую постаць. Горача ўздрыгнула сэрца. Гэта была Рамуне.

Яна павольна ішла да яго зверху, ад Зніча, і цёплыя плямы святла ляжалі на вузкіх плячах. Здавалася, крылы вырастаюць у юнай князёўны-вайдэлоткі за спіною.

«Яна паклікала мяне... Яна памятала пра мяне...» — усхвалявана думаў Далібор.

— Я ведала, князь Далібор, што ты прыйдзеш. Дзякую табе, — сказала Рамуне, спыніўшыся насупраць яго.

Салодкім шчаслівым сумам напоўнілася сэрца. Далібор глядзеў на бледны спакутаваны твар той, якую какаў, аб якой думаў заўсёды ў бліжній і дальняй дарозе, і яшчэ больш вабнаю і жаданаю была яна. Не Глебам, а Даліборам назвала яго Рамуне, ведаючы, што дужа любіць і шануе ён сваё пракаветнае імя. І гэта таксама надзвычай расчульвала ваўкаўскага князя.

Юная прыгожая літоўка была не ў паўсядзённай апратцы вайдэлотак, сціплай і строгай, а ў сваім самым багатым святочным уборы. Сляпіла вочы ярка-белая льняная кашуля з высокім каўняром і доўгімі рукавамі. Падол зялёны ваўняны спадніцы быў густа абвешаны бронзавымі бляшкамі. Яны ж налазілі адна на адну і здаваліся бліскучай рыбінай лускай. Спадніцу падпяразваў широкі тканы пас, да якога была прычэплены круглая бронзавая падвеска, пакрытая ліставым срэбрам і ўпрыгожаная пяццю вочкамі з цёмна-сіняга шкла. Зверху кашулі Рамуне накінула наплечнае пакрывала, літоўцы называюць яго скяпята. На галаве ў князёўны была скураная шапачка з дробнымі бронзавымі кольцамі і вялікай зіхоткай бурштынінай.

Далібор моцна абняў Рамуне. Яна падатна прыгарнулася да яго. Сваімі вуснамі ён сустрэў яе вусны, цвёрдзя і халаднаватыя. Зверху шумеў Зніч і глядзела цёмнае хмарыстае неба. Колькі часу стаялі яны так, нібы зліўшыся ў адну істоту, літоўская князёўна і ваўкаўскі князь.

— Піва без хмелю, алей без солі, конь без хваста, жанчына без дабрачыннасці адолькавы кошт маюць, — сказала раптам Рамуне, вызваліўшыся з Даліборавых абдымкаў.

Вялікі сум быў у голасе.

— Ты аб чым, Рамуне? — спытаў Далібор і зноў моцна пацалаваў яе, пальцамі асцярожна пачаў гладзіць ёй шчокі і бровы.

Рамуне ўся як бы ўспыхнула знутры. Вочы зрабіліся вільготна-мяkkія, іскрыстыя. Агонь і ранішняя раса, бляск месяца і срэбра азёрнай хвалі — усё было ў гэтых дзіўных вачах.

Далібор адчуў, як часта забілася, затрапятула ў яе сэрца. З болем і адчаем яна пачала цалаваць яго, і ўплья слёзы каціліся па шчоках.

— Не плач, галубка, — шаптаў Далібор.

Ішла з-пад ног зямля, збівалася, перахоплівалася дыханне, праз адзежу і праз холад восеніцкай ночы пёк агонь яе маладой дзяячай скуры.

— Хадзем за мной, — прашалясцелі, як у гарачым тумане, слова Рамуне.

У цёмным дамку жраца на вузкай дубовай лаве яны аддаліся адно аднаму, зліліся ў каханні, як зліваюца звонкія вясновыя ручай. Гэта быў паднябесны ўзлёт сэрцаў, згода рук, вачэй і вуснаў...

— Аддаюць мяне за галіцкага князя Шварна, ці, як яго яшчэ называюць, Свараміра Данілавіча, — лежачы на Даліборавай руцэ, горка сказала Рамуне. — Былі ўжо сваты. Праз сядміцу-другую паеду з абозам.

— Але ж мы ваюем супраць галічан! — горача ўсклікнуў Далібор.

— Я адаб'ю цябе ў дарозе. Я нападу на абоз. Я ж ведаю, што ты не хочаш за Шварна.

Ен ускочыў, нахіліўся над ёй.

— Ты ж не хочаш за галічаніна, за Свараміра. Рамуне ласкова і адначасна ўладна закрыла яму рот ўпльай маленькай далонню.

— Хачу, — ціха сказала пасля маўчання. — Ты ж таксама жаніўся на ваўкавыскай князёйне.

Яна ўстала, пачала апранацца. Нават не зірнуўшы на сваё багатае ўбранне, у якім выйшла насустрач Далібору, нацягвала грубую калянью кашулю вайдэлоткі. Рухі былі вялікі, бязвольныя.

— Я ж ведаю, што ты не хочаш, — апалым голасам яшчэ раз прамовіў Далібор.

— Дзяржаве патрэбен мір, — суха сказала Рамуне. — Так гаворыць бацька, а я заўсёды веру яму. Калі я пайду за Шварна, спыніцца вайна, перастануць паміраць у сечах воі. І ты таксама будзеш жывы.

Яна пагладзіла Даліборавы валасы.

— А яшчэ я гатова хоць у балота бегчы, абы не бачыць гэтую поскудзь Марту, мачаху. Не магу глядзець на яе, не магу дыхаць побач з ёю. О, каб была жывая мая маці!

Далібор зноў пачаў цалаваць яе.

— Ведаеш, чаму цябе паклікала, чаму цноту дзявочую табе аддала? — мякка адхілілася ад ваўкавыйскага князя Рамуне. — Таму што каҳала і каҳаю цябе, і там, у чужой старане, заўсёды буду помніць нашу сустрэчу. Скажы, ты таксама будзеш памятаць мяне?

Яна пільна-пільна зазірнула ў очы Даібору. Усхваляваны князь толькі моўчкі хітнүй галавой, а потым сказаў, глытаючы даўкі камяк у горле:

— Буду. Клянуся табе. Ты для мяне, Рамуне, як святая пакутніца Ірына.

— Раскажы пра Ірыну, — адразу папрасіла Рамуне, паклаўшы яму галаву на плячо. — Я ведаю, што ты любіш чытаць старыя пергамены. Раскажы.

— Слухай, — прытуліў яе да сябе Даібор. — У паганская караля, што ўладарыў у градзе Мегідскім, нарадзілася прыгажуня-дачка Пеленопія. Кароль загадаў сваім муралям збудаваць багаты высокі стóўп і пасяліў у ім дачку да таго самага часу, пакуль яна зможа ўступіць у шлюб. Толькі птушак бачыла каралеўна. Але аднойчы была ёй дзівосная відзежа, і нябесны голас абвясціў, каб прыняла яна хрышчэнне, а залатакрылы анёл шапніў ёй на вуха яе хроснае імя — Ірына. У той дзень, калі кароль знайшоў дачцы жаніха, яна разбіла паганскіх балванаў і адмовілася прынесці ім ахвяру. Разгневаны Лікіній загадаў раздушыць родную дачку калясніцай. Але конь вырваўся са зброяю, адгрыз каралю руку, і той памёр. Потым конь загаварыў чалавечай моваю, пачаў славіць Ірыну. Яна ўваскрасіла бацьку. Лікіній прыняў хрышчэнне і выракся каралеўства. Ды прыйшла бяда — на іхнюю зямлю напаў кароль Седзекій. Ен кінуў Ірыну ў яму з гадзюкамі, але тыя не прычынілі пакутніцы шкоды, і тады Седзекій загадаў люта катаваць яе.

Далібор адчуў, як уздрыгнула Рамуне, мацней абняў дзявочыя плечы.

— Ды піла, якой павінны былі перапілаваць Ірыну, зламалася, вада пацякла міма кола, да якога яе прывязалі. Людзі закідалі Седзекія каменнямі, і ён памёр. Дзесяць тысяч яго вояў загінула ад мяча анёла. Тады пачаў помсціць Ірыне Саваах, сын Седзекія. Але агонь не схацеў датыкацца да цела пакутніцы, а распалены медны сасуд у выглядзе быка, куды хацелі запіхнуць Ірыну, ператварыўся ў

быка жывога. Саваах звар'яцеў і загадаў епарху, каб той забіў яго. А Ірына папрасіла людзей занесці яе ў поле і пакласці ў мармуроўную труну. Калі ж праз тры дні зноў прыйшлі на тое месца, труна была пустая — бог пераклаў Ірыну ўрай.

Далібор змоўк. Не дыхала Рамуне. Вечер нёсся над начным капішчам, і былі чутны цяжкія ўдары аб сцены. Пырскі дажджу і камячки снегу лупцавалі ў малюсенькае аkenца.

— А Зніч гарыць, — прашаптала раптам Рамуне, і вочы былі шчаслівия. — Ведаеш, чаму не збаялася я на святым месцы аддацца нашаму каханню? Таму, што Пяркунас ахоўвае каханне. «Дрэннае семя ўзыходзіць і без сяўбы», — вучыў наш мудрэц Ішмінтас. А мы з табою, князь Далібор, добрае семя хацелі пасеяць. Праўда?

— Праўда, — замілавана гледзячы на яе, адказаў Далібор, а потым з болем у вачах пачаў прасіць: — Не едзь да Шварна. Як падумаю, што ты ляжаш з ім на шлюбны одр...

Ен скрыгнуў зубамі.

— Не едзь. Я сёння ж украду цябе. Я кіну ўсё, каб быць з табой.

Рамуне строга пазірала на яго, маўчала. Пачуліся лёгкія асцярожкія крокі — ішла вайдэлотка.

— Я ненавіджу твойго бацьку! — закрычаў Далібор. — Ен ненаедны звер. Дзеля ўлады ён праглыне родных дзяцей.

Рамуне маўчала.

— Я ненавіджу і Войшалку, твойго брата, — шалёна звузіўшы вочы, ужо не крычаў, а шаптаў Далібор. — Святара, які нават ува сне бачыць сябе каралём Новагародка, Літвы і Жамойці.

Рамуне маўчала. Увайшла вайдэлотка. Твар быў мокры ад дажджу і снегу.

V

Меч ярасці, які прынеслі Міндоўгавы ворагі пад сцены Варуты, ужо не мог скрыптыць новую дзяржаву славян і літоўцаў, што нарадзілася ў вялікіх пакутах, у агні і крыві. Нішто ў гісторыі не бывае выпадковым. Так як ручай і рэкі цякуць са сваіх узвышшаў у свае моры, так і народы, памыляючыся, прыносячы шматлікія ахвяры, знаходзяць той шлях, магчыма, той адзіны шлях, па якім неабходна ісці, бо правільна сказаў калісьці мудрэц: «Жыщё сваё здзяйсняць мы павінны самі». Гэта тычыцца і кожнага чалавека і кожнага народа, малога або вялікага.

Пярун, магутны ўладар нябесны, якому Бялбог уручыў нябесны молат, каб весці вечную барацьбу супраць Чарнабога і ягонай д'ябальскай раці, аб'яднаўся з Пяркунасам. Гэта калі гаварыць моваю

міфаў і святароў. А ў зямным рэальным жыцці вайсковая сіла літоўскіх князёў (у першую чаргу Міндоўга і Войшалка), пад рукой у якіх была чудоўная, вельмі моцная на той час конніца і апалчэнні сялян-пешаў, злілася з сілай і магутнасцю Белай Русі, значна больш развітай у эканамічных і прававых адносінах. Тут, у Новагародскай і Палацкай землях, былі непрыступныя крэпасці, багатыя гарады, ураджайнія нівы, спрактыкаваныя рамеснікі і энергічныя купцы, вельмі моцны клас баяр-феадалаў. Тут спрадвеку пісаліся і перапісаліся кнігі, працавалі славутыя дойліды, збіралі пад сваё крыло не толькі фанатыкаў і аскетаў, але і дапытлівых разумных мужоў цэркви і манастыры. Фанатыкі і аскеты нішчылі сваю плоць, свой дух у глухіх скляпеннях, камянелі і зварэлі, называючы нават вошай з клапамі «жэмчугам божым». Тыя ж, хто меў чэпкі разум, узіраліся з цесных келляў у будучыню сваёй зямлі і свайго народа. Для таго каб не трапіць пад татарскага каня, каб не скарыща тэўтонскому мячу, быў адзіны шлях — з'яднаць свае сілы з суседнім Літвой. Вось чаму і адбылося такое з'яднанне.

На гэты раз Варута не скарылася. Хоць у Міндоўга і кінулася ад хвалявання носам кроў, калі жамойты, язвягі, галічане і полаўцы з агульшальным крыкам пайшлі на прыступ, горад удалося адстаяць. Ударылі са сцен літоўцы і новагараджане з улонімцамі і вайкавайцамі. Лівонцы няшчадна білі з арбалетаў.

Наступіла цішыня. Толькі параненая енчылі каля вала.

Другога штурму наогул не было. Выехалі на лугавіну з падустоні полаўцаў і язвягаў, узброеных суліцамі, і столькі ж абаронцаў Варуты разам з Курылам Валуном і графам Удам і правялі турнір. Стэпавікі пусцілі стрэлы, язвягі кінулі судцы і рогціцы, але шкоды нікому не прыгынілі — засланіліся варутчане шчытамі. Потым усе сталі паўкругам, а на сярэдзіну выбіліся язвяжскі князь Борут і Курыла Валун. Борут быў у язвягаў кобнікам, у шуме ветру і лесу чуў голас багоў. Калі іхнія разгарачаныя коні наблізіліся, Борут пагрозна закруціў вялізнымі чорнымі вачамі, нібы хацеў пракалоць імі Курылу, і дзіка адчайна закрычаў, аж вушы заклала ўсім ад такога нечаканага крыку. Але Курылу Валуна кобнік не змог напалохаць. Малады асілак, калі і баяўся каго, дык толькі бога. У час жа гэтага двубою ён справядліва лічыў, што бог будзе на ягоным баку, бо не ён, Курыла, першы напаў на язвяжскую зямлю, не з-за яго пачала ліцца кроў.

Больш за ўсіх хваляваўся меднік Бачыла. Нават прысей на кукішкі і трымцеў увесь, як восеньская павуціна пад ветрам.

— Давай, Курыла, — шаптаў ён. — Давай, мацачок.

І кожнаму, хто быў побач, хто падварочваўся пад руку,

рассказваў:

— Ен жа такі здаровы, такі магутны. Як ехалі з Ваўкаўскага да Новагародка, масты пад ім правальваліся ў ракі.

Нялёгка даводзілася Курыла Валуну. Борут увесь час то выкрыкваў, то шаптаў нейкія нікому не зразумелыя слова. І амаль заўсёды Курылаў конь пачынаў палахліва ржаць, а колькі разоў нават спатыкнуўся на роўным месцы. Хоць ты ў лоб трэсні гэтаму каню.

— Давай, хлагчыска, — паўтараў між тым Бачыла, замілавана гледзячы на свайго малодшага сябра.

— Ах ты, кляча, — раззлаваўся нарэшце на каня Курыла Валун. Ен зразумеў, што чары язвяга-кобніка могуць, калі не адказваць хітрасцю на хітрасць, перамагчы ягоную, Курылаву, сілу. І тады Валун рэзка разварнуў свайго каня, паставіў яго так, каб сонца свяціла ў вочы. Сонца было хоць і восеньская, бляклае, але конь адразу адчуў сябе весялей, бо на нейкі міг злавесны вастраносы твар кобніка растварыўся ў жаўтлявых промнях.

Курыла Валун, весела гігінуўшы, ірвануўся да Борута і адным ударам свайго магутнага жалезнага кія раструшчыў чэррап. Кобнік толькі паспей аслабела саўгануць суліцай і злёгку ўспароў Курылу скuru на левым прадплеччы.

— Кобніка сіла не ўсясільная! Высунуў язык кобнік! — закрычаў меднік Бачыла і пачаў абдымаць і цалаваць Курылу Валуна.

Двубой скончыўся. Разам з ім скончылася вайна. Даніла і Васілька павялі свае раці ад Варуты. Язвягі з вялікім плачам павезлі на чорных конях цела Борута ў наднараўскія пушчы, каб там аддаць яго агню па звычаях продкаў.

Вайна, зразумела, скончылася не з-за таго, што Борут спусціў дух, а Курыла Валун нанёс удалы ўдар, хоць Бачыла так і лічыў і ўсюды і ўсім рассказваў пра гэта, не забываючы ў патрэбным месцы падхваліць самога сябе. Але ж на тое ён і Бачыла, красамовец. Так ужо спрадвеку павялося на зямлі: старцы-жабракі песні гудуць, а красамоўцы красамоўства вядуць. Знямога наступіла з абодвух бакоў, вось і патухла вайна. А яшчэ папа гразіў з Рыма адлучыць князёў Данілу і Міндоўта ад апостальскай апекі, бо ад яго ж, ад папы, каралеўскія кароны атрымалі, каталіцкімі вялікасцямі зрабіліся. А яшчэ вельмі добра памятаў Даніла Галіцкі, як ён, найславуты рускі князь, пакорліва прыехаў да хана Батыя, піў у ягоным шатры мярзотны кумыс, чорнае малако з-пад кабылы і, зашчаміўшы на самае дно душы гнеў і крынду, стаяў на каленях. Татары, як лебяды і крапіва, незлічона пасяяліся з таго часу амаль на ўсёй рускай зямлі, і адно выратаванне ад іх на сённяшні дзень — баявы саюз Літвы і

Белай Русі. Кунігасу ж Міндоўту было яшчэ цяжэй. Зноў узнялі галаву ягоныя супляменнікі, гатовы хоць зараз адкалоцца. Вось-вось трэсне валуновы падмурак дзяржавы, і зноў — замятня, кроў, бясконцыя сечы... Не, толькі не гэта. Ен стаміўся ўжо ад злога віхурнага жыцця, калі спіш і не ведаеш, ці прачнешся. «Не плач па парасятах, калі свінню смаляць», — чую ён аднойчы. Словы запалі ў памяць. Якраз падаспей такі час, які не любіць слёз, які вымагае рашучага беспамылковага дзеяння.

Адразу ж аб'явіў кунігас, што аддае сваю дачку Рамуне за Шварна Данілавіча. Аб'явіў таксама, што Новагародкам і ўсімі прылеглымі землямі будзе валодаць з гэтага часу сын ягоны Войшалк, ён жа, Міндоўг, застанецца панаваць у карэнай Літве і ўсходній Жамойці. Частку жамойтаў на рацэ Дубісе разам з іхнімі нівамі, жонкамі і дзецьмі адпісаў кунігас у якасці даннікаў і канакормцаў епіскапу Хрысціяну, што павінен быў прыехаць з Пруссіі. Жамойты за вернасць архіепіскапу адказвалі, як было дамоўлена, рукой і шыяй. Архіепіскапу аддавалася права суда за разбой на дарогах.

Усё гэта вельмі не спадабалася жамойтам. «Не рашай за нас, — сказаў іхнія пасланцы Міндоўту. — Калі твая галава такая разумная, ідзі ў лес і ўсунь яе ў пашчу свайму Жэрнасу. Ды навошта хадзіць у лес? Няхай Казлейка адгрызе табе галаву. Ен добра ўмее рабіць такое». А яшчэ назвалі жамойты кунігаса, пэўна, наслухаўшыся лацінскіх святароў, Ірадам Іерусалімскім і Неронам Рымскім. І хоць веяла ім у твары спусташальнае дыханне смерці, адважна сказаў ўсё гэта пасланцы.

Злы быў Міндоўг. Якраз у той час пасярод самай зімы дождж вялікі паліў, і страшэнная пасля каўзота надарылася. Чалавечыя трупы вытавалі са снегу ў навакольных лясах, смярдзелі. Шмат тады варуцкіх псоў сшалела, коней і людзей кусалі, пакуль самі не падохлі.

Жамойцкіх пасланцуў за іхнюю нечуваную дзёрзкасць забілі мачугамі, а кунігас моцна задумаўся. Пра Казлейку думаў ён, пра ягоную прапанову. Прыйшоў неяк у нумас Казлейка, як заўжды, ціхі, пакорлівы, звышадданы, і сказаў, што бяда смяротная пагражае дзяржаве. А каб не ўпілася ў сэрца зубамі тая бяда, патрэбна з кожных дванаццаці дзяцей мужчынскага полу аднаго прыносіць у ахвяру багам. «Але гэта — вяртанне ў дзікунства», — запярэчыў кунігас. «На дванаццаць мужчын абавязкова нараджаеца адзін зраднік, — цвёрда сказаў Казлейка. — Зірні, мой кунігас, і ўбачыш — зрада ў кожным кутку пляце свае сеці. Трэба быць жорсткімі, бо жыццё — жорсткая справа». — «Але хто ж вызначыць, які з немаўлят стане зраднікам?» — «Давер гэта мне. Я вызначу, — зазяў вачамі

Казлейка. — Каго — у раку, каго — у кошык і на самы верх дрэва прывяжам. Птушкі або маланкі абавязкова знайдуць». — «А як з жанчынамі быць? — разгубіўшыся, запытаў Міндоўг. — Жанчына дзяржаве не здрадзіць. Яна, як хвост, ідзе за мужчынам».

Не згадзіўся тады Міндоўг («Я — не Ірад!»), але абяцаў падумаць. Калі верны Казлейка пайшоў, кунігас загадаў прынесці збан мёду і свой любімы чырвона-фіялетавы распісаны золатам кубак. З Візантый прывезлі кубак. Раскрылены кіпцорысты арол быў намаляваны на ім. Ашчаднымі маленъкімі глыткамі піў кунігас мёд і думаў пра Казлейку. Гэты не здрадзіць. Яго, вядома, не любяць, але ён — самы найверны. Вернасць жа — сонца, якое дужа ярка свеціць. Не ўсім падабаецца залішняя яркасць.

А назаўтра Лінгевін з узброенай вартаю прывёў да Міндоўга Казлейку і манаха Сіверта, якія былі звязаны адной вяроўкай. У Казлейкі ў дадатак да ўсяго быў разбіты, расквашаны нос. Міндоўг не паверыў сваім вачам.

— Што гэта? — накінуўся ён на Лінгевіна.

— Кунігас, — расцягваючы, смакуючы слова, спакойна адказаў той, — няхай гэтая псы, — ён тыщнуў пальцам у Казлейку і Сіверта, што бездапаможна стаялі на каленях, — падзякуюць мне. Я выратаваў ім жыццё. Я вырваў іх з рук жрацу і ўсяго народа.

Міндоўг няўсямна пазіраў то на Лінгевіна, то на Казлейку і манаха.

— Ноччу яны хацелі (страшна нават прамовіцы!) патушыць святы Зніч, — сурова сказаў Лінгевін і ўдарыў нагой Казлейку. Той не зморшчыўся ад удара, матлянуў галавой.

— Патушыць Зніч? Ты, пэўна, звар'яцеў,— сціснуў кулакі Міндоўг. — Патушыць святы агонь, які запалі нашы продкі, які павінен гарэць вечна. Ты звар'яцеў. Хіба можна нават падумаць пра такое?

— Казлейку можна, — з радасна-здзеклівым, як падалося кунігасу, бліскам у вачах сказаў Лінгевін. — Ды спытай у яго сам.

Міндоўг лята прыкусіў губу, звузіў чорна-зялёныя вочы, потым шалёна тупніў нагой, закрычаў на людзей Лінгевіна:

— Вон адсюль!

Варту як бурай выдзымула.

— Ці не сон гэта, мой верны Казлейка? — пацішэлым і, здавалася, лагодным голасам спытаў кунігас. Ен спыніўся насупраць Казлейкі, глядзеў на яго задумліва і выпрабавальна.

— Тое, што чалавек бачыў ува сне, нават самае жорсткае, самае такое, да чаго ніколі не дабярэшся розумам, абавязкова было або будзе з некім у зямным жыцці,— пакорліва адказаў Казлейка.

Кроў цякла з разбітага носа. Ен сёrbаў носам, але кроў не выціраў, і невялічкая бліскучая лужынка цёпла свяцілася на падлозе. «Вось якая ў яго кроў,— раптам падумаў Міндоўг. — Я ніколі не бачыў ягонай крыві. Густая, цёмная...»

— Выйдзі вон, — раптам загадаў ён Лінгевіну. Той разгублены лыпнуў вачамі, хацеў нешта сказаць, ды слова нібы прыліплі да гарстані. Калі зачыніліся дзвёры за Лінгевінам, кунігас прысёў на кукішкі побач з Казлейкам, пранізліва глянуў яму ў твар.

— Як ты даўмеўся да такога? Можа, ты і праўда звар'яцеў? Я паклічу зялейнікаў-лекараў.

Ен устаў, узяў у руку срэбны званец.

— Не трэба, вялікі кунігас, — цяжка ўздыхнуў Казлейка. — Мой розум, як чыстая незамутненая крыва.

— Дык тады звар'яцеў я, — са злосцю сказаў Міндоўг, — бо нічога не магу зразумець. Навошта табе было гэта? Навошта ты пайшоў да святога Зніча з лацінінам?

Ен закрыгчай, аж пасінелі шчокі:

— Адказвай, пёс! Адказвай, бо зараз кат усе твае косці паставіць дыбарам!

— Для цябе рабіў усё, для тваёй моцы і славы, — ціха выдыхнуў Казлейка. — Мы сустрэліся з манахам Сівертам, духоўнікам княгіні Марты, і адначасова голас нябесны пачулі. І казаў гэты голас з нябёсаў, што смерць пагражае і дзяржаве, і табе, вялікі кунігас, і сынам тваім. А каб адолець немінучую смерць і разарэнне, трэба зрабіць такое, чаго яшчэ нікто не рабіў. Трэба прынесці нечуваную на нашай зямлі ахвяру. «Якую? — пачалі думаць мы. — Спаліць чалавека або каня? Забіць раба ці рабыню? Ссекчы святое дрэва?» Рабілася ўжо ўсё гэта раней, бачылі такое багі і нябёсы.

— Але пры чым тут манах-ніямчын? — рэзка перапыніў яго Міндоўг. — Ен жа не верыць Пяркунасу.

— Я веру Хрысту, як верыш яму і ты, вялікі кароль, — сціпла ўставіў сваё слова Сіверт. — Памятаеш, як хрысцілі цябе ў Новагародку? Сышлося столькі народу, што епіскап са сваім клірам вымушаны быў чыніць святое набажэнства за гарадскім валам, у чыстым полі.

Міндоўг люта пекануў па ім чорна-зялёнымі вачамі, але стрымаўся, загадаў Казлейку:

— Гавары.

— Я надумаў тады прынесці ў ахвяру сябе самога, — стоячы на каленях, зноў пачаў спавядцацца Казлейка. — Але што маё нікчэмнае жыццё? Каму яно патрэбна? Багам? Ці я ўзыду на ахвяране вогнішча,

ці кінуць туды пазалеташнью сухую сцяблінку — адно і тое ж. Калі б я ведаў, што мая смерць — яшчэ адзін дыямент у тваю карону, я з радасцю згараў бы кожны дзень.

Ен усхліпнуў. Светлай слязою заліося вока.

— Гавары, — не адрываў ад яго позірку Міндоўт.

— Думалі мы з манаҳам Сівертам і так, і гэтак. А вайна ўжо грукалася ў варуцкую браму. І хоць розум мой маленъкі, з камарову лытку, усе ночы не спаў я і думаў, думаў... Ахвяра павінна была быць нечуванай і нечаканай. Самым святым, свяцейшым за жыццё, трэба было ахвяраваць. І нарэшце я надумаўся. Я адразу ж пайшоў да манаҳа, хоць вісела над Варутаю глухая ноч, і, баючыся, што кожнае імгненне можа ўдарыць у мой кашчунны рот нябеснай стралой Пяркунас, расказаў яму ўсё. Мы вырашылі на міг, толькі на кароткі міг прытушыць Зніч. Такое, як мне было вядома, яшчэ ніколі не рабілася на нашай зямлі. Пакуль святы агонь не гарэў, манаҳ тройчы прачытаў малітву, прасіў хрысціянскага бога, каб ён даў табе поўную і канчатковую перамогу над ворагамі тваімі.

— Але я вымушаны ўзяць за такое нечуванае святатацтва жыццё ў цябе і ў нямчына, — суроўа прамовіў Міндоўт.

— Бяры. Маё жыццё належыць табе, — хуценъка сказаў Казлейка і дадаў: — Пяро сагнулася б ад жалю, каб хто мог апісаць тое, што мы нацярпеліся ў гэту ноч.

— А ты чаго маўчыш? — спытаў кунігас у Сіверта. — І навошта ты, чужаземец, улез у такое? Няўжо ў княгіні Марты было няスマчнае піва?

Манаҳ з годнасцю паглядзеў на кунігаса, сказаў:

— Папа, беручы цябе і тваю дзяржаву пад сваю апеку, хацеў, каб ты і твой народ былі хрышчаныя і жылі вольна. Ен быў упэўнены, што каралеўская карона ўзвысіць Літву між суседзямі.

Такія непалахлівія слова спадабаліся кунігасу. Але ён гнеўна зламаў цёмнае густое брыво, са злосцю выдыыхнуў:

— Дык і мячы тэўтонцаў і лівонцаў, што п'юць нашу кроў, таксама, як і маю карону, асвяціў папа. Хіба думаюць людзі пра мурашак і чарвякоў, пра тое, як ім жывецца? Мы для Рыма — чарвякі і мурашкі.

— Не, — смела адказаў дамініканец.

У гэты час цэлая бура чалавечых галасоў пачулася знадворку. Нешта затрашчала і зазвінела. Спалоханы Лінгевін прачынніў дзвёры.

— Што там? — злосна спытаў Міндоўт.

— Вайдэлоткі прывялі народ. Аднаго майго чалавека раздзёрлі на шматкі. Сам бачыў, як штурнулі на зямлю руку... Яны патрабуюць,

каб ты аддаў Казлейку і манаха.

— Зніч! — ляцела знадварку. — Зніч!

Казлейка пабялеў, з адчаем глядзеў на кунігаса.

Сіверт, заплюшчыўшы вочы, шаптаў малітву.

— Хацеў па лязе мяча прайсці, вось і пройдзеш, — суха сказаў Казлейку Міndoўт.

— За цябে гіну, вялікі кунігас, — аддана прамовіў той. Крыкі вакол нумаса ўзмацніліся. Здавалася, яшчэ трошкі — і рухнуць сцены. Міndoўт стаяў з апушчанай галавой, нібы нахілў галаву насустрach ветру.

— Вялікі кунігас, дазволь вока на вока сказаць табе адно слова, — папрасіў Казлейка.

— Скажы.

Яны адышліся за велізарную цёмна-рыжую тураву шкуру, што звісала з-пад самай столі, хвалямі кладучыся на падлогу. На нейкі час дамініканец застаўся адзін. Ен напружана прыслухоўваўся да дзікіх крикаў, якімі поўнілася ноч. На буйным, нібы конскім, твары беглі блуклівия цені. Было такое ўражанне, што ён адначасна плача і смяеца. Частае сіплаватае дыханне вырывалася з ноздраў, парослых жорсткімі кусцістымі валасамі, прычым правая наздрэна была большай за левую. Але правільна кажуць людзі: «Перад смерцю не надыхаешся». І таму Сіверт стараўся заспакоіць дыханне, заганяў яго ўглыб, а сам няспынна хрысціўся.

З-за полага выйшлі Міndoўт з Казлейкам. І адразу ж зноў прачыніў дзвёры, уваткнуў у святыню галаву Лінгевін, чакаючы слоў, якія скажа кунігас.

— Аб'яви ўсім, што заўтра Казлейка і нямчын памруць на ахвярным вогнішчы, — цвёрдым голасам прамовіў кунігас.

Лінгевін згодна кіўнуў галавой і не ўтрымаўся — радасць успыхнула ў вачах.

— Наглыкаўся нашай крыві і слёз, — жорстка выгукнуў ён Казлейку.

Потым гримнуў дзвярыма і ўжо там, на вуліцы, нешта закрычаў раз'юшанаму натоўпу.

— Вось і ўсё, — ціха сказаў сам сабе Сіверт. — Я заўсёды помніў, што вяршыня — апошні крок перад спускам.

На ноч іх зачынілі ў халоднай каморы, дзе агідна пахла мышамі і павуціннем. Праз свіны пузыр, якім было зацягнута малюсенькае аckenца, манах убачыў раптам поўню, нават не поўню, а тупое мёртвае свято ад яе. Падумалася, што зараз яна плыве і над Ліёнам і над Рымам, толькі больш яркая, больш вясёлая. Сіверт гаротна

ўздыхнуў, абшчапіў далонямі лоб. Вельмі не хацелася паміраць. Ен, вядома ж, быў упэйнены, што адразу з дыму і пякучых іскраў паганскага вогнішча патрапіць у рай, але была нейкая незразумелая грахоўная шкадоба да свайго цела, якога ўжо заўтра не будзе. Нездарма апостал Павел сказаў: «Не ўсякая плоць такая ж плоць, але розная плоць у чалавекаў, розная ў скаціны».

Перад самым сном іх накармілі. Ахойнік прынёс хлеба са смажаным мясам і па кубку халоднай, аж калола ў зубах, вады. Казлейка за ўвесь гэты час не вымавіў ні слова, не дакрануўся да ежы. Клубком ляжаў на падлозе калі сцяны і, здавалася, спаў. Сіверт жа пaeў, папіў вады, сказаў пранікнённым голасам, падбадзёраючы Казлейку:

— Мацуйся вераю, мой брат па смяротнай пакуце. Ен хацеў гаварыць далей, бо ласкавае слова і косць ломіць, але з цемры нечакана пачулася лёгкае храпенне. «Дзікун! Паганец! — аж узвілося ўсё ў душы ў манаха. — Перад самай смерцю спіць як дубовае палена!»

Халодныя слёзы накаціліся на вочы. Дрогкімі пальцамі пачаў гладзіць дамініканец шчокі, губы, лоб, развітваючыся са сваёй плоццю. І адразу ж даў сабе зарок, што, як бы цяжка і балюча ні было заўтра, будзе тварыць святую малітву, цярпець, трymаць слязу на сэрцы.

Раніцой сонца хлынула ў іхню эмрочную цэлю. «Хрыстос памятае пра мяне!» — адразу акрыяў душой Сіверт. Забыўшыся на ўчараашню злосць, ён усмікнуўся Казлейку. Той быў зеленавата-сіні з твару, увесь час моршчыўся і ўздыхаў. Было відно, што вельмі байца ён вогнішча. Пот ручайкамі бег па скронях, рукі і вусны дрыжалі. Няўцягна пазіраў ён на каменныя, чорныя ад сырасці сцены каморы, на Сіверта і, не прамаўляючы ні слова, узбуджана соп носам. «Ды ён звар'яцей ад жаху, — раптам здагадаўся манах. — Бог адабраў у яго мову».

Дамініканец пачаў асянняць няшчаснага Казлейку святым крыжам. На дне кубка засталося крышачку вады. Сіверт падаў кубак Казлейку. Той з прагнасцю выпіў ўсё і заплакаў.

Манах, як мог, суцяшаў вар'ята, аж пакуль за імі не прыйшлі. Радасны Лінгевін, што ўваліўся ў камору з дзесяткам вояў, скапіў Казлейку за каршэнь, з насалодай выкінуў за дзвёры, каб весці на вогнішча. Казлейка заверашчаў, бышцам яго рэзалі, і ўсе, апроч Сіверта, засмияліся.

Калі велікакняскага церама было шумна і людна. Амаль уся Варута збеглася сюды, каб убачыць, як павядуць на смерць тых, хто

надумаўся патушыць святы Зніч. Дзецы штурлялі гразёю ў Казлейку і Сіверта, дарослыя, асабліва жанчыны, плявалі на іх.

«Навошта я згадзіўся ісці той ноччу на капішча, каб тушыць іхні агонь? — спутошана думаў дамініканец, крочачы поруч з Казлейкам. — Зацыменне найшло... Сядзеў бы зараз у пакоях каралевы Марты і чытаў ёй святое пісанне. Але, пэўна, так патрэбна Хрысту, бо ён, толькі ён, наш нябесны ойча, кіруе сваімі служкамі і мудра вучыць іх. Прыйдзе час, калі на ўсім божым свеце патухне апошняе паганскае вогнішча. Я веру, што мяне чакае нябесны вянец, бо я дапамагаў тушыць д'ябалскі агонь».

Падмацаваўшы душу такою развагаю, Сіверт павярнуў галаву, каб зірнуць на свайго суседа па смяротнай дарозе, і як абухом ударылі яго па цемені, як гарачай паходній тынцулу ў самыя вочы — ён раптам здагадаўся: чалавек, што ідзе побач з ім, не Казлейка! Манаху аж перахапіла дыханне і рубам паставіла ў роце язык ад гэтага нечаканага адкрыцця. Ен аж спыніўся, але ў плечы стукнулі дрэўкам кап'я, і ён зноў пайшоў. Гэта быў не Казлейка. Гэта быў, як дзве кроплі вады, падобны на яго двайнік, але нямы, можа, нават без'языкі. І твар, і вочы, і скуру, і паставу меў невядомец, як у Казлейкі. Але не было ледзь прыкметных дзвюх радзімак, што павінны сядзець ніжэй левага вуха. Гэтыя радзімкі дужа добра запомніў Сіверт, бо, упершыню ўбачыўшы іх, падумаў: «Няйначай, д'ябал ушчыкнуў паганца жалезнай дзюбаю». Радзімак не было.

«Што ж гэта такое? — захлынуўся вялікай роспаччу дамініканец. — Мяне цятнунць да вогнішча, а Казлейка, зачыншчык і падбухторшчык, адкруціўся ад смерці, падсунуўшы замест сябе нямога дурня. Ды, відаць, гэтamu нямку праста выдзерлі язык перад пакараннем, каб не пачаў верашчаць і, раскрыўшы таямніцу, не ўвёў у шаленства народ».

Адразу стала зразумелая Сіверту ўчарашняя перамова Казлейкі з Міндоўгам. Стала зразумелым і тое, што Казлейка не выпіў ні кроплі вады. Пэўна, у ваду ўсыпалі соннага зелля. Ен, Сіверт, выжлукціў увесь кубак і заснуй, а ў гэты час у камору прывялі ілжэ-Казлейку.

— Хачу бачыць Міндоўга! Паклічце вялікага кунігаса! — прарэзліва закрыгчай Сіверт, адчуваючы, як залівае душу мярзотны халодны страх. А некалі ж ён казаў сваім вучням і ўсім, хто хацеў яго слухаць: «Трэба выгадаваць народ, які не бацца смерці». І яшчэ ён казаў: «Мы на зямлі толькі госці. Лепш сmutak, чым радасць, бо сэрца смуткуе і ў радасці». Усё гэта імгненна вылецела з памяці, бо за некалькі дзесяткаў крохаў ужо бачыліся сцірты дроў, дзе неўзабаве закіпяць, забушуюць іскрыстым гарачым полымем два вялікія

вогнішчы — адно для ілжэ-Казлейкі, другое для яго, Сіверта.

— Паклічце сюды Міндоўга! — крычаў, умольваў манах, але ніхто яго не слухаў.

Радасныя варутчане гатовы былі танцаваць і спяваць, загадзя смакуючы тыя пакуты, якімі пакарае Пяркунас лютых ворагаў святога Зніча. Асабліва здзекаваліся над Казлейкам, над тым няшчасным, хто лічыўся Казлейкам.

— Табе ўкоціцца ў вуха гарачы вугольчык, — паказваючы яму языкі, смяяліся падшыванцы-малалеткі.

— Ты зашыпіш на агні, быццам рыбіна, — пагрозна сказала бяззубая старая. — Памятаеш, як плакаў пад рукамі тваіх катаў мой сын Пірагас?

Набліжаўся канец зямнога шляху. Іх паставілі каля ўкананых у зямлю слупоў, прывязалі, па самы пояс началі старанна абкладваць дрываемі, шышкамі, мохам і сухой бяростай. Сіверт ужо змірыўся са смерцю.

— Падобна авечцы, што доўга па пустыні блукала і знайшла нарэшце сваю аўчарню, вяртаюся я, о непагаслы Хрыстосе, з грэшнай зямлі на тваё святое неба, — шаптаў манах.

Побач, за некалькі кроکаў ад яго, нешта бубніў, біўся галавою аб слуп ілжэ-Казлейка.

— Язык ад страху адкусіў,— кілі варутчане.

І тут Сіверт убачыў апошнюю свою надзею на гэтым свеце — саксонскага графа Уда. Рудавалосая галава графа круглелася ў натоўпе між цёмнавалосых і белавалосых літоўскіх галоў, як сонца між хмар.

— Граф Уда! Хрысціяннейшы рыцар! — закрычаў манах. — На цябе — усё маё маленне! Вызвалі з д'ябалскіх рук! Папрасі кунігаса, каб дараваў мне маю неразумнасць! Як суічынніка і як хрысціяніна імем чысцейшай дзёвы Марыі заклінаю цябе!

Уда нешта крыкнуў у адказ, падняў руку ў пальчатцы. І ў гэты міг падпалілі сцірту дроў, якой быў абкладзены ілжэ-Казлейка. Бедалага завывё ад болю, затрашчалі ягоныя валасы. Гарачыня ад вогнішча была такая моцная, што пачало прыпякаць і Сіверту.

— Гэта — не Казлейка! — узвысіў голас манах. — Няявінага губіцце!

— Пачакай, зараз мы і цябе паказычам, — весела паабяцалі яму.

Дамініканец зразумеў, што яго лічаць за вар'ята, бо хто ж, апроч Казлейкі, ненавіснага ўсім, курчыцца на вогнішчы, а лацінянін крыгчыць, што гэта не Казлейка.

— Адпусці ім, божа, грахі іхнія, — прачула сказаў Сіверт,

рыхтуючыся памерці.

Раптам непадалёку ад сябе ён убачыў Морыца. Той з жахам глядзеў на яго і плакаў. Гэта расчуліла манаха. Знайшлася ўсё-ткі ў паганскім вэрхале жывая душа, якая шчыра спачувае яму. Сіверт куточкамі сухіх вуснаў усміхнуўся свайму служжку.

— Вялікі кунігас Міндоўг даруе жыщё лаціняніну! — калі ўжо ішлі да Сіверта з галавешкаю, раскаціўся над людскімі галовамі зычны голас Лінгевіна.

Амаль усе прысутныя сустрэлі такую навіну крыкамі абурэння і гневу.

«Няўжо я буду жыць?» — падумалася манаху, і ён страціў прытомнасць.

VI

Варута, як і ўся Новагародска-Літоўская зямля, адбілася ад нападу. У сваю чаргу Міндоўг, сабраўшы вялікую сілу, разам з Войшалкам і Даліборам, разам з Ізяславам Свіслацкім, які прызнаў нарэшце верхавенства кунігаса, уварваўся ў Жамойту і асадзіў галоўны горад свайго ворага Выканта Цвірамець. Але з наскоку ўзяць горад не ўдалося. Акрамя народнага апалчэння жамойтаў Цвірамець баранілі палавецкія і прускія атрады, якія былі падручнымі ў князя Данілы Галіцкага. Поляўцы, што некалі трымалі ў страху Русь і лічыліся ўладарамі паўднёвага стэпу, уцяклі, як суркі і дрофы, ад грознай татарскай конніцы, развеяліся па свеце. Частка пайшла на паклон да ўгорскага караля Бэлы, частка прыбегла да князя Данілы.

Сядміцу стаяла войска Літвы і Новагародка пад сценамі Цвірамеця. Некалькі разоў, то ўдзень, то ўначы, хадзілі на прыступ, але агонь, камяні і кіпецень ляцелі на галовы. Пад Міндоўгам забіла каня буйным амаль пудовым каменем-галышом. Самога ж кунігаса дзеўбанула ў левую руку палавецкая страла. Выпаліўшы ўсё наваколле, сагнаўшы ў гурты палонных і жывёлу, адступілі ад Цвірамеця, хоць кунігас у найвялікшым гнёве скрыгатаў зубамі.

Пад Цвірамецем, як, зрэшты, і пад Варутаю, асабліва вызначыўся Курыла Валун. У час першай сечы, калі вываліліся з брамы Цвірамеця густыя натоўпы жамойтаў-пешаў, Курыла адважна ўрэзаўся ў іх і адразу праламаў, прабіў дарогу ў чалавечай сцяне. Затрашчалі, пакаціліся ва ўсе бакі жамойцкія павескі⁷². Пешцы, ратуючыся ад Курылавага молата і каня, пачалі скакаць у роў. Шмат хто захлынуўся ў смярдзючай гнілой вадзе.

⁷² Павеска — вялікі драўляны шчыт, абцягнуты скурай.

Меднік Бачыла стараўся быць усюды побач з маладым асілкам. Паступова ён зрабіўся як бы Курылавым збраяносцам, але нядобразыгліць смяяліся, што ў час бою палахлівы меднік проста хаваецца за ягонымі шырокімі плячамі. «Прыляпіўся да Курылы, як муха да вала», — ктілі яны, ды ганарысты Бачыла пускаў міма вушэй такія кпіны.

— Вось і скончылася вайна, — сказаў Бачыла Курылу Валуну, калі новагародска-літоўскія раці адыходзілі ад Цвірамеца. — Што цяпер будзеш рабіць, Курыла? Ты ж хваліўся, што ў законнікі⁷³ хочаш падацца.

— Хваліўся, ды перахваліўся, — весела прамовіў Курыла. — Есць у Новагародку адна дужа прыгожая залатарова дачка. Хачу на яе глянуць і нешта ёй шапнуць на вушка.

— А як дзеткі запішчаць, што будзеш рабіць? — не адставаў Бачыла.

— Пасаджу ў рэшата і панясу на торжышча прадаваць.

Жарты жартамі, а Курыла Валун, якому амаль кожную ноц пачала сніцца Лукера, цвёрда вырашыў адшукаць яе, спадабацца ёй і, вядома ж, добра накухталяць княскаму дружынніку, каб не валачыўся, як хвост, за дзяўчынай. Аб усім гэтым Курыла чыстасардечна расказаў медніку.

— Прыліпнеш ты, братка, да бабы і згубіш усю сваю сілу, — уздыхнуў Бачыла. — Але гэта — збожная справа. Калі пачалі дзеўкі сніцца, трэба лавіць і мацаць гэтых дзевак. Я, праўда, як маладзёном быў, не бегаў за сваёй будучай жонкаю. Яна сама за мной бегала.

— Ды ну? — навастрый вушы Курыла.

— Бегала. І нават след мой выкапала.

— След? А навошта?

— Каб укахаць мяне ў сябе. Падпільнавала, як ішоў я па дарозе пасля дажджу, і выкапала мой след. А потым след гэты — у гаршчок і кветкі там пасадзіла. Шмат кветак было. І сіня, і ружовыя, і чырвоныя... Кожны дзянёк палівала кветкі нёманскай вадою, пра мяне думала і святыя малітвы тварыла.

— Ну, і ўкахаўся ты ў яе? — аж кончык языка прыкусіў ад цікаўнасці Курыла Валун.

— А як жа, — зноў уздыхнуў Бачыла, прычым уздыхнуў яшчэ глыбей. — Непаглядная, скажу я табе, была яна дзэўка. Такіх у мяне было — хоць ад Новагародка да Нёмана пад кожнаю хвойкай кладзі. Але чамусыці толькі яе пачаў бачыць... Гляну на луг або на рэчку ці на

⁷³ Законнік — манах.

воблака, што над галавой плыве, і, вер не вер, адну яе бачу.

Курыла Валун, пачуўшы такое, весела, на ўсе шырокія грудзі засмяяўся. Разам з ім засмяяўся і Бачыла.

Ды нядоўтая была іхняя весялосць, бо князь Далібор з ваяводам Хвалам, не дазволіўшы дружыне перадыхнуць, павялі яе на Новагародак, а адтуль на Ваўкавыск. Дзіўныя весткі прынослі з Новагародка надзейныя людзі Далібору. Калі верыць ім, то кунігас Войшалк, пэўна ж, звар'яцеў — аддае Новагародскую зямлю сыну Данілу Галіцкага Раману. У глыбіні душы Далібор разумеў, што гэта не вар'яцца. Спачатку Войшалк аддаў за Шварна Данілавіча сваю сястру Рамуне, зараз хоча аддаць Раману Данілавічу ўвесі свой набытак. Аслабела дзяржава пасля крывавых войнаў, вось і трэба яе ратаваць, каб не вытапталі да апошняй травінкі татарскія коні. Так, калі знянацку налятае на чалавека ў глухім месцы воўк, чалавек, баронячы жыщцё, усоўвае лютаму зверу ў разяўленую пащчу сваю руку. Галоўнае — захаваць душу. Першай рукою, як раздумваў Далібор, была Рамуне, другой — уся дзяржава. «Але навошта жыщцё бязрукаму? Ні меч не ўзяць, ні лыжку», — няспынна клекатала злосць у Даліборавым сэрцы. Ен біў, падганяў каня, каб хутчэй глянуць у вочы Войшалку. На варуцкім капішчы Пяркунаса ў час апошняга спаткання з Рамуне Далібор, разлютаваўшыся, крычаў, што ненавідзіць Войшалка, хітрага святара, які хоча ўвапхнуць сабе ў кішэню Новагародак, Літву і Жамойць. Але ці ненавідзіць ён Войшалка? Пэўна ж, не, бо Войшалк, прысягнуўшы на вернасць Новагародскай зямлі, абрани яе князем, яшчэ ні разу не адступіў ад клятвы-роты. Прыйшоўшы на новагародскі сталец збоку, з іншага народу, ён, не ў прыклад многім мясцовым князям і баярам, дбаў не пра пагібел, а пра росквіт дзяржавы, не срэбрам вочы песціў, а старымі славянскімі пісьмёнамі, захоўваў, як уласную зрэнку, мову і звычай крывіцка-drygavіцкай зямлі. «Ен не Жэрнас, — падганяючы каня, думаў Далібор. — Жэрнасы дзеля жалудоў з-пад святога дуба, дзеля бясконцай і тлуштай жратвы прададуць усё, прададуць родную маці. А калі ад рукі ворага рухне на зямлю брат, жэрнасы, уволю набіўшы, напхаўшы чэрава, будуць нюхаць і нават лізаць ягоную цёплую кроў. Усё зло на свеце — ад жэрнасаў».

Імклівы бег коней Даліборавай дружыны перапыніла на нейкі час навіна, якую паведаміў сустрэчны смерд. Зняўшы шапку, пакланіўшыся князю, ён сказаў:

— А ў нас сёння вяшчун на неба адыходзіць. Далібор з непаразуменнем паглядзеў на яго.

— Валасач з Цёмнай гары сам сябе спаліць надумаў,—

растлумачыў смерд, і ў сініх невялікіх вачах ззялі здзіўленне і нібыта радасць. — Хадзіў я да яго на гару, гаварыў: «Не спяшайся на шыбеніцу, яшчэ навісішся», але ён на мяне нават і не глянуў. Дужа вясёлы быў. Дзеўкі і маладзіцы збегліся з усяго Новагародка. А сам вяшчун залез у зруб, які ягоныя памочнікі збудавалі, загадаў аб класці зруб сухімі карчамі і, як сонца за лес упадзе, падпалаіць.

Смерд зірнуў на шэрае неба. Сонца ледзь віднелася праз хмары і ўжо невысока стаяла над лесам.

— Здурнеў Валасач, — толькі і сказаў Далібор і пакіраваў дружыну да Цёмнай гары.

— Князёк, вазымі і мяне, — залямантаваў смерд. — А то не паспею, не ўбачу, як вяшчун гарэць будзе.

Далібор пагардліва глянуў на яго, загадаў:

— Спусціце гэтamu гнойnamу жуку парткі і на задзе ягоным напішыце плёткамі маё княжае слова: «Не радуйся чужой дурноце».

— За маё жыта дый мне ж набіта, — разгублена сказаў смерд, каі падступалі ўжо да яго з гарачымі плёткамі.

На цёмнай гары непадалёку ад святога дуба яны ўбачылі Валасачоў зруб — драўляную клетку памерамі два на два сажні, без вокнаў і дзвярэй. Толькі зверху меўся вузкі ход-лаз. Высунуўшыся з гэтага лаза, вяшчун развітальна пазіраў на белы свет: на дуб і лес, на воблакі, на людзей, мноства якіх сышлося з навакольных весяў і з Новагародка. Твар у вешчуна быў засяроджана-спакойны. Здавалася, Валасач прыслухоўваеца да зямных і нябесных галасоў, што чутны толькі аднаму яму. Дзеўкі і маладзіцы кучкаваліся як мага бліжэй да зруба і плакалі светлымі натхнёнымі слязамі. Мужчыны стаялі збоку. Некаторыя пасміхваліся.

— Гэта ж яго новагародскі поп Анісім разам з князем Войшалкам са свету зводзяць, — пачаў Далібор.

— А навошта ім рабіць такое?

— Дык ён жа, Валасач, паганец, дубовому камлю моліцца.

— Ну і што? Уся Літва ў паганцах. І ў Новагародку яны ёсць. І ніхто іх за паганства іхняе не сілаваў.

— А я табе кажу, што Анісім тут пастараўся. Цвёрдай рукою магу пабажыцца.

Далібору не ўдалося даслухаць канец бясконцай спрэчкі, бо Валасач, у апошні раз глянуўшы на цёмнае вечаровае неба, загаварыў, і голас быў шчаслівы:

— Падпальвайце зруб. Неўзабаве засну я, дзеўкі мае, у вогненнай калысцы. Даўно я думаў пра такое і радуюся, бо соладка будзе спаць. Удосталь папіў я жыцця, а перасыць дае толькі пакуту.

Тры юнакі ў белым падпалі сухія карчы і голле, якімі быў абладзены зруб. Шуганула барвова-жоўтае полымя.

— Малайцы, — паходліў іх Валасач. — Добрая работа два вякі жыве. А зараз няхай дзяўчаткі, як я іх вучыў, пасадзяць у зямлю жалезнія жалуды.

Чародка дзяўчат рассыпалася па Цёмнай гары. З кошыкаў бралі яны жалезнія жалуды, з вялікім стараннем закопвалі ў зямлю.

— І твая недатыка тут, — таўхануў Курылу Валуна пад бок Бачыла, заўважыўшы між дзяўчат Лукеру. — Не будзь майскай кветачкай. Як згарыць гэты стары грахаводнік, адразу бяжы да яе і прыціні дзе-небудзь у лесе.

Курыла Валун не слухаў медніка, усхалявана глядзеў на Лукеру. Якая яна прыгожая, якая лёгкая і прывабная!

— З заходняга боку закопвайце! Каб крыжак на нашу зямлю не прайшоў! — крычаў між тым з вогненнага зруба Валасач.

Дзяўчаты ўпалі на калені, з бліскам у вачах ліхаманкава закопвалі жалезнія жалуды.

— А зараз — з паўднёвага боку! — ляцеў высокі адрывісты голас вешчуна. — Каб татарскі конь не прабег!

Дзяўчаты выканалі і гэты загад.

— Усё! — крыкнуў Валасач. — Адыходжу! Добра грэє святы агоны! Добра гарыць зруб! Дзве сцяны ў зрубе з новагародскай сасны, дзве — з літоўскага дуба!

Вяшчун, пэўна ж, адчуваў вялікую пакуту ад няспечнага полымя. Голас пачаў збівацца, слабець.

— Адыходжу, — данеслася да людзей. — Беражыще ж дзяржаву і агонь... Беражыще...

Ужо амаль усе стаялі на каленях, апрача Даўлібара, Бачылы і часткі ваўкавыскай дружыны. Курыла Валун, укленчыўшы, плакаў, як плакала Лукера і яе сяброўкі. Чыстыя слёзы каціліся па загарэлых шчоках маладога асілка, і ён ні кропелькі не саромеўся іх.

Рухнуў зруб. Роем узвіліся іскры.

— Беражыще... — даляцела ў апошні раз. Жанчыны пачалі галасіць, рынуліся да таго месца, дзе толькі што стаяў зруб, абпальваючы руکі, хапалі вугольчыкі. Кожная хацела панесці дадому хоць маленьку часцінку вогнішча, на якім ахвярна сканаў Валасач. Мужчыны трymаліся больш разважна, спакойна, але відно было, што і ў іх усхалявана блішчаць вочы.

Даўлібор не мог звалодаць з сабой — дробна калаціліся ногі. Лезла ў галаву, прыпаміналася першая сустрэча з вешчуном на новагародскім дзядзінцы. Тады Валасач сказаў: «Як ні старайся, не

здолееш змяніць колер сваіх вачэй». Дужа мудрагелістыя і незразумелыя былі тыя словы. Але сёння, калі адшумела ўжо шмат сонцева-ротаў, калі вяшчун, ахвяруочы сабой дзеля дзяржавы, скончыў жыццё самаспалам, прыйшла яснасць. Так, нельга змяніць колер вачэй, нельга змяніць душу. Той, хто хоча змяніць сваю душу, памірае, бо душа не пара ад вады, не дым ад гнілой саломы. Душа даецца кожнаму чалавеку разам з матчынай усмешкай і роднай зямлёй, яны — душа, маці і зямля — непадзельныя. Калі зменіш пад прымусам або па сляпой дурноце душу, лічы, што сваёй рукою забіў маці.

Далібор глядзеў на шырокі гарачы россып вугалёў, каля якога мітусіліся людзі, і ўспамінаў яшчэ адну сустрэчу з Валасачом, калі вяшчун аб'явіў яго Міндоўгавым сынам. Сёння зразумела — хлусіў. І нават можна даўмецца, дзеля чаго была тая хлусня. Хацеў зрабіць новагародскага княжыча Міндоўгавым адзінакроўцам, бо бачыў ці жадаў бачыць у варуцкім кунігасе таго, хто здолеет сабраць у адзін моцны кулак Новагародскую зямлю і Літву, хто абароніць народ ад крыжацкага мяча і татарскай шаблі. І хоць сёння, як цвёрда перакананы Dalibor, не Міндоўт, а Войшалк з'яўляеца руплівым дойлідам новай дзяржавы, можна дараваць і апраўдаць святую хлусню. Ен, Dalibor, як і ягоная дружына і ягоны народ, пачалі бачыць у Міндоўгу не дзікага паганца, не крыважэрнага хціўца і заваёўніка, а спрадвечнага суседа, брата па небяспечы, чалавека, які п'е ваду з тых жа рэк, што новагараджане.

Раптам паміж людскога вэрхалу ваўковайскі князь убачыў тых, каго менш за ўсё можна было спадзявацца сустрэць у такім месцы. Некалькі немцаў-ордэнцаў стаялі цесна купкай і пільна пазіралі на тое, што дзеялася вакол. Аднаго з іх Dalibor адразу ж пазнаў — гэта быў дамініканскі манах Сіверт. Калісці манаха гналі з палонам у Новагародак, але Міндоўт забраў яго да сябе ў Варуту. Па чутках, зрабіўся там дамініканец духоўнікам княгіні Марты, стаў яе ўлюблёнцам, ды такім, што поўнасцю завалодаў княгінінай душой. А потым, зноў жа па чутках, угнявіў Сіверта усю Літву тым, што разам з Казлейкам (звар'ящеўшы, ці што?) надумаў патушыць святы Зніч. Казлейку, які заўсёды меў пры Міндоўту вялікую вагу і сілу, нішто не ўратавала ад смяротнага полымя. Сіверта таксама ўзвялі былі на вогнішча, але ў апошні міг кунігас падараў яму, як хрысціяніну і як саюзніку-іншаземцу, жыццё, хоць страшэнны крык грымеў у народзе. І вось манах тут, на Цёмнай гары. Стайць і, не адрываючы вачэй, глядзіць на тое месца, дзе толькі што згарэў Валасач. Вядома ж, хітры немец робіць выгляд, што не пазнаў ваўковайскага князя, свайго былога ўладара, які калісці адным ківам пальца мог, каб захацеў,

скончыць ягонае зямное жыццё. Што ж прывяло на Цёмную гару дамініканца? Ясна адно — невыпадкова ён сюды прыехаў. Тэўтонскія святары сем разоў прыкідваюць у галаве тое, што вымагае аднаго толькі слова ці аднаго кроку.

«Здаецца, я пачынаю разумець, — думаў Далібор, неадчэпна пазіраючы на Сіверта. — У Варуце ён ужо стаяў на вогнішчы, ужо развітаўся з белым светам, і раптам — яму вярнулі, як падарунак, жыццё. Ен не хацеў паміраць, заўсёды лічыў, што заслугоўвае доўтага жыцця і прыгожай ганаровай смерці, і вельмі-вельмі быў рады свайму нечаканому выратаванию. Ен як бы нанова ступіў на гэтую зямлю. І вось ён даведаўся, што тутэйшы святар, няхай сабе паганец, таксама павінен згарэць, але згарэць добраахвотна, па ўласнай волі. І яму захацелася глянуць у очы гэтаму святару і абавязкова ўбачыць у іх страх, свой страх, які перажыў ён ў Варуце, стоячы на вогнішчы. Але страху ён не ўбачыў, і гэта вельмі бянтэжыць яго».

Далібор нібы падслухаў думкі Сіверта ці (быццам мелася акенца ў чалавечую душу) падгледзеў іх. Сапраўды, невыпадкова апынуўся манах на Цёмнай гары. Тыя некалькі сонцаваротаў, што празью ён між тубыльцаў, прымусілі дамініканца глянуць на гэты край новымі вачамі. Не дзікунства і не крывавуства ўбачыў ён. Хоць, вядома, крыві хапала. Але старадаўнія храмы готаў і свеваў, як добра памятаў манах, называлі «дамамі крыві», бо ў іх прыносілі чалавечыя ахвяры. Так што літоўцы з русінамі пралівалі крыві не больш і не менш, чым вымагаў час, і былі божымі людзімі падобна пілігрымам, якія пашыралі ў Пруссіі і Лівоніі вертаград гасподні. Раней дамініканец лічыў тубыльцаў амаль за звяроў, бо не ведаў іх. Страна ж, аб якой ведаюць загадзя, не так раніць.

Яшчэ ў Ліёне Сіверт наслухаўся аб tym, што тутэйшыя людзі дужа распусныя, што савакупляцца з жанчынаю могуць яны ўсюды, нават у агні і ў мярзотным балоце, а калі не хапае жанчын, займаюцца скаталожніцтвам, балазе, коз і свіней у іхніх пушчах нікто не злічыць. Ды толькі і гэтага не знайшоў дамініканец. Так, жанчыну яны не абыходзілі, але хто і дзе, апрача, вядома, еўнуха, абыходзіць яе? Плоцкія ўцехі былі тут, як ні дзіўна, чысцейшыя, чым у самім святым Рыме. Гэта ж не ў Новагародку і не ў Літве, а ў Рыме пры панціфікаце⁷⁴ папы Грыгорыя Вялікага адкрыўся хрысціянскому воку найвялікшы сорам і грэх, калі пачалі рамантаваць велізарны басейн галоўнага манастыра. Работнікі спусцілі воду і анямелі — на дне вадаёма ляжала некалькі тысяч мёртвых дзіцянят, народжаных у свой

⁷⁴ Панціфікат — час знаходжання на пасадзе папы рымскага.

час, вядома ж, не святым духам, а манахінямі-малітоўніцамі. Сапраўдныя падводныя могілкі задушаных маленьких чалавечкаў!

Паназіраўшы за ахвярным самагубствам вешчуну, якое той зрабіў у імя сваёй зямлі, сваёй дзяржавы, Сіверт лішні раз пераканаўся ў надзвычайнай духоўнай цвёрдасці тутэйшага народу. І зноў жа — гэта не фанатыкі-флагеланты⁷⁵. Калі манах ехаў у Прусію, яму давялося ў дарозе на свае вочы пабачыць флагелантаў. Яны ішлі, а дакладней, беглі велізарным натоўпам, жанчыны, мужчыны, дзеці, усе голыя, хоць была лютая халадэча, і няшчадна хвасталі самі сябе плёткамі. Яны самабічаваліся да таго часу, пакуль не вываливалася з рук плётка. Скрываўленыя, раздзёртыя да касцей целы, шалёныя, нібы сляпыя, вочы... Жах! Але людзі любяць, калі ёсьць няшчасныя побач з імі. Сёstry патаемна хочуць, каб хоць адна з іхніх сяцёў была непрыгожая, няўдалая, каб слязамі кожны дзень змочваўся ў яе твар. Вось чаму простанароддзе любіць флагелантаў, даруе вытаптаныя нівы і забруджаныя дарогі. Ды тут, на гэтай незразумелай зямлі, усё нібы становіща ўверх нагамі. Флагелантаў тутэйшы народ ненавідзеў бы, кроў, якую яны праліваюць, назваў бы дарэмнай крывёю. Сіверт усё больш пачынаў разумець, што ніколі не ўдасца нікому мячом зваяваць Новагародак або Літву. Калі перапыніш, перасліш у адным месцы, яны, як вада, пракладуць сабе новыя шляхі. Толькі саюзам, толькі добраахвотнай уніі могуць злучыцца з Рымам гэтыя людзі. «Усё, што ў маіх сілах, зраблю я, каб так і адбылося», — думаў манах, пазіраючы, як вугалі на месцы зруба пакрываюцца налётам шэрага лёгкага, быццам пух, попелу.

Нарэшце позіркі Сіверта і Далібора сустрэліся. Дамініканец пакланіўся ваўковайскаму князю. На чорнай сутане сціпла блішчай крыж.

— Гэта ж той нямчынскі поп, якога мы злавілі! — радасна ўскрыкнуў Бачыла, таксама прыкметнішы дамініканца. — Што ён тут вынюхвае?

— У святых айцоў не знайсці канцоў, — адказаў медніку Курыла Валун і зусім не на Сіверта глядзеў, а на Лукеру, што набліжалася да яго з купкаю дзяўчат.

— Дабрыдзень, красуня, — ласкава прамовіў асілак. Лукера здзіўлена ўскінула бровы, пазнала Валуна, хоць бачыла ўсяго другі раз, і пачырванела.

— Хочаш, пасаджу на сядло і давязу да Наваградка, — не адставаў Курыла Валун.

⁷⁵ Флагеланты — рэлігійная секта.

Ен быў упэўнены і вясёлы. Амаль усё сваё яшчэ нядоўгае жыццё правёў ён у выправах⁷⁶, двубоях і залечванні атрыманых ранаў, бо хоць ворагаў лупцаваў хвацка, але і яму перападала. Купецкі сын, не меў Курыла ні бочкі зямлі⁷⁷, ды ў мараках сваіх сягаў у той дзень, калі за геройства і мужнасць вялікі князь зробіць яго шляхетным чалавекам.

— Сама дайду, — сагнаўшы з твару чырвань, ращуча адказала Лукера.

Яна адразу ўспомніла, дзе ўпершыню сустрэла прыгожага асілка, успомніла і тое, як ён закахана пазіраў на яе. Салодка абмерла сэрца, захацелася, каб гэты гаварун паклаў цяжкую, але пышчотную руку на плячо ці нават (даруй божа!) падхапіў і пасадзіў у сядло. У яго такія сінія вочы! «Азёрныя», — падумала яна. Цяпер тутэйшы люд пайшоў больш цемнавокі або зусім чарнавокі. Ад чаго такое? Можа, чорны дым ад бясконцых пажараў у людскія вочы ўеўся ці полаўцы і татары прынеслі са стэпаў пякотную чарнату? Раней жа, кажуць старыя людзі, усё русінства было сінявоке і светлачубае. Ды тут Лукерын позірк спыніўся на тужлівым папялішчы, усім тым, што засталося ад зруба і ад Валасача. Аж дрыготка па целе пайшла. Ці час думаць пра ўцехі-любошчы, калі ад такога добра гарадзенскае чалавека толькі гарачы прысадзіць? Але адразу ж яна ўспомніла вешчуновыя слова: «Кахайцеся, дзеўкі».

Раптам Курыла Валун мякка абхапіў Лукерын стан і, не пастела яна войкнуць, пасадзіў, нібы пушынку, паперадзе сябе на каня.

— Пусці, — закрыла твар далонямі, папрасіла дзяўчына. Але голас быў радасны.

— Не пушчу. Табе белыя ножкі шанаваць трэба. Мацней трymайся за грыву.

І Курыла Валун ударыў каня.

— Куды ты?! — заверашчаў услед Бачыла. — Князь гневацца будзе!

Ды наравісты свавольнік, нават не зірнуўшы на разгубленага медніка, пад'ехаў да ваўкаўскага князя, пакланіўся яму ў пояс, гучным голасам сказаў:

— Князь Глеб, дазволь адлучыцца. Спрайна служыў я табе і яшчэ служыць буду, але сёня ёсць у мяне адна задума.

Далібор у гэты час размаўляў з манахам Сівертам. Дамініканец

⁷⁶ Выправа — паход.

⁷⁷ Бочка зямлі — участак зямлі, на засяянніе якога патрэбна была бочка зерня. Бочка (вялікая) раўнялася 4 чвэрцям, або 8 асьмінам. Такім чынам, гэта участак зямлі, для засяяння якога неабходна выдаткаваць 150 кілаграмаў зерня.

падышоў сам, пачаў гаварыць пра мясцовых багоў і мясцовых звычай. Даводзілася толькі дзівіца, як хутка нямчын навучыўся тутэйшай мове. И вось тут, як мядзведзь у чарот, уламаўся ў іхнюю гаворку Курыла Валун. Далібор сярдзіта хмыкнуў, пагрозна звёў бровы.

— Хто тут князь?

— Ты — князь, — яшчэ раз пакланіўся Курыла. — Але дазволь мне паехаць зараз у Новагародак. А праз нач я ў Баўкавыйску буду.

Далібор уважліва паглядзеў на Лукеру. Успомнілася, як ішла яна па дарозе з прыгожым вянком на галаўе. Запытала:

— И ты хочаш з ім ехаць?

— Хоча, — хуценька адказаў Курыла Валун. Сама Лукера маўчала. Вочы былі радасныя.

— Едзь. Ад цябе ўсё роўна не адцярэбішся, — дазволіў князь і павярнуўся да Сіверта, каб весці далей гаворку.

Яны паехалі з Цёмнай гары. Навокал шумеў лес, паважна стаялі густа налітая здароўем і спакоем дубы.

— Адкуль у цябе на руцэ гэткі рубец? — асмялеўшы, спытала Лукера.

Курыла Валун весела засмияўся.

— Дзік ікламі хапянуў. Дык я забіў таго дзіка, пас у яго са спіны выкраіў і перавязаў рану. Зажыла. У мяне ўсе раны хутка зажываюць.

— А шмат у цябе іх? — лёгка ўздрыгнула Лукера.

— Не лічыў.

Нябесная святыня там, дзе сонца ўпала за лясы, яшчэ жыла, пералівалася ўсімі сакавітымі фарбамі, але паступова браў неба і зямлю ў сваю абладу халаднаваты змрок. Пудліва фыркаў конь, яго палохалі цені, што пачалі залягаць між дрэў. Лукера гладзіла конскую шию. Курыла Валун маўчала.

— Гэта да цябе ходзіць княжы дружыннік Вель? — раптам запытала ён.

— Да мяне, — ціха прамовіла Лукера і дадала: — Хадзіў...

— А табе не казалі, што ён твойго брата купца Алехну разам з іншымі браталюбамі княжым людзям выдаў, рукі ў іхний крыўі замачыў?

— Я не ведала, — усхліпнула дзяўчына. — Далібор не ведала...

— Ен віжавое⁷⁸ ў князя ўзяў, — злосна выдыхнуў Курыла Валун.

Далей ехалі моўчкі. Гэтых кароткіх нялёгkіх слоў хапіла на тое, каб Лукера ўся сцялася ў камяк і, быццам пудлівая вавёрыца, сядзела паперадзэ Курылы. Сам жа Валун адчуваў незвычайнную прыкрасць,

⁷⁸ Віжавое — плата за данос.

гнеў на сябе, языкатага і дурнога. Навошта ён загаварыў пра Веля? Рэ́унасць загаварыла? Але чаму тады не дастала розуму, каб наогул не чапляцца да гэтай Лукеры, не хадзіць да бярозы, з якой ужо нехта цадзіў сок? Салодкага захацелася, захацелася мёрзлага ў пятроўку? Моташна было на сэрцы, хоць за калена сябе ўкусі.

Шумны цёмны лес махаў незлічонымі тысячамі сваіх галін, нешта співаў, нешта праклінаў, а над нечым смяўся. Смала і мох, птушынае дупло і мядзведзеў бярглог, спарахнель выварацень, які здаваўся чалавекам, чарот на чорных балотах, тлусты барсук у сухой пясчанай нары, ручаёк, што бліскучай срэбнай ніткай шыўся праз траву, — усё засынала пад гэты шум і співанне.

Курыла Валун, левай рукой трymаючи повад, правай пяшчотна, але цвёрда ўзважыў у далоні Лукерыны грудзі. Потым пачаў цалаваць у шыю, у валасы, якія казытліва пахлі спелымі цёплымі суніцамі. Лукера павярнулася да яго тварам, і ён у густой лясной цемры ўбачыў на нейкі міг (а мо гэта толькі падалося?), як пырскнулі з вачэй у дзяўчыны залатыя дробныя іскрынкі. Вусны іхня сустрэліся, зліліся. Так зліваецца нагрэтая сонцам хвала з мяккім аэ́рным берагам. Лукера ўсім сваім наструненым маладым целам падатна прыгарнулася да Курылы Валуна, і ён адчуў, як нясцерпна закіпвае кроў, як узлётвае, быццам зрабілася крылатым, сэрца.

Конь адразу ўлавіў, як памякчэла, а потым і зусім аслабела гаспадарова рука. Такое ўжо бывала, раз ці два, калі ў час двубою гаспадар атрымліваў цяжкую рану і, глуха войкнуўшы, выпускаў повад. Але зараз было не тое. Зараз разам з гаспадаром ехала жанчына, яны аб нечым гаварылі, потым шапталі, а потым уздрыгнула і бязвольна кінула повад цяжкая і бязлітасная ў сечы рука. Разумная жывёліна зрабіла яшчэ некалькі кроکаў і спынілася. Шумеў лес. З блізкай цемры востра свяціліся яркія краплі і крапачкі. Калі войскі конь быў зусім дурным і маленьком сысунком, ён, упершыню ўбачыўшы такое, заржаў і прыщіснуўся да цёплаага матчынага боку — падалося, што гэта злавесна блішчаць ваўчынія вочы. Але зараз, па старэўшы і памудрэўшы, ён пачаў спакойна скубці халодную траву, бо хіба можна баяцца трэсачак-гнілушак, якія некалі былі жывым дрэвам, а потым дрэва ўпала ад ветру ці ад старэчай немачы, спарахнела, рассыпалася на дruz, і гэты нікчэмны дружчамусыці засвяціўся.

Гаспадар і жанчына, зрабіўшыся нібы адной істотаю, мякка саслізгнулі з сядла ў траву, у змрок. Зноў пачалі аб нечым шаптацца, потым заціхлі, і толькі чулася гарачае і частае дыханне.

Конь адышоўся ад іх на некалькі кроکаў, стаў. Буйныя

іскрыстыя зоркі гарэлі ў чорным небе. Мноства хмар бегла над лесам. Адна, белая і мяккая, была вельмі падобна на ягоную маці, кабылу Снягурку. Нават бачыўся доўті віхурысты хвост, расчасаны нябесным ветрам. Конь узніяў галаву, і свято зорак мільготна ўспыхнула ў цёмных сумных вачах. Конь слаба і жалобна заржаў, нібы паскардзіўся.

— Цішэй ты, — загадаў з цемры Курыла Валун, і конь адразу змоўк.

— Добры ў цябе конік, — лашчачыся да Курылы, зашаптала Лукара.

Яны зноў аддаліся каханню.

— Забі яго... Не даруй яму, — раптам страсна прамовіла дзяўчына.

— Каго забіць? — не зразумеў, не здагадаўся Курыла Валун.

— Забі Веля... Як удаў птушанём, так ён маёй душой валодаў...

Лукара пякучым доўгім пацалункам прыпала да ягоных цвёрдых вуснаў, а потым несуща заплакала.

VII

Назаўтра ў Новагародку да Курылы Валуна прыбілася сотні трывчатыры рукадзельных людзей, карабельшчыкаў з Нёмана, лайбы і плыты ў якіх пасеклі тэўтонцы ў Гілії⁷⁹, раздзетых і разутых вайной смердаў, нейкіх лютых на крык галодных валачаяў. Яны раз'ятрана ўварваліся з вакольнага горада на дзядзінец, пачалі крышыць і паліць усё, што траплялася пад руку. Слуг князя Войшалка, якія надумалі супраціўляцца, пабілі і, пабітых, павязаўшы за ногі, коньмі зацягнулі аж у Нёман.

— Князь Войшалк звар'яцеў! — кричалі яны. — Новагародак ён аддаў галічанам, а сам пабег на Афон, на Святую гару, каб там замуравацца ў пячоры! Хочам князем Глеба Ваўковайскага!

Пажары былі ў вакольным горадзе. Там можна было ўбачыць нязвычнае. Дзяўчата і маладзіцы, ратуючы ад пажару жытло, галяком выскоквалі на двор, са збанам малака ў руках тройчы аббягалі свой дом, а потым лілі малако ў агонь. Гэткім чынам хацелі ўлагодзіць уладара агню Жыжала. Але ці мала было малака, ці не захацеў прыняць Жыжаль ахвяру, а толькі выгарала, зеўрала велізарным чорным пісягом амаль палова ўсіх будынін.

З падземнай вязніцы вызваліў Курыла Валун браталюба Алехну, на ўласных плячах вынес пад няяркае зімовае сонца.

⁷⁹ Гілія — адно з вусцяў Нёмана.

— Сняжок, — як дзіця, узрадаваўся Алехна, убачыўшы тонкі белы кілім, што засцілаў зямлю, дрэвы і дахі. Дрогкай, амаль празрыстай далонню ён напшкраб са сцяны жменьку сырога снегу, пачаў нюхаць яго, а потым прагна есці, нібыта быў гэта дзіва які смачны заморскі прысмак.

Прыбегла Лукера, пачала цалаваць брата. Прыклыптаў з вакольнага горада стары, ужо зусім сівы залатар Іван. Пабачыў прыніжэнне і горкую бядоту свайго любімага сына, былога прыгажуна і разумніка, бяссільна заплакаў і меў, калі пільна прыгледзеца, асалоду ад такіх слёз.

— Не плач, бацька, — усміхнуўся старому Алехна. — Бачыш, я жывы. І галаву маю не адгрызлі ў падзямелі пацуکі.

Ен, пахістваючыся, устаў на ногі, крыкнуў аслабелым голасам:

— Новагараджане! Людзі! Вось і зноў я бачу вас. Каб вы ведалі, якая гэта радасць для мяне.

Яму далі вялікі чарналакавы канфар⁸⁰. Браталюб дробнымі глыткамі піў віно. Ружавелі шчокі. Іскрыліся очы.

— Не ідзіце пад валынян і галічан, бо яны ўжо самі татарскія рабы, — гаварыў Алехна. — З Літвою будзьце. Толькі так захаваецце свой дом і сваю душу.

— Але Войшалк збег у манастыр! — закрычалі з усіх бакоў.

— Есць Міндоўг.

— Есць князь Глеб Ваўковійскі, — рэзка перапыніў браталюба Курыла Валун і дадаў са шкадаваннем: — Дарэмна я цябе выпусціў на белы свет з-пад зямлі.

Ды Алехна не пачаў, а можа, зрабіў выгляд, што не пачаў Курылавых слоў. Воля, віно і белы снег, што сляпіў очы, зрабілі немагчымае — браталюб уваскрэс проста на вачах. Побач былі сястра і бацька, побач і вакол яго быў Новагародак, спалены, пакалечаны, але, як заўсёды, нязломны, за плячамі засталіся агідныя мярзотныя спенея вязніцы, і Алехна, шырэючы ў плячах, нібы вырастоючы над натоўпам, натхнёна гаварыў:

— Магутную дзяржаву бачу. Сваімі шчытамі яна заслоніць вас і вашых дзяцей ад чужынцаў. Нібы чароўны кубак святой Ядвігі, дзяржава гэта ператворыць гнілую ваду паражэнняў у салодкае віно перамог. Веру, што не выведзеца наш корань і не загіне наш род. Новагараджане! Людзі! Дапамажыце мне сесці на каня, і ўсе, хто хоча, ідзіце за мной. Я пакажу вам тое, што вы павінны ўбачыць, калі жадаецце жыцця і працвітання Новагародку.

⁸⁰ Канфар — кубак для віна.

Курыла Валун у вялікім здзіўленні слухаў палкія слова браталюба. За што толькі душа ў целе трymaeцца, а бач яго, як загаварыў.

Падвялі каня, пасадзілі Алехну, і, абточаны з усіх бакоў вялікім шумлівым натоўпам, ён накіраваўся з дзядзінца на ваколны горад. «Нібы князь едзе», — раздражнёна думаў Курыла Валун. Але, ловячы шчаслівы позірк Лукеры, адчуваючы ўсеагульнае ўзрушэнне народу, харобры асілак абачліва маўчаў, ехаў следам за браталюбам. Раптам у мільгатні людскіх твараў Курыла Валун прыкметцоў таго, каго менш за ўсё можна было чакаць у такім месцы — княскага дружынніка Веля. Той выторкваў галаву з натоўпу, прагна глядзеў на Лукеру.

— Стой! — закрычаў Курыла Валун. — Стой, выжаль заечы⁸¹!

Ад грамавітага поклічу ўздрыгнулі ўсе, хто быў непадалёку ад Курылы, і шмат каму падумалася, што так раве мядзведзь, паранены стралой у саме вока.

— Стой! — зноў крыкнуў Курыла.

Толькі адзін Вель здагадаўся, каму пасылае свае гнеўныя слова чалавек-вежа, і, вядома ж, не стаяў на месцы. Ен ірвануўся праз натоўп, локцямі і кулакамі прабіваючы сабе дарогу.

Курыла Валун зразумеў, што на кані не вельмі разгонішся ў такім цяснощці, саскочыў з сядла і пабег за Велем. Ногі ў Курылы былі даўжэйшыя, паветра ў грудзі ён набіраў больш. Але Веля ратаваў жах. «Дагоніць — у адзін міг косці разбярэ», — думаў дружыннік пра Курылу Валуна і бег, джгаў з усіх сіл. Ды вельмі хутка стаміўся. Якраз на дарозе ўсталі толькі што пабудаваная каменная вежа. Высячыся з паўночнага боку дзядзінца, яна як бы збрала ў адзін кулак увесь новагародскі земляны вал. Доўга не раздумваючы, Вель сігануў у вежу, пабег па дубовых прыступках на верхні ярус. Чамусыці падалося, што Курыла Валун не захоча дзэрціся следам і шукаць яго там. Усюды ляжалі падрыхтаваныя для адбіцця варожай аблогі кучы камянёў, агромністяя бярвенні-каткі, якія кідаюць на галовы непрыяцеляў у час штурму. Вель узляцеў на самы верх, затаіўся. Сэрца траплятала, білася ў грудзях, як злоўленая ў цянёты перапёлка. Знізу цяжка забухалі частыя ращучыя крокі — Курыла Валун бег следам. Вель у смяротнай тузе глянуў праз вузкую байніцу. Зямля, пабеленая снегам, была далёка — не скончеш, быццам кот з дрэва. Тады Вель схапіў халодны камень-галыш, уплішчыўся ў няроўную шурпатую сцяну вежы, перастаў дыхаць. Калі расчырвалены і ўпараны Курыла Валун, здзьмумухваючы з вусоў гарошынкі поту,

⁸¹ Выжаль заечы — сабака для палявання на зайцоў.

вытырнуўся на верхні ярус, Вель гопнуў яго каменем па галаве. Ен біў у скронь, уклаў ва ўдар усю сілу, але круглы слізкі галыш крутнуўся ў самы апошні міг у руцэ. Вось чаму Курыла Валун устояў на нагах, толькі заматаў галавой. Тоненъкі цурок чырвонай крыві пырснуў на зледзяньелья дубовыя дошкі.

— Ах ты, аторва смярдзючая, — сказаў Курыла Валун, плюнүў і схапіў Веля за глотку.

Дружыннік малаціў яго кулакамі па галаве, драпаў шчокі, але не слабелі жалезныя абцугі пальцаў, і нарэшчে Вель, млява кіхнуўшы, аддаў богу душу. Курыла Валун, цяжка дыхаючы, наскроб са сцен вежы снегу, вымыў рукі і твар. Потым падышоў да байніцы, зірнуў уніз. Чорная людская ручайна цякла з дзядзінца.

Алехна прывёў натоўп у вакольны горад на бацькаву сядзібу. Жавава кульнуўся з каня, пайшоў па хрусткім снезе разам з Лукерай да паўзямлянкі, якая тулілася за домам. Такіх паўзямлянак з печамі-каменкамі нямала было ў вакольным горадзе.

— Кандрат, адчыній, — гучна сказаў Алехна і грукнуў у ніzkія ѿёмныя дзвёры дубовай калатушкай, што вісела на вузкім рэмэні.

— Які Кандрат? — захваляваўся, зашумеў натоўп. — Няўжо Алехнаў прадзед? Дык казалі ж, што ён даўным-даўно на Афон пайшоў.

Колькі часу ні гуку не даносілася з паўзямлянкі. Быццам там усе вымерлі ці наогул ніхто ніколі не жыў. Ужо некаторыя з натоўпу, кпліва пасміхваючыся, пачалі адыходзіць з залатаровай сядзібы.

— Зжыў Алехна розум у княскай вязніцы, — казалі амаль усе, прытым казалі тыя, хто шчыра любіў Алехну і браталюбай.

Тады і Лукера грымнула ў дзвёры калатушкай. На гэты раз у паўзямлянцы як бы нешта зашамацела, скрыгочучы, адчыніўся знутры засоў, і на парозе ўстаў высокі і шыракаплечы стары з белай і пушыстай, як снежны сумёт, барадой. На ім быў скураны дзе-нідзе праталены фартух. Яркімі блакітнымі вачамі ён прыязна глядзеў на людзей.

— Куеш, дзед Кандрат? — спытаў Алехна, абняўшы старога.

— А як жа? Кую, — адказаў Кандрат.

Убачыўшы Лукеру, паяснеў тварам, радасна заўсміхаўся, пачаў гладзіць ёй валасы доўгімі цвёрдымі пальцамі. Тут толькі самыя мазгавітэя з новагараджан здагадаліся, што на сядзібе залатара Івана і ягонага сына Алехны ўвесь гэты час працавала патаемная коўніца, у якой стары Кандрат («Бяссмертны Кандрат!» — выгукнуў нехта з захапленнем) выштукоўваў жалезныя жалуды.

— Пакуль бог душу не возьме, буду рабіць святую справу, —

паказваочы поўную жменю такіх жалудоў, бачачы, што ўсе дужа задаволены яго работаю, казаў стары. — У мяне быў памочнік, малалетак Грышка. Ды збег ад смуроду і агню. І зараз я адзін тут жыву. Крыгчнае жалеза рыхтую ў дымарцы, па каменных формачках яго разліваю, а потым даводжу на шпараку⁸² і тачыле.

А па сядзібе, па ўсёй вуліцы ўжо неслася:

— Бяссмертны Кандрат!

— Бяссмертны Кандрат!

Белабороды стары чуў гэтыя воклічы, усміхаўся, гаварыў, нібы сам сабе:

— Бог працу любіць, вось я і стараюся. Але ведайце, людзі,— як будучай вясною з зямлі малады колас выплыве, памру я. Цела ўжо не хоча насыць душу.

— Бяссмертны Кандрат! — насуперак яго словам кричалі новагараджане.

Усцешаны стары тройчы пакланіўся ім да самай зямлі. Лукера цалавала ягоныя рукі, на вачах ззялі слёзы.

Раптам з натоўпу выбег цёмнавалосы гіжлівы⁸³ хлапчук, стаў побач з Лукерай.

— Грышка, дзе ты быў? — радасна здзвіўся Кандрат.

— За Нёман хадзіў,— звонкім голасам прамовіў хлапчук. — Не памірай, дзед Кандрат. Я табе зноў дапамагаць буду, вучыцца ў цябе буду.

— Добра, Грышка, добра... Не стану ўвесну паміраць, — усвялявана казаў стары Кандрат, і ў сініх вачах нібы ўспыхнула па сонейку. — Разам будзем каваць жалезнія жалуды.

Ен узяў Грышку за руку, прытуліў да сябе. Так і стаялі яны, стары і хлапчук, а народ усё кричаў:

— Бяссмертны Кандрат!

І ніхто з новагараджан не ўспамінаў або стараўся не ўспамінаць пра забітых Войшалкавых служак, трупы якіх кінулі пад лёд на Нёмане. Яшчэ некалькі дзён назад за такі дзёрзкі ўчынак ракой магла б паліцца кроў і не адна галава развітаца з плячамі. Але Войшалка ўжо не было ў Новагародку. Зняўшы багаты княскі ўбор, апрануўшы грубы дарожны плашч, разам са жменькаю верных людзей пакіраваўся ён у Палонінскі манастыр да святога айца архімандрыта Грыгорыя. Па дарозе былога новагародскага князя перастрэў з дружынаю князь Глеб Ваўковіцкі. Яны зайшлі ў паходны шацёр і

⁸² Шпарак — невялікае кавадла для кавання дробных вырабаў.

⁸³ Гіжлівы — рухавы, хуткі.

ўсю ноч прагаварылі — вока на вока, душа на душу. Яны даўно былі братанічамі, яшчэ з той далёкай зімовай ночы, калі пакляліся адзін аднаму ў дружбе і вернасці крывёю і нёманскай водой, і не было між імі ніякіх таямніцаў.

— Што ты надумаў, князь? — горача і ўсхвалявана запыталаў Далібор. — Манаҳам хочаш стаць? Але навошта?

— Дзяржаву хачу ўратаваць, — строга адказаў Войшалк. — І ты, як сын русінскай зямлі, дапаможаш мне. Ты ж цвёрда верыш, што, толькі з'яднаўшыся ў адно, Новагародская зямля і Літва змогуць выжыць?

— Веру. Цвёрда веру.

— Я так і думаў. Дзякую табе, князь. Войшалк паклаў Далібору на плячо руку.

— Але для таго, каб жыла і мацнела дзяржава, патрэбна, каб зязу над ёй і над усімі яе сынамі адзіны бог. Пакуль жа Літва паганская, а Новагародак праваслаўны. Думаю я пашукаць у Палонінскім і Афонскім манастырах рулівых мудрых манаҳаў і перапісчыкаў пергаменаў, прывезці іх у наш край і на Нёмане між Новагародской зямлёй і Літвой збудаваць святую абіцель. З яе пойдзе ва ўсе куткі дзяржавы свято хрысціянскай веры, бо будуць там дзённа і ношчна праца ваць святыя і летапісцы.

— Летапісцы? — узгарэўся Далібор.

— Так. Нельга народу жыць без сваіх летапісцаў. Гэта — што вясна без птушак і ручаёў.

Яны памаўчалі. Біўся ў тонкае палатно шатра вецер.

— Цяжкія часы давядзенца нам перажыць, — сказаў Далібор. — Купцы з поўдня прыходзяць і гавораць, што татарскі цемнік Бурундай збірае незлічоныя раці, каб ударыць па Літве і Новагародку. Татар у стэпах, як саранчы.

— Вось чаму і шукаю я саюзу з галіцкім і валынскімі князямі, вось чаму і аддаю новагародскі сталец Раману Данілавічу, — у глыбокім раздуме прамовіў Войшалк, і сум чуўся ў ягоным голасе. — Народ крычыць, што я звар'яцеў. Калі-нікалі (павер мне, князь Далібор) лепш звар'яцець, чым быць разумным. Але, як ты бачыш, я не вар'ят. Дзеля нашай дзяржавы, дзеля яе адной працу і пакутую. Сёння нам трэба вывесці з гульні галічан, улагодзіць іх, мець іх за саюзнікаў супраць татар, каб заўтра зноў моцна стаць на ногі. Вось чаму сястра мая любімая Рамуне паехала жонкаю да Шварна Данілавіча ў Холм.

— Як яна там? — міжволі вырвалася ў Далібора. Войшалк уважліва зірнуў на яго, адказаў:

— Плача.

Далібор скрыгануў зубамі, ускочыў на ногі, выдыхнуў амаль з нянявісцю:

— І ты называешся братам? Плача сястра, плача, як птушка ў клетцы, а ты... ты гандлюеш ёю.

Ніводная жылка не ўздрыгнула на твары ў Войшалка. Толькі вочы злёгку пацямнелі.

— Жаночыя слёзы хутка высыхаюць, — спакойна адказаў ён. — Каб усё было наадварот, нідзе б не засталося ні астрайка сушы — зямная цвердзь захлынулася б у жаночых слязах. Але зауваж, князь Далібор, што тут плача не проста жанчына. Тут плача княгіня.

Ен яшчэ раз паўтарыў:

— Княгіня. Ці табе мне гаварыць, што крыж улады ой які нялёгкі. Павер, што Рамуне паехала да Шварна добраахвотна, хоць і ў слязах. Яна добра разумела, дзеля чаго ладзіцца гэты шлюб.

Далібор зацята маўчай.

— Няўжо і ты хочаш зрабіцца майм ворагам? — пранікнёна глянуў на яго Войшалк. — У мяне і так іх сто карабоў. Прашу цябе, князь Далібор, стань сябрам і аднадумцам, як раней. Без цябе дужа цяжка і горка мне будзе.

Ен абняў ваўканыйскага князя, тройчы пацалаваў. Далібор праглынуў ссушэлы камяк у горле, сказаў дрыготкім голасам:

— Гэта я так... Наверзлася нешта на душу... Адно памятай, кунігас: я заўсёды быў і застануся тваім братанічам.

— Дзякую, — зноў абняў яго Войшалк. — За дружбу і вернасць я не буду плаціць табе сёння гатоўкай, срэбрам ці золатам. За такое плоцяць усім жыщцём.

Войшалк пругка ўскочыў з паходнага крэсла.

— Бачу я заўтрашнюю слабасць Галіцка-Валынскай зямлі. І таму аддаю Новагародак не Шварну, а Раману. Шварн, жанаты на Міндоўгавай дачцэ, меў бы законнае права на ўсё наша княства. Раман жа Данілавіч, няўдалы здабытчык аўстрыйскай кароны, хай дзяякуе Богу за тое, што яго зробіць гаспадаром Новагародка, прычым гаспадаром часовым. Ен не зможа і пікнуць пра сваё права на ўладанне. Трэба зрабіць так, каб сыны князя Данілы Галіцкага жылі ў вечнай спрэчцы між сабою, каб не ведалі, як падзяліць вотчыну і дзедзіну сваю. Зусім недалёкі той час, калі пойдзе на спад моц галічан і валынян, калі замкі іхнія будуть разбураны, зарастуць травой і ператворацца ў зялёныя пагоркі, бо ўжо татары, угры і ляхі ўзнімаюць на іх пяту. Ведаеш, у чым сіла нашай дзяржавы, князь? У чаканні.

Так прагаварылі яны да першых сонечных промняў, а потым

абняліся, і Войшалк, паабяцаўшы, што кожную сядміцу будзе даваць вестку аб себе, пайшоў да князя Данілы Галіцкага і далей — у Палонінскі манастыр. Не паспелі яшчэ астыць ягоныя сляды, як прымчаўся з малой свіслацкай дружынаю Някрас. Не злазячы з сядла, закрычаў:

— Дзе Войшалк?

— Пайшоў у Галічыну, — адказаў Далібор.

— Чаму не загадаў забіць яго?

Пры такіх словах малодшага брата ваўкаўскі князь пільна паглядзеў яму ў очы, прамовіў, стрымліваючы гнеў:

— Еш свой хлеб зямны спакойна. Не хапай яду жываглоць.

Але Някрас, пэўна ж, падвучаны бацькам, князем Ізяславам Васількавічам, не слухаў, кричаў:

— Войшалка трэба дагнаць! Дагнаць і забіць! Навошта ты выпусціў яго са сваіх рук?

— Таму што ён — гаспадар Новагародскай зямлі, — цвёрда сказаў Далібор. — Новагародская зямля ўзяла яго сабе за гаспадара, баяры і смерды ўзялі.

— А хто ты? — злосна прасіпеў Някрас. — Падручны князёк у прыблуды? Але нельга траціць час — паехалі, скончы Войшалка.

— Ці ты яшчэ не нагоцаўся ў сядле за дзень? — спакайнеочы, усміхнуўся Далібор.

Толькі Някрас не слухаў брата, разварочваў дружыну. Камякі шэрага мокрага снегу пырскалі з-пад цяжкіх конскіх капытоў.

— Спутайце яму каня! — крикнуў Далібор. И калі дзеецкія выканалі загад, сказаў:

— Запрашаю цябе, мой любімы адзінаўтробны брат, хлеба-солі адведаць. Добра, што перастрэў я цябе на дарозе, а то б вялікая бяда была. Ты, прабач, як той смерд, жыхар лясны — далей сякеры з калодаю нічога не бачыши.

Браты селі за паходны стол, пачалі моўчкі піць і есці. Але нават самая смачная ежа калом становілася ў горле. «Ці той гэта Някрас? — краем вока цікуочы за малодшым братам, думаў Далібор. — Куды дзеўся ласкавы ціхмяны прыгажунчык з пунсовымі гладкімі шчокамі і сінімі даверлівымі вачамі! Калісьці мы з ім збіралі суніцы, ірвалі кветкі... Як ён прагнє ўлады, як ірвецца да яе! Па крыві згодзен ісці, па касцях, абы ўзняцца вышэй. Ен і мяне, роднага брата, не раздумоўваючы, закляпаў бы на ланцуг у падземной смуроднай цэлі, толькі б зрабіцца вялікім новагародскім князем. Я ведаю назоў такім людзям. Жэрнасы яны, ненаедныя сквапныя дзікі. Такія, як ён, ніколі, ні пры якіх варунках не дойдуць да думкі, што на зямлі можа

знайсціся нехта вартнайшы і разумнейшы, чым яны. Вартнайшым і разумнейшым жэрнасы адразу ж перагрызаюць глотку, а самі сыта рохкаюць і зарастаюць тлушчам у шэрай гразі жыцця».

Так і вярнуўся Някрас у Свіслач ні з чым. З вялікім гневам пажаліўся бацьку, князю Ізяславу, што быў бы ў яго Войшалк, як сініца ў руцэ, але Далібор ні кропелькі не паспрыяў такому, а наадварот — спутаў каня, прымусова пасадзіў за стол, доўга і няшчыра частаваў і ўсё казаў, што Новагародскай зямлі, каб ацалечь у віхурах няспыннага часу, трэба быць вернай Войшалку Міndoўтавічу, трymацца за яго.

— Дурань, — сярдзіта плюнуў Ізяслаў Свілацкі.

І цяжка было здагадацца, каго ён лічыў за дурня. Але Някрас лёгка і бесклапотна падумаў, што гэта, вядома ж, Далібор.

Адразу пасля ад'езду малодшага брата павёў ваўкаўскі князь сваю дружыну ў Новагародак, наваліўся знянацку на людзей Курыйлы Валуна і на самога Курыйлу. Палілася вялікая кроў. Гуло мёрзлае жалеза шчытоў і мячоў, калі пайшла княжая дружына ў наступ на вакольны горад. Валачаі і апівохі, якіх нямала засела ў вакольным горадзе, пазашываліся, нібы мышы, хто куды — у жытнія ямы, у істобкі, нават у сабачыя будкі. Іх выцягвалі за ногі, вязалі бічоўкамі. Сам Курыйла Валун з найбольш адданымі людзьмі і з браталюбам Алехнам зламаў некалькі дамоў, загарадзіў драўлянай сцяной вуліцу і амаль два дні адбіваўся са злосцю і ўпартасцю.

Далібора здзівіла такая нечаканая раз'юшанасць свайго нядаўняга слугі. Некалькі разоў па ягоным загаду выходзілі, хаваючыся за шчыты, галасавітыя крыкуны і крычалі, каб паклаў Курыйла Валун свой меч да князевых ног, і будзе яму за гэта вялікая ласка і міласэрнасць. Ніхто не адказваў, толькі аднойчы сам Курыйла Валун вытыркнуўся з-за схоўнай сцяны і гаркнуў:

— Ідзі прэч, князы! Нельга было трываць Войшалкава і тваё здзёрства!

Але агонь і парокі-каменямёты, якія паставіў Далібор, узламалі сцяну. Амаль усіх абаронцаў сцяны, і ў тым ліку браталюба Алехну, няшчадна пасеклі на шматкі. Застаўся Курыйла Валун, паранены, падсмаўены полъем, і невялікая купка ягоных аднамыснікаў. Звязанага Курыйлу прывялі да ваўкаўскага князя.

— Ну што, нагуляўся? — сурова прыжмурыўшы вочы, спытаў Далібор.

— Нагуляўся, — адказаў Курыйла Валун. — Але, пэўна, скончылася маё гуляванне.

— Няўдзячны пёс! — крикнуў Далібор.

— Псом ніколі не быў, нават тваім, — з годнасцю адказаў асілак.

— Празі кроў княскіх людзей? Пралеши за гэта і сваю, — спакайнеочы, прамовіў Далібор і загадаў: — Адцяць яму дзясніцу, у якой ён меч на князя ўзняў.

Курылу адсеклі правую руку і пусцілі ісці куды вочы глядзяць. Пабялелы асілак, заматаўшы куксу чыстым кужалем, пайшоў на падвор'е залатара Івана, знайшоў там Лукуру, усхвалявана сказаў, неадрыўна пазіраючы ёй у твар:

— Ці палюбіш ты мяне такога? Я і адной рукою змагу хлеб здабываць і сваю жонку моцна абдымаць-мілаваць. Але ўсё ў тваёй волі.

— Ой, Курылачка! Ой, родненъкі! — усклікнула Лукура. — Хто ж гэта цябе абкарнаў, як прыдарожную бярозу?

Яна прытулілася да яго, пачала цалаваць у вусны, у шчокі, потым пачала асцярожна хукаць на ягоную знявечаную руку, каб хоць неяк суцішыць, зняць боль. Курыла з радаснай зіхоткасцю ў вачах стаў перад Лукерай на калені, і мо ўпершыню ў жыцці ск�цилася па шчацэ сляза. Ледзяное сонца свяціла ім з-за хмар. Круціўся ў цёмным небе і павольна клаўся на прыщіхлы Новагародак снег.

Далібор з ваяводам Хвалам, поўнасцю ўзяўшы ў сваю абладу вакольны горад, зайшлі ў коўніцу да Бяссмертнага Кандрата. Стары з Грышкам пакланіліся нечаканым гасцям і застылі як укопаныя кожны на сваім месцы.

— Жалезныя жалуды куеш? — пачціва спытаў Далібор у старога.

— Кую, — надтэрснутым голасам прамовіў Бяссмертны Кандрат.

— Куй, бо ў іх святая сіла нашай зямлі. Я і сам нашу заўсёды твой жолуд, — прачула сказаў князь і, азірнуўшыся, запытаў: — Можа, табе чаго не хапае? Хлеба, мяса або драўнянага вугалю? Я загадаю, і ўсё ў цябе будзе.

— Дзякую богу, ўсё ў мяне ёсьць, — паківаў галавою стары.

Потым гняўліва зірнуў на князя, і сівыя бровы над вачамі пырхнулі ўтору, як лугавыя матылі.

— Навошта бязрукую сілу на нашай зямлі плодзіш? Навошта адцяў дзясніцу Курылу Валуну?

— Курыла — бязбожны таць, — адказаў Далібор. — Ен зваяваў, папляжыў лепшых людзей князя Войшалка.

— Гэтай руکі табе некалі не хопіць, — прамовіў Бяссмертны Кандрат і нахіліўся над сваім варштатам.

VIII

У лета 6768-е⁸⁴ ад сатварэння свету брацці-рыщары вырашылі канчаткова расправіца з непакорнай Жамойцкі, крывей тубыльцаў патушыць пажар паўстання, які бушаваў там ужо некалькі гадоў. Жамойты, спадзяючыся на дапамогу Міндоўга, выбівалі рыцарскія гарнізоны з гарадоў і замкаў. Кожны рыцарскі замак яны называлі «гняздом ворана» і знішчалі яго дашчэнту, да голай зямлі. На вачах Ордэн траціў усё заваяванае. Як набыта махам, дык і пайшло прахам. З такім ходам падзеі рыцары, вядома ж, не хацелі мірыща. Неабходна было высока ўзняць сцяг тэўтонцаў, на якім у чорным крыжы горда зязу́ залаты іерусалімскі крыж. Гэты залаты крыж быў салодкім напамінкам аб пераможных бітвах супраць сарацынаў у Палесціне і Сірыі. Перабраўшыся на ўзбярэжжа Балтыйскага мора, тэўтонцы не забывалі Усход, калыску свайго баявога юнацтва, і ўсе замкі ў Пруссіі і Лівоніі ўпрыгожвалі арабскім арнаментам і ніzkімі парталамі. Быў вельмі пашыраны «сум па Усходу». Пад шум халодных лясоў, пад рыхленне пяску ў мокрых ад блясконцых дажджоў дзюнах рыцары марылі пра чарнавокі смуглых прыгажунь, пра серныя лазні і срэбныя кубкі з віном, пра турніры. Зямлю, залітую бязмежна шчодрым сонечным святлом, сустракалі яны ў сваіх снах. Гэта быў калі не рай, дык месца за некалькі кроکаў ад раю. Але, прачнуўшыся, тэўтонцы бачылі вакол сябе непакорны светлавокі і светлавалосы народ, садзіліся ў сядло, і зноў пачыналася бітва, якая расцягнулася не на адно дзесяцігоддзе. Калі ж закончыцца гэта знясільваючая бітва? Калі можна будзе ў класі меч у похвы і, адзеўшы на галаву вянок з духмяных каляровых кветак, паслухаць звонкагалосых вагантаў, што спываюць пра каханне? Рыцары вырашылі нанесці апошні і самы сакрушальны ўдар. Перад гэтым на Нёмане яны збудавалі крэпасць Георгенбург, каб адсекчы Жамойць і Прусью ад Літвы. Якраз узбунтаваліся куршы. Рыцарскі атрад, які пайшоў на іх, быў разбіты. Гэта паражэнне ўскalыхнула земгалай. Іхні старэйшына Шабіс пачаў з вялікай лютасцю бурыць рыцарскія замкі, вешаць комтураў. «Годзе!» — як агульны ўскрык, як стогн самой дзвёзы Марыі, прагучала між лівонцаў і тэўтонцаў. Яны з'ехаліся ў Кёнігсбергу і дамовіліся неадкладна трубіць паход. Лівонскіх рыцараў вёў магістр Бургхард фон Гарнгузен, прускіх крыжакоў — ордэнскі маршалак Генрых Ботэль, атрад датчан з Рэвеля — герцаг Карл. Гэта было ядро войска, няўтрымны камень, што, грозна грукочучы, каціўся па схіле гары. Як наліпае снег на камень, так наліплі на рыцарскае войска,

⁸⁴ Лета 6768-е — 1260 год.

прыбліся да яго шматлікія дапаможныя атрады хрышчаных ліваў, эстаў і куршаў. Вось якая сіла прыйшла ў рух, і нішто ўжо не магло выратаваць Жамойць. Нават калі б усе яе мужчыны, ад млекасосцаў, што плачуць у кальсках, да сляпых дзядоў, узялі ў рукі зброю, яе б усё роўна растаптаў жалезны чаравік.

У гэты час пасланец ад Крыве-Крывейты, загнаўшы двух коней, прымчаўся ў Варуту, упаў на калені перад Міндоўгам і выдыхнуў чорнымі патрэсканымі ад спёкі і цяжкай дарогі губамі:

— Ратуй, вялікі кунігас! Ратуй не мяне і не сябе — ратуй Радзіму!

Міндоўг не спаў перад гэтым дзве ці тры ночы, быў як у ліхаманцы. На левым воку агідна трымцела павека, як трымціць у голым лесе асінавы ліст. Чорныя цені ляжалі на запальных шчоках. Кунігас глуха кашляў, са злосцю глядзеў на пасланца. А той, не ўстаючы з каленяў, казаў адрывіста і адчайна:

— Клянуся Пяркунасам і крывёй сваёй мацеры: я лепш памру ў тваім нумасе, чым даведаюся, што ты не павядзеш войска на дапамогу братам-жамойтам.

Кунігас пагрозна маўчаў. І маўчаў увесь ягоны палац. Маўчала Варута. Тады пасланец раскрыўяніў сабе вострай ракавінай кауры, якую выхапіў з-за пазухі, твар, упаў ніцма і заенчыў:

— Запаліце святое вогнішча! Кіньце мяне ў тое вогнішча! Я не хачу бачыць здрадніка!

Страшна было чуць такое. Упершыню тут, у варуцкім палацы, чалавечыя вусны асмеліся назваць вялікага кунігаса здраднікам.

— Маўчы, бэнкарт⁸⁵! Маўчы, злога ложа сын! — грозна крыкнуў Міндоўт.

Але пасланец Крыве-Крывейты, пэўна, страціў ужо і развагу і розум. Ен густа размазаў па твары кроў, узніяўся на ногі. Раз'юшаны і чырванатвары, пырскаючы слінай, ён казаў проста ў очы кунігасу:

— Агідны пярэварацень, за карону, за бліскучую пазалочаную цацку, ты аддаў нашым ворагам Літву, аддаў прадзедаўскую веру. Бяжы хутчэй у Карабляўчус⁸⁶. Там ужо сабраліся твае сябры-крывасмокі, каб уволю пакуптаща ў жамойцкай крыві.

Кунігас, глуха застагнаўшы, стукнуў яго кулаком у разяўлены рот, выбіў некалькі зубоў. Бясстрашны пасланец хацеў яшчэ нешта сказаць, яшчэ шамкаў скрываўленым ротам, але накінуўся ззаду Астафій Разанец, зваліў з ног. Яны валтузіліся, счапіўшыся ў клубок, як сабака з гадзюкай на сенажаці.

⁸⁵ Бэнкарт — незаконнанараджаны.

⁸⁶ Карабляўчус — Кё нігберг.

— Запаліце вогнішча! — загадаў Міндоўг.

Ярка ўспыхнулі сухія бярвенні. Агонь пачаў танцеваць непадуладны чалавечаму разуму танец. Пасланец Крыве-Крывейты абвяй. Астафій Разанец адразу выпусціў яго са сваіх чэпкіх рук, адхіснуўся ўбок, бо той, хто яшчэ будзе жыць, не павінен знаходзіцца побач з тым, над кім блізкая смерць уздымае чырвонае пякучае крыло.

Міндоўг у мёртвай звонкай цішыні павольна пайшоў у нумас. Усе атарапела глядзелі на ягоную спіну, не ведаючы, што рабіць. Пасланец ляжаў на зямлі. Праз нейкія мігі, якія здаліся занадта доўгімі і пакутнымі, кунігас вярнуўся да вогнішча, трymаючы ў руках вельмі прыгожую выштукаваную рыжскімі залатарамі каралеўскую карону. Абездзвома рукамі ён высока ўзняў яе над галавой (усе думалі — зараз надзене на галаву), нешта прашаптаў і штурнуў карону ў агонь. Гэта было так нечакана, што ў большасці з прысутных вырваўся з грудзей ці то стогн, ці то ўсхліп. Некаторыя нават (і між імі Астафій Разанец) кінуліся да вогнішча, каб голымі рукамі разгрэбці чырвоныя вугалі і галавешкі, выхапіць з іх карону. Але Міндоўг спыніў усіх гэтых людзей уладным узмахам рукі.

— Гавару табе, Пяркунас, што ты — бог майго народа і мой бог, — чыстым усхваліванным голасам выгукнуў Міндоўг. — Гавару табе, Пяркунас, што каталіцкую веру і каралеўскі вянец я толькі таму ўзяў у рымскага папы, што абклалі былі мяне з усіх бакоў ворагі, як абкладваюць тура на паляванні. Але сёння я адмаўляюся ад чужой веры і кароны, сёння я зноў вяртаюся пад тваю магутную руку. І яшчэ я гавару табе, што роўна праз тры дні іду з усім сваім войскам у землі куршаў і жамойтаў, каб выратаваць іх ад крыжацкага мяча.

Радасным ярасным крыкам сустрэлі варутчане словаў кунігаса. Людзі цалаваліся, шмат хто плакаў. Дружыннікі ўзвівалі ўгору баявыя сякеры і мачугі.

— Вядзі нас! — грымела наўкол.

— Вядзі, вялікі кунігас!

— Мы хоць сёння гатовы ісці на лацінікаў!

Але Міндоўг астудзіў гарачыя галовы. Сказаў строга і неаспрэчна:

— Хто паедзе або пойдзе раней усяго войска, таго — у ланцуг.

Тады мясцовы люд успомніў, што лацінікаў не трэба далёка шукаць — маюцца ў Варуце. Шумлівым скопам рынуўся туды, дзе жылі рыцары і кнехты графа Уда. Пра яшчэ аднаго лацініка, дамініканца Сіверта, напачатку забыліся, бо ўвесь час быў ён пры каралеве Марце. Але манах сам аб'явіўся, прыбег да Міндоўга.

Упаў у ногі кунігасу, часта дыхаючы, загаварыў-зашаптаў:

— Цябе хочуць забіць. Граф Уда крычаў перад рыцарамі, што ты здрадзіў, подла здрадзіў, крычаў ён, святой рымскай царкве і папу Аляксандру IV і табе трэба праткнуць сэрца стылетам⁸⁷. Граф Уда вастрыў таі стылет. Асцерагайся.

— А ты што ж — за мяне? — уважліва паглядзеў на Сіверта Міndoўт.

— Я за бога, таму што бог — справядлівасць, — палка адказаў дамініканец, узнімаючыся з каленяў.— Сёння ж справядлівасць на тваім баку, вялікі кунігас.

— Але я хачу здрадзіць рымскай царкве. Я ўжо здрадзіў ёй.

— Царква яшчэ не бог, — пераканана прамовіў Сіверт. — Сёння рымская царква проста багаты, прыбраны золатам, але халодны і няўтульны дом. Сёння ў Рыме лічаць, што лепшым богам з'яўляецца той, у імя якога праліваецца болей крыві. Святыя айцы адразу пасля малітваў бягучы у лупанары⁸⁸. Хіба такой павінна быць апостальская царква?

Міndoўт з непаразуменнем пазіраў на манаха. Дзіўныя слова гаворыць сын тэўтонскай зямлі, служка рымской царквы. Ці гэта нейкія хітрыкі, ці вар'яцтва. Чалавек, якога ў апошні міг выбавілі ад смяротнага вогнішча, можа паехаць розумам зусім не ў той бок, як усе астатнія людзі.

— І даўно ты так думаеш? — пацікавіўся Міndoўт.

— Каб жа гэта я сам думаў! — усклікнуў Сіверт. — Хрыстос Усцерымашель засявае такімі думкамі маю галаву. Ен жа прыйшоў з нябёсаў на зямлю, як бог бедных, бог пастухоў і рыбакоў, каменячосаў і садоўнікаў. Тронам святога Пятра па божай задуме павінны былі валодаць бяссрэбранікі, мужы з голубінай душой. А што мы бачым у Рыме? Зборню прагных і ненасытных, як марская губка, фігляраў, рыначных блазнаў. Адзіная іхняя зброя — страх. Не святое божае слова, не мудрасць евангелістаў, а страх перад таямніцай, перад няўдачай, перад смерцю. А страх жа, як вядома, родны бацька жорсткасці.

— Годзе, — узніяў руку Міndoўт. — Мне цябе не зразумець. Я не зайдрошуць тваім землякам-адзінаверцам, якія знаходзяцца сёння ў Варуце і ва ўсёй нашай дзяржаве, я не зайдрошуць графу Уда. Іхнюю кроў возьмем Пяркунас. А табе я дарую жыщё і волю.

— У трэці раз даруеш, вялікі кунігас, — пабялеўшы, прашаптаў

⁸⁷ Стылет — нё вялікі кінжал з тонкім клінком.

⁸⁸ Лупанарый — дом цярпімасці.

Сіверт. — Як узялі мяне ў палон, як узвялі на вогнішча і сёння...

На вачах у дамініканца ўспыхнулі слёзы.

— Я не люблю лічыць, — жорстка перарваў яго Міндоўт. — Зараз жа сядай на каня і едзь куды хочаш — у Рыгу, у Вендэн або да ляхаў. Да мяжы нашай дзяржавы з табой паедзе варта. І ведай, што сляды твайго каня і твае сляды мой народ засыпле соллю і выпаліць агнём, каб не ацалеў ніводны паастак рымскай веры. Занадта доўга мы цярпелі, занадта доўга маўчаў на нябёсах Пяркунас. Але ён ужо гриміць, ужо надзяе баявую кальчуту. Чуеш?

Міндоўт прыклаў палец да вуснаў, наструнена прыслухаўся. Разам з ім прыслухаўся і Сіверт. Сапраўды, у небе над Варутай, над пушчамі, балотамі і азёрамі перакочваўся малады гарачы гром.

Зноў, у які ўжо раз, паўсталая супраць лівонцаў і тэўтонцаў усё, што яшчэ жыло і рухалася, усё, што магло паўстаць. Жамойць і Прусія, куршы і земгалы ўчынілі змову між сабой, і ўспыхнуў суворы нясцерпны агонь, каб яшчэ сёння моцных і жывакроўных зрабіць заўтра чорным горкім прысакам. У Жамойці гуртаваў сілы кунігас Трайнат. У Прусіі вялі атрады паўстанцаў на ордэнскія замкі, на вежы і сцены Геркус Мантас і Дзіване Мядзведзь. Войска Беларуска-Літоўскай дзяржавы было тым сталёвым жахлівым па моцы і нечаканасці молатам, які цяжка ўдарыў у самае сэрца Ордэну. Пад рукою ў Міндоўта пайшли ў бой Літва і Аўкштайта, Нальша і Дзяволта, дружыны з Новагародка, Ваўкавыйска, Гародні і Услоніма. Далібор ехаў поруч з ваяводам Хвалам, сціскаў дзяржалына мяча.

13 ліпеня 1260-га года над возерам Дурбе цёк малочна-белы туман, а потым зыркае сонца ўваткнула ў звонкі нябесны блакіт вогненныя дзіды ранішніх промняў. Але пахаваліся стракозы і птушкі, нырнулі ў цёмную халодную глыбіню рыбы, замоўклі трава і чарот, бо дзве ярасныя людскія ракі, скрыгочучы жалезам, раздзіраючы раты крыкам, сутыкнуліся каля возера. Такіх лютых сечаў яшчэ не бачыла тутэйшая зямля. Паперадзе свайго войска Міндоўт трymа радамі паставіў лучнікаў і арбалетчыкаў. Тонка ўспорваючы густое ранішнje паветра, паляцелі стрэлы, зробленыя з яблыні, бярозы і чароту. На канцы кожнай стралы былі прымацаваны арліныя, глушцовыея і лебядзіныя пёры. Калі ландскнехты з рыцарамі наблізіліся на трыста — трыста пяцьдзесят крохаў, узяліся за справу арбалетчыкі. Арбалет новагараджане называлі самастрэлам, ляхі — кушаю. Ен біў доўгімі цяжкімі стрэламі з гранёным жалезнym наканечнікам-балтом на вастрыi. Гэты смяротны болт праломваў, як яечнае шкарлупінне, самую гарставаную браню.

Магістр Бургхард фон Гарнгузен, не зважаючы на тое, што

ягоныя людзі з енкам і хрыпам падалі на мокрую ад расы і крыві траву, паварочваў рыцарскую конніцу так, каб яе ўсё сакрушалыны браніраваны востравугольнік ударыў якраз па цэнтры тубыльскай рацы.

— Пераможам, і я загадаю каstryраваць усіх палонных! — весела крыкнуў ён герцагу Карлу. — Няхай у Літве і на Русі жывуць не арлы, а каплуны⁸⁹!

Затрубілі трубы. Узвіліся рыцарская сцягі. Затрашчалі косці, і хлынула кроў. У кожнага ў жыцці бывае самы галоўны бой, калі і меч, і шчыт, і конь, і рука, што цяжка б'е і адбівае ўдары, і вока, што заляваецца потам і крывёю, робяцца адным цэлым, сплятаюцца ў адзін жалезны клубок, і адна толькі думка свідрое галаву: не заб'ю я, скінуць з сядла і заб'юць мяне.

Ах, як добра пачынаўся бой! Спявалі рыцарскія мячы, падразаючы, бышцам балотную асаку, тубыльцаў, заганяючы іх па калена ў дрыгву, у сыпкі ўзбярэжны пясок. Але, калі сонца ўзабралася на зіхоткую вяршыню летняга неба, падскочыў да магістра Бургхарда фон Гарнгузена ззаду непрыкметны клышаногі старэйшына саюзных куршаў і з усяго пляча хвастануў магістра сякерай па шыпі. «Зрада... Куршы здрадзілі», — паспей падумаць магістр, грымнуўшыся з каня вобзем. І адразу яго растапталі цяжкія шалённыя коні.

Цяпер крыжакоў білі спераду і са спіны. Жах спусціўся з нябёсаў на зямлю. Учараашня саюзнікі рэзалі рыцарамі глоткі. Нянавісць, якая да гэтага дня заганялася на самае патаемнае дно душы, ударыла жалезнім смяротным кіпцюром праста ў зренку і ў сэрца крыжацкаму арлу.

Загінулі магістр Бургхард фон Гарнгузен, маршалак Генрых Ботэль, герцаг Карл. Сто пяцьдзесят, калі не болей, самых адважнейшых рыцараў ляжалі пасечаныя, паколатыя, растаптаныя, кармілі сваім мясам лісіц і вараннё. Колькі ландскнехтаў аддало богу душу, немагчыма было нават злічыць. Высокі светлавалосы літвоўц зайшоў па мельчаку ў возера, каб адмыцца ад крыві, бруду і поту, а затым сеў на зялёным беразе і старанна выціраў свае вялікія расплясканыя бясконцымі паходамі ступакі рыцарскім сцягам. Паранены комтур, што ляжаў непадалёку, убачыўши такое, падтраб аслабелымі рукамі пад сябе меч, паставіў яго рукаяццю на зямлю, глуха ўскрыкнуў і кінуўся, абрушыўся ўсім цяжкім целам на вастрыё.

Купкі ландскнехтаў, хаваючыся ўздень у лясах і балотах, зорнымі начамі беглі ў напрамку Рыгі і Мемельбурга. Цяжкую вестку

⁸⁹ Каплун — каstryраваны певень, які адкормліваецца на мяса.

неслі яны ў гарады і замкі, канчалі жыщё самагубствам, ляжалі ў глухіх куп'істых багнах, зарослых парудзелай вострай асакой, і чорныя п'яукі ўпаўзали ў вачніцы.

У ранішнім ружовым тумане пяцёра ўшчэнт знясіленых уцекачоў убачылі вершніка, які ехаў на кані, кіруочыся ў бок Рыгі. Мяркуючы па адзежы, гэта быў манах ордэна святога Дамініка.

— Хто ты? — як лясныя здані, перагарадзілі яму дарогу адзёртыя і галодныя ландскнехты.

— Сіверт, — лагодна адказаў вершнік. — Іду ад вялікага кунігаса Міндоўга. З Рыгі хачу дабрацца да Рыма і там на каленях буду маліць папу Аляксандра IV, каб не меч, а мір паслаў ён на гэтых землі, каб не аб'яўляў крыжовага паходу, каб сядзелі дома рыцары Майнца, Брэмена, Кёльна і Трыра.

Пакуль манах прамаўляў такія прачулыя слова, ландскнехты разадралі на кавалачкі ягоныя дарожныя торбы-саквы, усхліпваючы і скуголячы, нібы звяры, прагна пажыралі хлеб і мяса, вырывалі яду адзін у аднаго з рук, біліся за яе. Але вось голад прыгупеў, цепльня пакацілася па жылах, і яны пачалі ўслухоўвацца ў тое, што гаварыў манах.

— Ен вар'ят! — крикнуў адзін з іх.

— Пра які мір ты вярзеш, калі браці-рыцары ляжаць на беразе Дурбе з перарэзанымі глоткамі? — хапянуў Сіверта за нагу другі.— Ды ўсіх гэтых дзікіх тубыльцаў трэба дзень і нач варыць у гарачай смале, варыць жыўцом!

Але Сіверт глядзеў на іх прасветленым позіркам і вёў сваё:

— Я паеду да папы, я скажу яму, што ў Прусії, Жамойці і Лівоніі мы пралілі рэкі, азёры нявишнай крыві, мы знішчаем цэлія народы.

— Змоўкні, ублюдак! — выскаліўшы дуплаватыя жоўтыя зубы, аж завыві ландскнехт па імені Франц, якому ў бітве амаль па плячу адсеклі левую руку.

Ен усё стараўся падскочыць, каб тышнуць у твар манаху сваёй скрываўленай куксай. Ды на манаха найшло-наехала святое натхненне. Здавалася, ён не бачыць і не чуе адзёртых і злых, раздаўленых чорнай ганьбай паражэння ландскнехтаў, не бачыць лес і балота, пыл на шчоках і вуснах, не бачыць дробных, але з пранізлівым прагным гудам мух, што клубком уюцца над куксаю Франца, каб выпіць хоць кропельку крыві. Аб вечным міры, пазіраючы на ранішняе неба, казаў Сіверт, аб святой боскай справядлівасці, якая не мае межаў.

Тады самы здаравейшы з ландскнехтаў кінуў вачыма туды-сюды, убачыў надламаную таўставатую бярэзіну, выдраў яе з коранем

з зямлі і, шырока размахнуўшыся, гваздануў, дзеўбануў гэтым рагатым цяжкім коранем дамініканцу праста па цемені. Пачуўся сухі рэзкі гук, быццам пад нечай нагой лопнүй арэх. Сіверт упаў з сядла.

Ландскнехты памаліся і селі ў кружок. Мёртвы манаҳ ляжаў непадалёку. Вусны былі напаўраскрытыя, нібы яшчэ выбівалася, вылизвалася з грудзей узрушанае, але ўжо нікому не чутнае слова.

— А ў яго добры конь, — сказаў раптам Франц. Усе павярнулі галовы, глянулі на каня, што спакойна скуб траву.

— Нас пяцёра, а конь адзін, — раздумліва сказаў Франц. — Да Рыгі ён нас не давяze. Дык давайце зарэжам каня і будзем варыць ягонае мяса.

Узрадаваныя ландскнехты адразу ўскочылі на ногі, трymаючы ў руках вяроўкі, нажы і камяні, пачалі асцярожна абкружаць каня з усіх бакоў.

IX

Нібы ссечанае сякерай дрэва, рухнула магутнасьць Ордэна, рухнула ў адзін дзень. Адразу паўсталі ўсе прускія землі: Самбія, Вармія, Натангія, Барція і Пагезанія. Курши захапілі рыцарскія замкі Сінцелен, Бардах, Грабін, Грэзен, Лазен, Меркес... Ад Ордэна адпала Земгалія, востраў Сааремаа.

Гэта быў зорны час Міндоўга. Умелай і моцнай рукою накіроўваў, падштурхоўваў ён падзеі. У Полацку са згоды мясцовага веча ўжо сядзеў князь Таўцівіл. Схадзіўшы ў Чехію разам з галіцка-валынскім князямі, Таўцівіл вярнуўся дадому, аbachліва памірыўся з Міндоўгам, прызнаўшы ягонае верхавенства. Цяпер, каб вытрымаць бітву з Ордэнам, з усёй рыцарскай Еўропай, неабходна было шукаць саюз і дружбу з магутным праслаўленым князем Уладзімірам-Суздалскай Русі Аляксандрам Неўскім. Параіўшыся з літоўскімі і новагародскімі баярамі і князямі, вялікі кунігас Міндоўг надумаў жаніць Таўцівілавага сына Констанціна з дачкой Аляксандра Неўскага і адначасова заключыць дагавор аб сумесных баявых дзеяннях супраць Ордэна.

Гэта быў зорны час Міндоўга. Але гэта быў і пачатак ягонага падзення. Надыходзіць дзень, калі ў агромністым высозным дрэве, якое зялёной кучараўай галавой падпірае аблокі, пасяляецца малюсенькі, нікчэмны сваёй непрыкметнасцю чарвячок. Шумі, красуіць, дрэва, калыхай птушыныя гнёзды, лаві завірухі і маланкі, думай, што ты вечнае, несмяротнае... Чарвячок ужо точыць цябе.

Пасля таго як Міндоўг зняў крыжкі і загадаў усім хрысціянам пакінуць сваю дзяржаву, а некаторых забіў, ён зрабіўся для паганцаў

вогнепаклоннікаў ледзь не зямным богам. Крыве-Крывейта слаў яму вітанні і штодзень маліўся за яго. Ды ў Новагародской зямлі, дзе княжкы Раман Данілавіч і дзе ў Ляўрышаўскім манастыры задумоўваў пісаць літапіс і пільна сачыў за ўсім, што адбывалася наўкол, Войшалк-Ляўрыш, такую навіну сустрэлі насцярожана, без радасці. Паганства тут было ўчарашнім днём. Ніхто не збіраўся зачыняць цэрквы і зноў прыклейваць залатыя вусы Перуну.

У Жамойці таксама не дужа славілі Міндоўга. Кунігас Трайнат з баярамі коса пазіраў на Варуту і на Кернове, дзе папераменна разам са сваім вялікім дваром жыў Міндоўг. Знешне Трайнат падпрадкоўваўся Міндоўгу і ў 1263 годзе з трывіацітъічным войскам напаў на Мазовію і Хельмінскую зямлю, забіў князя Земавіта Мазавецкага, а ягонага сына Конрада ўзяў у палон. Уё гэта рабілася па загаду Міндоўга, але жамойты прагна чакалі той дзень, калі можна будзе адпомсціць яму за крыўдлівія пагардлівія слова, якія ён сказаў Трайнату. А сказаў Міндоўг вось што: «Яшчэ ні разу кунігас з Жамойці не валодаў Літвой. Заўсёды ўсё было наадварот». — «Нічога, некалі я і наступлю яму на крыававы мазоль», — быццам бы прамовіў сваім баярам, пачуўшы такое, ганарлівы Трайнат. Як там ні было, між Літвою і Жамойцю прабегла першая трэшчына.

Вельмі складаныя адносіны былі ў Міндоўга з Войшалкам. Сын-хрысціянін некалі маліўся на свайго бацьку, палка любіў яго, але праляцела дзяцінства, юнацтва, упала сівізна на бараду, і надышоў час, калі толькі са скрыгатам зубоўным Войшалк мог чуць або вымаўляць імя Міндоўга. Сябе Войшалк называў няйначай як ліцвінам, падкрэсліваючы гэтым, што ў ім цячэ не толькі літоўская, але і славянская кроў, што ён не паганец, а хрысціянін і што да смертнага крыжа звязаў ён свой лёс з лёсам Новагародка. Пазіраючы на свайго гаспадара, пачалі звацца ліцвінамі многія баяры, купцы, рукадзельныя людзі і смерды як Літвы, так і Новагародка. Ужываў Войшалк толькі крывіцка-дрыгавіцкую гаворку, а ўжо калі стаў праваслаўным манахам, дык зусім адышоў ад Міндоўга, які перавярнуўся ў паганства.

Бацька таксама неўзлюбіў сына. Невыпадкова ж з надзвычайнай лёгкасцю згадзіўся, каб Войшалк сядзей у Ляўрышаўскім манастыры, а Новагародскім стальцом завалодаў Раман Данілавіч. Галіцка-Валынскую Русь гэткім чынам ён хацеў зрабіць сваім шчытом супраць татараў. Але дужа крохкім і ненадзейным аказаўся шчыт.

Войшалк, маючы пастаянную сувязь з князем Глебам Ваўкавыскім, з новагародскімі баярамі і святарамі, чакаў свайго часу, праз вёрных людзей сачыў за Раманам Данілавічам. Галіцкі

князь сядзеў у Новагародку падобна таму, як бурнай шматводнай вясною на лапіку сухой зямлі велічынёй з цялячы лоб сядзіць смяртэльна перапалоханы зайчык. Наўкол бушуе мора вады, пранізліва трашчаць крыгі, вырываюцца з коранем, куляюцца ў халодных вірах дрэвы... Адчуваючы, што ў Новагародку яго амаль ніхто не прызнае за князя, Раман Данілавіч дужа прыахвоціўся да віна і кастарства⁹⁰. Калі Войшалк і Даібор з дружыннікамі прыйшлі глухой ноччу на дзядзінец, каб закаваць князя-набрыдня ў ланцугі, ён з вялікай страсцю разам са сваім целаахоўнікам Алексам гуляў у косці. Абодва былі п'яненыкі і вясёлыя.

Аднак, як толькі развітаўся не па сваёй волі з новагарадскім дзядзінцам Раман, з далёкіх Карпат пачулася рычанне льва — князь Даніла Галіцкі пакляўся выбавіць сына і адпомсціца за яго. Са сваімі палкамі, з язвагамі і полаўцамі ён імкліва ўварваўся з поўдня ў Новагародскую зямлю. Пад Ваўкаўскам адбылася жорсткая начная сеча. Данілу Галіцкаму пашанцевала — напружыўшы ўсе сілы, ён разбіў ваўкаўскую дружыну з новагарадскім апалчэннем і нават захапіў у палон параненага Глеба Ваўкаўскага.

Даібора прывялі ў шацёр да галіцкага князя.

— Дзе мой сын? — адразу запытаў Даніла Раманавіч.

— Не ведаю. На зямлі шмат дарог, — адказаў Даібор.

— Дзе Войшалк? — насядаў Даніла Раманавіч.

— Гаварылі людзі, у Пінск пабег.

Даніла Галіцкі загадаў везci палоннага ваўкаўскага князя ў Холм, а з Холма ў Візантію — там спрадвеку не бачылі белага свету ў манастырskих келлях рускія князі, ад якіх адварнулася ўдача.

Даібор быў нібыта ўва сне. Везлі яго ў звычайных дрогkіх калёсах, у якіх смерды возяць снапы і дровы. Ліў зверху дождж, гарэлі зоркі ці свяціла сонца, а коні ўсё беглі і беглі, матляючы доўтімі грывамі. «Бог, пэўна, таму насылае мноства няшчасціяў на людзей, каб яны не шкадавалі, не сумавалі аб часе, які незваротна знікае, — думаў палонны князь. — Каму хочацца ўспамінаць або шкадаваць сваё гора, што люта грызла душу? Толькі ўперад павінен скроўваць свой позірк чалавек, толькі ў заўтрашні дзень, бо гэты дзень яшчэ не наступіў і можа быць добры. Але, вядома, толькі не для мяне. Даніла Галіцкі не даруе мне шматгадовую дружбу з Літвой. Заснудь бы, забыцца пра ўсё, ды разум мой як начны воран, што не можа спаць у развалінах-руінах».

Так прыехалі ў горад Холм. Збудаваў яго Даніла Галіцкі на

⁹⁰ Кастарства — гульня ў косці.

прыгожым лясістым узвышши пасярод роўнага поля. Збегліся туды ад татараў сядзельнікі, лучнікі, калчаншчыкі, кавалі па жалезе, медзі і срэбры, паставілі двары і сёлы вакол гарадской сцяны, напоўнілі новы горад чалавечым голасам і чалавечай працай.

Асабліва дзівоснаю была ў Холме царква святога Іаана. Падлогу ўнутры вылілі з медзі і чыстага волава, і яна зсяла, як венецянскае лютэрка. Чатыры аркі па вуглах царквы стаялі кожная на чатырох каменных чалавечых галовах, зробленых з белага галіцкага і зялёнаага холмскага каменю. Абрэзы і званы князь Даніла прынёс з Кіева, а іконы Спаса і прасвятой Багародзіцы дала яму сястра Феадора з Феадорайскага манастыра.

Пасярод горада ўзвялі высокую вежу з часанага белага дрэва і выкапалі каля яе калодзеж-студзянец глыбінёй у трыщцаць пяць сажняў, дзе ў самую спёку была халодная, як лёд, вада. Вежу абкружылі цяністым прыгожым садам.

Але цудам з цудаў быў каменны слуп, што стаяў за попрышча ад Холма. На слупе горда растапыраваў крылы вялікі каменны арол. Палоннага ваўкавайскага князя падvezлі да арла, які лунаў над зямлёю на вышыні дванаццаці локцяў, прымусілі сысці з калёсаў, пастаяць ля падножжа манумента. Пэўна, жадалі, каб Далібор адчуў сваю нікчэмнасць і адначасова быў уражаны веліччу і сілай праціўнікаў. Потым паехалі ў княжы палац. Ен, як і ўвесь горад, быў у падпалинах, у чорнай сажы. Аказваецца, зусім нядаўна бушаваў у Холме пажар, ды такі жахлівы, што чырвоная медзь раставала ад агню, як смала. Віною пажару былі не татары, не угры ці ляхі, а нейкая дурная баба. У вялікі вецер вытрабла яна з печы-каменкі гарачае вуголле, выйшла за парог і сыпнула, пляснула гэта вуголле ў сужія стружкі — муж габляваў дошку. Не паспела баба вокам міргнуць, як зароў па-звярынаму пажар.

Далібора трымалі ў холмскім палацы ў вялікім гонары, кармілі-паілі з княжага стала, цешылі песнямі, але заўсёды вісеў на дзвярах ягонаі апачывальні цяжкі замок, стаяла каля дзвярэй варта. «Чаму ж не адпраўляюць мяне князі Даніла і Шварн у Візантый? — бясконцымі начамі думаў Далібор. — Пэўна, хочуць Войшалка з Таўцівілам злавіць і ў Холм прывезці, каб потым разам засадзіць у манастыр. Але не ўдасца ім такое. Не іхні час наступае. Галіччына і Валынь пусцілі ўжо на вецер сваю былу сілу. Татарын робіцца гаспадаром у іхнім доме».

А неўзабаве ваўкавайскому князю ўдалося шчасліва выбавіцца з палону. І дапамагла яму ў гэтым княгіня Шварнава, зеленавокая Рамуне. У глухую поўнач, калі барабаніў па дахах і дрэвах дождж, калі

бусыя⁹¹ хмары ціснуліся да самай зямлі, нейкі слабы шум пачуўся за дзвярыма Даліборавай апачывальні. Князь прахапіўся, стаў каля сцяны, збоку ад дзвярэй. Падумалася, што гэта ідуць за ягонай душою, ідуць забіваць. Аніякай зброй не было ў яго, і ён скапіў глінянную круглую лампаду, напалову запоўненую тлушчам, у якім калываўся кнот-паплавок. Ціхенъка рыпнуўшы, адчыніліся дзвёры. Далібор затаіў дыханне, узняў руку, каб абрушыць лампаду на галаву таму, хто першы пераступіць парог.

— Ваўкаўскі князь, не бойся, — прашалясцела з цемры. — Ідзі за намі. Каля палаца цябе чакаюць коні. Толькі асцярожней ідзі, не спаткніся аб вартаўніка.

Напружваючы зрок, Далібор убачыў вялікае нерухомае, пэўна ж, мёртвае цела, што ляжала на каменнай падлозе і перагароджвала ўваход у апачывальню. Давёрыўшыся богу і свайму шчасцю, ён пераступіў цераз вартаўніка, подбегам пайшоў за незнамцамі. Іх было троє — усе ў чорных доўгіх плашчах з капюшонамі, усе чамусыці басанож.

Вечер ледзь не зваліў з ног. Люта сек дождж. Прывязаная да дрэва, чакала парка коней пад мокрымі сёдламі.

— Едзь асцярожней. Дарогу дажджком падмачыла, — сказаў у саме вуха адзін з незнамцаў.

— Хто вы? — спытаў Далібор, узлётваючы ў сядло.

Замест адказу той жа незнамец адшукаў навобмацак ягоную руку, паклаў у яе невялікую металічную бляшку з галаўнога жаночага ўбора. Мяркуючы па ўсім, яна была залатая або срэбная. «Рамуне! — уздрыгнула ў імгненнай здагадцы Даліборава сэрца. — Каханая!»

— Беражы цябе бог, — ціка прамовілі з цемры. — Брама расчынена. Калі выедзеш за браму, азірніся, і на верхнім ярусе палаца ўбачыш свято ў крайнім левым акне. Там — княгіня.

Коні памчаліся ў дажджавую імгу. Зменны конь, прывязаны доўгім повадам да сядла, у якім сядзеў Далібор, бег ззаду.

Праскочыўшы браму, ваўкаўскі князь азірнуўся. Кропля святла зсяла ў глухой і сляпой цемры. Шалеў вечер, бурболіў дождж, дрэвы гнуліся амаль да самай зямлі, а гэта кропля жыла, свяцілася, глядзела на яго, быццам пяшчотнае нязгаснае вока.

— Рамуне! — у вялікім узрушэнні, у адчаі крыкнуў Далібор. Тут, у чыстым полі, можна было не прыцішваць голас, бо нікто не мог пачуць чалавечага крыку, апрача бурнахмарнага неба.

Даючы нядоўгі перадых коням, пазбягаючы людных купецкіх

⁹¹ Бусы — шэры.

дарог, сплючи нейкія лічаныя хвіліны на лясной траве, на ахапках ссечанага мячом галля, а то і ў сядле, Далібор дзень і ноч імчаўся на поўнач, у Новагародскую зямлю. Ен не сумняваўся, што Шварн Данілавіч пашле следам пагоню, можа паслаць полаўцаў, а ў тых коні гарачыя, хуткія. Дзве думкі біліся, крылаціліся ў нібы наноў народжанай душы: «Я на волі!» і «Рамуне!»

У гэты самы час у Варуце ў страшэнных пакутах памірала княгіня Марта. Смяротная хвароба накінулася на яе знянацку. Так з-пад высокага воблака ў імгненне вока падае каршун на бесклапотную птушку. Яшчэ два-тры дні назад княгіня была вясёлая, ружовашчокая, ездзіла з Міндоўгам на возера глядзець, як коймінцы невадам выцягваюць рыбу. Вярнулася ў палац у добрым настроі, але сапсавала настрой служанка. Прычэсваючы княгіню перад сном, яна нязграбна павярнулася і разбіла любімую княгініну вазу з сіняга нямецкага шкла. Марта загадала служанцы стаць на калені, узяць у рот аскабалкі вазы. Прыйшлі з раменнымі плёткамі конюхі і схвасталі служанку да крыві. А праз дзень нясперпным пякучым болем паласнула Марце жывот. Ад такога нечуванага болю княгіня крычала, качалася па свайму ложу, а потым і па засцеленай звярышнымі шкурамі падлозе. Не мог даўмецца Міндоўг, адкуль падхапілася бяда. Паклікаў ён да хворай служжкаў Крыве-Крывейты, потым, памеркаваўшы, паклікаў святара Анісіма з Новагародка. У душы, як стрэмка, неадкругна пачало калоць адчуванне, што гэта хрысціянскі бог карае за адступніцтва ад ягонай веры. Але пад покрывам ночы праслізуў у апачывалыню вялікага кунігаса Астафій Разанец, каб расказаць сваю здагадку. Два дні назад выпадкова прыкметіў ён, як адна з чалядзінак, у якой быў дужа заплаканы твар і нядобра блішчалі вочы, схаваўшыся ў густой крапіве каля плota, біла каменем аб камені і нешта шаптала. Астафій нячутна, быщцам дзікі чаратовы кот, падкрайся ззаду і ўбачыў, што чалядзінка разбівае-расцірае на дробненькі друз, на пясок сіняе нямецкае шкло.

— Тоўчанага шкла падсыпалі ў пітво княгіні,— пераканана сказаў Астафій Разанец.

Разлютаваны Міндоўг загадаў тут жа схапіць і без літасці дапытгаць усіх чалядзінак, што былі прыстаўлены да княгіні. Але калі смяртэльна перапужаных дзяўчат сагналі ў кучу, Астафій, як ні стараўся, не знайшоў між іх тую, што разбівала сіняе шкло ў крапіве. А потым адшукалі яе ў халоднай клеці — павесілася.

Марта, што ўжо канала, паклікала да сябе мужа, і калі Міндоўг прыйшоў, з вялікай любасцю пазіраючы на яго, прашаптала ўшчэнт аслабельым, тонкім і перарывістым, як восеніская павуціна, голасам:

— Аднаго цябе кахала... Сокал мой... Кунігас мой жалезнаруки... Хутка памру... Сёння ж пашлі ганцоў у Налынаны да кунігаса Доўманта... Няхай жонку сваю, сястру маю Марфу, адпусціць на маё паходаванне... Сёння ж ганцам загадай ехаць...

Яна заплюшчыла вочы, заціхла. Міндоўг цалаваў яе ў лоб.

— Няхай прыедзе Марфа, — зноў зашаптала княгіня. — Мы з ёй — блізняткі... Як дзве кроплі вады падобныя... Слухай, кунігас... Калі яна прыедзе, не адпускат яе назад... Княгінія замест мяне зрабі... Я ведаю, што яна не любіць тоўстага Доўманта... Яна цябе кахае... Мы з ёй падобныя як дзве кроплі вады... Не адпускат яе... Будзеш на Марфу глядзець кожны дзень і мяне бачыць...

Ноччу Марта, спалохана крыкнуўшы, памерла. Міндоўг выгнаў усіх з апачывальні, сей каля нябожчыцы, горка заплакаў.

Потым паслалі за Марфай, і яна адразу ж прыехала. Потым спалі на ахвярным вогнішчы Марту і ўсе яе ўборы, і верацяно, і нітку з іголкай, і серп, і люстэрка, і ручную вавёрыцу, з якой так любіла гуляць княгіня. Адплакаўшы сваё, адсумаваўшы, Міндоўг старанна памыўся ў лазні, апрануўся па-княжаму, прыйшоў у святыні, дзе сядзела Доўмантава жонка, нальшанская княгіня, моцна ўзяў яе за плечы, глянуў, як прапёў, чорна-зялёнымі вачамі і сказаў:

— Будзеш у мяне жыць...

Марфа пабялела, потым пачырванела, згодна кіўнула галавой.

Калі кунігасу Доўманту Нальшанскаму паведамілі пра такое, ён нажом з касцянай ручкай стругаў кіёчак малому сыну.

— Да��уль можна цярпець гэткага звера! — у шаленстве, у адчаі крыкнуў Доўмант і лязом нажа варсануў сабе ў далонь. Пырскнула цёплая кроў. Доўмант гарачлівым позіркам паглядзеў на якра-чырвоную пляму, глуха вымавіў:

— Сваёю крываёй клянуся, што адпомішчу.

X

Далібор хацеў схавацца на нейкі час у Лаўрышаўскім монастыры, але Бачыла, што з купкаю верных людзей прыбіўся да князя ў наднёманскіх лясах, адрай.

— Не хадзі туды, — сказаў ён. — Даніла Галіцкі зноў цябе ў свае цянёты зловіць. Ды і пуста зараз у монастыры. Толькі дзве душы жывуць там — Курыла Валун з жонкаю Лукерай.

— Валун? — перапытаў Dalibor, праніzlіva глянуўшы на Бачылу.

— Ен. Пакляўся Курыла князю Войшалку, што, пакуль той збірае сілу ў Пінеску, зберажэ, захавае старыя кнігі і пергамены.

У Dalibora пачалося вандроўнае, поўнае небяспекі жыццё.

Вельмі хутка набраў ён немалую дружыну і разам з ёю бегаў па лясах і балотах між Ваўкавыскам і Новагародкам аж да Нёмана. Здаралася, на некалькі дзён знаходзілі прытулак у якога-небудзь баярына, што, абгарадзіўшыся дубовым тынам, сядзеў у сваёй пракаветнай вотчыне. Здаралася, заходзілі ў Літву. Аднойчы прыпыніліся на Цёмнай гары, дзе самотна шумеў святы дуб, і Далібору ўвесь час думалася, што ходзяць яны па гарачым попеле Валасача. У тую ноч ён не спаў, успамінаў жонку і сына, што згарэлі ў час аблогі Ваўкавыска, неадрэўна глядзеў на высокое, засяянае зоркамі неба. Яно было мудрае і чыстае, як матчына душа.

Неўзабаве са згоды Міндоўга і Рамана Данілавіча Далібор зноў сеў на княжанне ў Ваўкавыску. Ды перахапілі галіцкія князі ганца, што патаемна ехай з Пінска ў Ваўкавыск, везучы бяросту ад Войшалка. Хацеў стапіць ганец бяросту, але не паспей. З той бяросты вынікала, што вось-вось прыйдзе Войшалк з вялікай сілаю, каб аднавіць сваё гаспадарства ў Новагародской зямлі. Даніла Галіцкі зноў кінуў на Далібара галіцкія, валынскія і палавецкія дружыны...

Хаваючыся ад пагоні, з вернымі людзьмі прымчаўся ваўкавыскі князь ажно пад Варуту ў свяшчэнную дуброву-алку. Якраз жолуд з дубоў падаў, цяжкі, крамяны. Разам з Бачылам пайшоў Далібор па алцы, слухаючы, як пад ветрам жалезна скрыгоча дубовая лістота. І раптам нечаканае відовішча ўбачылі яны. На спадзістым беразе балоцістай рачулкі стаялі чалавек і дзік. Чалавек быў дробны, мізэрны і несамавіты, а дзік — сапраўдны волат. Як жывая гара, высіціўся ён побач з чалавекам, быў амаль аднолькавага з ім росту.

— Казлейка, — уражана прашаптаў Бачыла. — Дык яго ж, казалі, спаліў Міндоўг.

Ад здзіўлення меднік сеў на зямлю. Далібор, каб не выдаць сябе, прымасціўся побач з ім, напружкыў слых. Вецер дзымуў якраз у іхні бок, даносіў лагоднае сытае парожкванне Жэрнаса, ласкавыя слова Казлейкі. Былы Міндоўга ўлюбёнец чузаў дзіка за вухам, казаў:

— Жолуд з дубоў валіцца, зямлю засцілае. Пачынай зноў збіраць сваіх братоў, Жэрнас. Шмат важнечкай ежы чакае ў алцы.

Ен прымружкыў вочы, усміхнуўся, здавалася, выгнуў спіну, як буркатлівы каток, ды раптам цень трывогі набег на твар, і ён рэзка азірнуўся, прыслухаўся. Далібор з Бачылам перасталі дыхаць.

— Чакаю цябе, Жэрнас, — пасвятлеўшы тварам, супакоіўся, зноў загаварыў Казлейка. — Мы з табой — шчаслівия. Ты (адзіны!) еў жалуды пад святым дубам, я (адзіны між людзей!) патушыў святы Зніч. Каб ты ведаў, якое гэта шчасце. Але ты ведаеш, бо разумнейшы,

чым які-небудзь чалавек. Мы з табой рабілі і будзем рабіць тое, што Пяркунас і ўсе багі забаранілі рабіць іншым пад страхам найсуровай кары. Якое гэта шчасце.

Ен, упіваючыся асалодаю, заплюшчыў вочы. А Далібара трэсла ад гневу і абурэння. Ваўкаўскі князь да болю ў пальцах сцінуў кулакі, гідліва глядзеў на маленъкага чалавечка і вялізнага дзіка. «Ад такіх жэрнасаў і ад такіх казлейкаў плодзіцца зло на свеце, — думаў ён. — Па крыві, па касцях братоў ідуць, лезуць яны да свайго карыта. Няхай гарыць пясок і трэскаецца на кавалачкі неба — ім трэба толькі адно: жэрці! Праклятыя ненаеды! Няхай вядуць на смерць роднага бацьку, няхай здзекуюцца над роднай зямлёй, няхай сляпым варожым плугам пераворваюць матчыну магілу — ім трэба толькі адно — жэрці. Дык не ж!»

Ен рыўком ускочыў на ногі, прыгнаючыся, пабег да сваіх дружыннікаў. Праз нейкі час вялікая грамада людзей рынулася з дубровы на Казлейку і Жэрнаса.

— Ату! — кричалі дружыннікі.

— Бі ix!

— Заганяй цемрукоў у балота!

Жэрнас ірвануўся быў на людскую сцяну, але сустрэлі дзідамі, сякерамі, дубінамі. З акрываўленым лыгчам, падціснуўшы хвост, ён адступіў задам да рачулкі. Маленъкія, глыбока пасаджаныя вочы насцярожана сачылі за ўсім, што пагражала ці магло пагражаць яму.

У гэты час Казлейка, хлюпаючы па гнілой чорнай вадзе, перабягаў на супрацьлеглы бераг. Імкліва слізгалі, хаваліся хто-куды шматлапыя срэбна-шэрыя павукі, жукі-плывунцы. Атлусцелы вадзяны пацук не паспеў вывернуцца, піскнуў пад нагою. Страна дагнала Казлейку тады, калі ён ужо ўздзіраўся на грузкі, расквашаны дажджамі бераг.

Жэрнас краем вока ўбачыў, як спатыкнуўся, а потым апусціўся на калені і папоўз у хрусткі чарот ягоны сябрук, самы найлепшы, самы наймудрэйшы з людзей. Чорная злосць-ярасць, здаецца, разарвала галаву. Дзік ашалела кінуўся ўперад. Магутнае цела, як таран, ударыла ўнатоў, і людзі ў жаху расступіліся. Двух ці трох дружыннікаў дзік зваліў на зямлю, Далібору абадраў бок. Але зноў узвіліся і люта апусціліся на тлусты хіб і на чэррап дубіны з сякерамі. Жэрнас разявіў пашчу, і Бачыла, на якога ён ляцеў, паспеў укінуць, уваліхнуць у гэту жахлівую пашчу скураную торбу. У торбе абачлівы меднік насыў хлеб, крэсіва, трут. Ляжалі ў ёй і жалезнья жалуды, якія падараўваў у новагародскай коўніцы Бяссмертны Кандрат.

— Давіся! — крикнуў Бачыла.

Агаломшаны Жэрнас павярнуўся, потым услед за Казлейкам рынуўся ў рачулку. Узнялася бурлівая хваля, калі ён, ужо няцвёрда, хістка, ішоў па вадзе.

— Не трэба даганяць, — сказаў Далібор.

Усе глядзелі, як гара мяса і сала выпаўзае на бераг, як марудна шыецца ў чараты, пакідаючы за сабой крывавы ручай. Праз два дні над балотам закружылася вараннё...

У гэтых ж самы час дажываў свае апошнія дні Міндоўг. Яму здавалася, што мір і спакой наступілі нарэшце ў дзяржаве, што яго палюбілі ўсе: і сяляне, і купцы, і баяры, і ўдзельныя князі. Яму здавалася, што даўно высахла кроў ягоных праціўнікаў, ягоных родзічаў, усіх, каго ён забіў. Марфа дарыла ўначы вялікаму кунігасу сваю жаночую пяшчоту. Мякка свяціліся пад ранішнім сонцем жнівеньскія росы 1263 года...

Але падманным быў спакой. Усе, хто меў сілу, захопліваў і раздаваў налева і направа абшчынныя землі. Князі ненавідзелі адзін аднаго, а ўсе разам ненавідзелі Міндоўта. Рымская курыя дзень і нач думала, як бы скрышыць, знішчыць апошнюю ў Еўропе пагансскую дзяржаву. Упарты Войшалк зноў вярнуўся ў Новагародак і быў сустрэты ўсеагульным радасным крыкам народа. У Ваўкаўскому сেў на сталец князь Далібор-Глеб.

У кунігаса апошнімі днямі балела галава. «Боль — таксама жыццё», — сашчаміўшы зубы, думаў ён і аб'явіў паход супроць князя Рамана Бранскага. Усіх сваіх падручных князёў і баяр прымусіў кунігас ісці на ўсход, каб заваёўваць новыя землі. Сам разам з сынамі, разам з дваром ехаў трохі ззаду...

Раніцой 5 жніўня 1263 года загрымела навальніца. Гняўлівыя зломы чырвоных маланак перасеклі неба. Міндоўг з сынамі Руклюсам і Рутінасам спаў у паходным шатры. Густа білі па туга нацягнутым палатне дажджавыя кроплі.

Раптам каля ўвахода дзіка закрыгчаў і адразу ж захрыпей баярын-ахоўнік. Міндоўг вылецеў з туравай шкурой, у якой спаў, згарнуўшыся клубком, вылецеў, быццам страла з лука. А на парозе ўжо стаяў кунігас Доўмант з мячом у руцэ. Чалавек дваццаць — трывцаць, узброеных, злых, тоўтлісія за ягонымі плячамі.

— Чаму ты вярнуўся? — раздражнёна спытаў Міндоўг.

Ні слова не кажучы, Доўмант ударыў з усяго пляча. Ягоныя саўмыснікі пачалі секчы яшчэ сонных Міндоўгавых сыноў. Да апошняга ўздыху Міндоўг маўчаў, толькі голымі рукамі лавіў, перахопліваў чырвоныя ад крыві лёзы мячоў, сваім целам закрываючы дзяцей.

Вялікім князем зрабіўся жамойцкі кунігас Трайнат. Ен паклікаў Таўцівіла, каб той прыехаў з Полацка дзяліць «зямлю і дабытак Міндоўгаў». Таўцівіл, надумаўшыся забіць Трайната, прыехаў, але першым смяротны ўдар нанёс Трайнат. Войшалк зноў уцёк, у Пінск, Далібор — у пушчу. А праз нейкі час Міндоўтавы конюхі зарэзалі Трайната, калі той ішоў у лазню-мыайніцу. Трайнат паміраў пакутліва, доўга крычаў страшным голасам.

Узнялася, забурліла Новагародская зямля і Літва. Далібор з дружынаю выйшаў з пушчы. Тысячи людзей сталі пад ягоныя харутвы. Трэба было ратаваць дзяржаву, якая нарадзілася ў агні і крыві. Адразу ж Войшалк з пінянамі рушыў праз лясы і балоты ў бок Новагародка. Недзе каля Ясельды два войскі сустрэліся.

— Слава вялікаму князю! — крыкнуў Далібор і скіліў перад Войшалкам калена. Войшалк абняў ваўкавыскага князя, пацалаў. Далей яны пайшли разам.

Неадступна і грозна рухалася шматтысячнае войска на поўнач. Недзе там, у пракаветных пушчах, у зеленатраўных лугах, іскрыўся пад сонцам, клікаў да сябе Нёман.

І ў гэты самы час у Лукары і Курылы Валуна нарадзіўся сын, прыгожы і здаровы. Шчаслівы Курыла ўзняў першынца на сваёй вялізной далоні, сказаў:

— Расці, сынок. Расці, ліцвінок. Добрым воем будзеш.

Лукара смяялася. Сын залівіста плакаў. Сонца пазірала ў акно.

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год